

परमपूज्य मातुःश्री
कै. सौ. पार्वतीबाई प्रियोळकर
यास
स म र्पे ण

प्रस्तावना

प्रवाहपतिताचें निवेदन

माझ्या निवडक लेखांचा संग्रह प्रसिद्ध करावा, अशा प्रकारची सूचना, भारतीय महिलाविद्यापीठाच्या परीक्षकांच्या सभेला एकदा गेलों असतां, कै. वामन मल्हार जोशी यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वीं मला प्रथम केली. त्यावेळीं 'सावरकर-काव्य-समालोचन' हें पुस्तक नुकतेंच प्रसिद्ध झालें होतें (१९४३). त्यांतील सावरकरांच्या 'गोमंतक' काव्यावरील माझा लेख वाचून त्यांना ही सूचना करावीशी वाटली असावी, असा माझा तर्क आहे. स. म. दत्तोपंत पोतदार यांनींही 'विविधवृत्ता'च्या दिवाळी अंकातील सेंट झेवियरवरील माझ्या लेख वाचून, अशासारखे आपले लेख कोणी एकत्र छापील तर 'तें एक उपयुक्त कार्य होईल' असा मजकूर लिहिलेले १९५२ मधलें पत्र, जुने फागदपत्र चाळतांना परवांच पुनः माझ्या नजरेस पडलें. माझे एक स्नेही डॉ. शे. गो. तुळपुळे यांनीं तर माझे संशोधनात्मक लेख एकत्र स्वतंत्र रूपानें छापून प्रसिद्ध व्हावे असा अनेकवार आग्रह केला.

'तुमचा लेखसंग्रह प्रसिद्ध करा', अशी सद्भावना व्यक्त करणारे मित्र पुष्कळ भेटले; परंतु 'तुमचा लेखसंग्रह मी प्रसिद्ध करतो,' असें म्हणून पुढें आलेला प्रकाशक मात्र परवांपर्यंत मला कोणी भेटला नव्हता. अलीकडेच पुण्यातील 'विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी' या प्रकाशनतत्त्वेचे उत्साही चालक, श्रीपुत अ. ज. प्रभु यांचा परिचय झाला. त्यांनीं माझे लेख प्रसिद्ध करण्याची इच्छा दर्शविली. त्यांच्या हौसेमुळे आणि मजवरील त्यांच्या लोभामुळे माझ्या कांहीं हितचिंतकांची व चाहात्यांची इच्छा आज मूर्त स्वरूपात येत आहे.

मी लेखक बनलों हा केवळ अपघात होय. पुढेंमागे मी एक चांगला चित्रकार होईन, अशा प्रकारच्या अपेक्षा कांहीं मंडळींच्या मनात निर्माण झाल्या होत्या. मराठी प्राथमिक शाळेंत असतांना पाटीवर चित्रे काढतांना पुष्कळ वेळा पकडलों गेल्यामुळे, तात्यापंतोर्जींच्या हातचा मार मला खावा लागला होता. १९१० सालीं गोमंतकामध्ये प्रजासत्ताक राज्य स्थापन झाल्यावर कै. दत्तात्रय विष्णु आपटे व पुण्याचे कॉॅंग्रेससेवक हरि गणेश पाटक यांनीं फोंडें येथें एक इंग्रजी शाळा उघडली. तिच्यामध्ये मी एक विद्यार्थी होतो. एकदां बरी चालू असतांना आपले वर्गशिक्षक गु. हरिभाऊ पाटक याचें मी चित्र काढलें, शेजारच्या मुलानें त्यावर एकदम झडप घालून पाटकाकडे नेऊन तें सादर केलें. मास्तर मला शिक्षा करतील, अशी त्याची अपेक्षा; पण झालें उलटेंच. चित्रकलेतील माझी गति पाहून त्यांनीं माझी

स्तुति केली, आणि पुढे वेळोवेळी ते मला चित्रकलेचे सामान पुरवू लागले. माझ्यामुळेच संस्थेतर्फे चित्रकला आणि इतर हस्तोद्योग यांची प्रदर्शने दरवर्षी भरविण्याची कल्पना निघाली असावी. म्हापस येथे भरलेल्या एका प्रदर्शनांत मला यशीसही मिळाले होते. धारवाडला कॉलेजांत असताना चित्रकलेच्या परीक्षेला बसवें, असें मला वाटलें. तेथील कर्नाटक हायस्कूलांत नेलेकर नांवाचे एक ट्रॉइंगमास्तर होते. त्याच्याकडे जाऊन 'मला ट्रॉइंगच्या परीक्षेचा यमाययाचें आहे; मला तुम्ही ट्रॉइंग शिकवाव काय,' असा मी त्यांना प्रश्न केला. माझी या कलेत पूर्वतयारी कितीत आहे हें पाहण्याकरिता, त्यांनीं मला सावें पेन्सिलीचें आणि बॉटरकलरचें अशीं दोन चित्रे काढावयास सांगिली. तीं पाहिल्यावर ते म्हणाले, "तुम्हांला शिकण्याचें कारण नाही. लयकरच थंडप्रेडची परीक्षा होणार आहे. उमेदवार म्हणून मी तुमचें नांव नोंदवितों. तुम्ही एकदम परीक्षेच्या दिवशीं या."

परीक्षेच्या पहिल्या दिवशीं, चित्र काय काढावयाचें हें मला रा. नेलेकर सांगू लागले. तें पाहून हायस्कूलचे हेडमास्तर त्यांच्यावर संतापले. नेलेकर म्हणाले, "ही इतर परीक्षांसारखी परीक्षा नाही. प्रश्नांची उत्तरे त्यांना मी सांगत नाहीं. त्यांनीं चित्रकलेच्या शाळेंत कधींच पाप न ठेवल्यामुळे आजच्या कार्यक्रमाची त्यांना माहिती देतां. त्यांना चित्र मी काढून देत नाहीं. तसें करण्याचें कारणही नाही, हें तुम्हांला स्वकरच दिगून येईल."

मी चित्र काढतांना हेडमास्तरसाहेब मधून मधून येत व माझे चित्र पाहून गालांत हंसत. द्रिष्ट्या वेळेच्या आंतच मी चित्र पुरे करून मोकळा झालों. चित्र पाहून हेडमास्तर लूप झालेले दिसले. दुसऱ्या दिवशीं परीक्षेचा कार्यक्रम सांगतांना नेलेकरांना त्यांनीं विरोध केला नाही. या परीक्षेंत मी पास होऊन मला यशीसही मिळाले होते.

मी जर चित्रकलेची उपासना चालू ठेविली असती, तर आमच्या कांही प्रातःबंधुंनीं ज्याप्रमाणें या व्यवसायांत भरघोस यश रपादलें आहे, तसें कदाचित् मलाही लाभलें असतें; परंतु चित्रकला हा एक छंद आहे, उप-जीविकेचें तें साधन होऊ शकत नाही, अशी त्या काळीं माझी समजूत होती. चित्रकलेला व्यवसाय या दृष्टीनें विशेष महत्त्व अलीकडेच प्राप्त झाले आहे.

कुंचली जाऊन माझ्या हातांत लेखणी येण्याचे दुसरे एक कारण असे की, चित्रकलेची उपासना ही महाग पडते. कागद, शार्प व लेखणी एवढ्यावर लेखनाचें मार्गें. चित्रकलेची साधने महाग असतात. तीं कुट्टई मिळू शकतात असें नाही. आमचे बंधु, 'स्वयंसेवक' नांवाचे एक मासिक

प्रसिद्ध करित असत. त्याच्यामध्ये मी अधूनमधून लिहू लागलों. मासिक 'घरचेच' असल्यामुळे लेख 'साभार परत' येण्याची भीति नव्हती. गोमंतकात 'भारत' नांवाचे एक साप्ताहिक पत्र प्रसिद्ध होत असे. त्याकडे खरें नांव न कळवितां मी लेख पाठवू लागलों. ते प्रसिद्ध होऊं लागले, आणि पुढें पुढें तर अप्रलेख म्हणूनही त्यांना स्थळ मिळूं लागलें ! या लेखांचा कर्ता कोण, हें बऱ्याच दिवसांनंतर संपादकाला आमच्या वंधूंकडून कळलें. अशाप्रकारें लेखनासंबंधी इच्छा आत्मविश्वास निर्माण होऊं लागला आणि त्याबरोबरच चित्रकलेचा विसर पडत चालला. एकादें चित्र तयार केलें तर त्याचें पुढें काय, हा प्रश्न असे. तें कोणी विकत घ्यावयास तयार नव्हता, आणि प्रसिद्ध होण्याची आशा तर नव्हतीच.

पुढें शिक्षणाकरितां कर्नाटक कॉलेजांत धारवाडास गेल्यावर कॉलेजच्या 'मॅगझिन' मध्ये मी लेख लिहू लागलों. प्रा. अ. वा. गजेंद्रगडकर त्यावेळीं त्याचे संपादक होते, त्यांनीं माझ्या लेखांचें कौतुक केलें आणि वेळोवेळीं उत्तेजन दिलें. कॉलेजचे सायन्सचे प्रोफेसर श्रीयुत देवलाळकर हे 'विविध-ज्ञानविस्तारा'चे वर्गणीदार होते. त्यांच्याकडून तें मासिक आणून मी वाचनीत असें. इंदूरच्या वर्गांत असतांना 'विस्तारा'कडे मी एक लेख प्रसिद्धीकरिता पाठविला. तो तेव्हांचें संपादक रावसाहेब मोरमकर यांनीं स्वीकारला. इतकेंच नव्हें, तर 'विस्तारा' करितां असेच आणखी लेख पाठवावे, अशी आम्रहाची इच्छा पत्रद्वारे प्रदर्शित केली. धारवाडहून मी बी. ए. च्या सीनियर वर्गांत सागलीला विलिंग्डन कॉलेजांत गेलों. तेथें माझा व. कं. डॉ. पा. दा. गुणे यांचा निकट सवध आला. कोंकणी-मराठी प्रश्नांमुळे माझें भाषाशास्त्राकडे आर्षी लक्ष होतेंच. डॉ. गुण्यांच्या सहवासांमुळे या विषयाकडे मी जास्त आकर्षित झालो. पाठचिकित्साशास्त्राकडेही त्यांनींच प्रथम माझें लक्ष वेधलें. या वेळीं गद्य लेखांबरोबर माझ्या कविताही प्रसिद्ध होत. त्या वेळच्या 'नवयुग' मासिकातही माझ्या दोन लेखांस प्रसिद्धि मिळाली होती. बी. ए. झाल्यावर 'विविधज्ञानविस्तार' व 'विविध-वृत्त' यांच्याशीं माझा कसा संबंध आला, याचा अल्प इतिहास प्रस्तुत लेखसंग्रहांनील क्रमांक ८ व ९ या निबंधांत सापडेल.

मुंबईतील माझ्या वास्तव्यांत 'मनोरजना'चे संपादक श्री. विठ्ठल जिजाजी नाडकर्णी व प्रो. वसंतराव नाईक यांच्या इच्छेवरून मी त्या मासिकात लेख, कविता व गोष्टी लिहिल्या. 'महाराष्ट्र साहित्य' येथे माहितांतही माझें गद्य-पद्य लिखाण त्या काळीं प्रसिद्ध झालें आहे.

मी जें आजपर्यंत काहीं लिहिलें त्याच्या प्रती संग्रहीं जपून ठेवण्याची मी

कर्धा काळजी भेतली नाही. त्यामुळे मी आतापर्यंत काय लिहिले, त्याचे मलाच संशोधन करावे लागेल ! माझे एक चाहाते व हितचिंतक, पुण्याच्या भांडारकर रिसर्च इंस्टिट्यूटचे क्युरेटर श्री. पी. के. गोडे, माझ्या मुद्रित ग्रंथांची आणि लेख, कविता, बगैरेची कालानुक्रमे सूची तयार करावी असे मला नेहमी सांगत. त्यांनी स्वतः आपल्या निबंधांच्या सूचीच्या अद्या तीन आवृत्त्या प्रसिद्ध केल्या होत्या. या कार्मी वेळेच्या अभावाची सर्व जेव्हां एकदा मी पुढे केली, तेव्हा ते म्हणाले, “तुम्ही आपल्या पीएच्. डी. च्या एकाद्या विद्यार्थ्याला ‘प्रियोळकर व त्यांचे वाङ्मय’ असा प्रबंधाकरिता विषय द्या; म्हणजे अशी सूची आपोआपच तयार होईल !” ही सूचना विनोद म्हणून त्यांनी केली असली, म्हणून मी त्यांना तसेच उत्तर दिले. “आम्ही जर आमच्या वाङ्मयाच्या अद्या सूच्या तयार करून ठेविल्या तर मावी पिढीला संशोधनाला कामच राहणार नाही !” अलीकडे विद्यमान व्यक्तींवर प्रबंध लिहिले जातात व ते पदवीकरिता मान्यही होतात. त्यामुळे महामहोपाध्याय पां. बा. काप्यातारवे विद्वान, पीएच्. डी. पदवी अजिबात काढून टाकावी, अशी सूचना करू लागले आहेत.

प्रस्तुत निबंधसंग्रहात समाविष्ट केलेल्या बहुतेक लेखांच्या प्रती माझ्या काही चाहात्या स्नेहाकडून मिळाल्या. अद्या प्रकारच्या (१) संक्षीर्ण निबंधाचे आणखी एक-दोन भाग तयार होतील. याशिवाय (२) गोमंतकासंबंधीचे लेख, (३) मुंदईविषयीचे लेख, (४) महाराष्ट्राच्या एकीकरणासंबंधीचे लेख, (५) गोष्टी, (६) नाटिका, (७) विनोदी लेख, (८) कविता, (९) संशोधनात्मक निबंध, (१०) कादंबरी, (११) पुस्तक-परीक्षण व नाट्यप्रयोग-परीक्षण, (१२) इतरांच्या ग्रंथाम लिहिलेल्या प्रस्तावना, (१३) रेडियोवरील भाषणे, (१४) वाङ्मयात्मक वादंगे, (१५) विविधवृत्तांतील संपादकीय लेख, (१६) जेजुरीट वाङ्मयासंबंधीचे लेख, (१७) नवीन पुढे आणलेले प्राचीन मराठी कवि, (१८) दोंगी लोकांचा दर्भफोट करणारे लेख, (१९) ग्रंथ, ग्रंथशास्त्र व ग्रंथालये या-संबंधीचे लेख, (२०) इंग्रजी लेख, असे प्रत्येक विषयावरचे लहान मोठे स्वतंत्र खंड होतील. यांपैकी संशोधनात्मक लेख सोडून इतर बहुतेक वाङ्मय निनांवी किंवा टोपण नावाने असल्यामुळे ते सोडून काढणे बरेचसे कष्टाचे व कठीण काम आहे.

गुजराती भाषा व अद्याचीन इतिहास याच्या संशोधनाकडेही माझे लक्ष एकेकाळी बरेच वेधले होते. दादोबा पाडुरंग यांच्या आत्मचरित्राचे संपादन व त्याच्या उत्तरचरित्राचे लेखन करतांना गुजराती वाङ्मयाचे

पुष्कळसे वाचन मला करावें लागलें. त्यावेळीं मुंबई येथील फोर्बस गुजराती सभेचे अध्यक्ष दि. व. कृष्णलाल जव्हेरी यांचा माझा परिचय झाला. त्यांच्या आग्रहावरून या सभेपुढे “गुजराती मुद्रणाचें आदि पर्व” आणि “मानवधर्मसभा व दुर्गाराम मंळाराम” या विषयांवर मी दोन निबंध वाचले. ते त्यांना इतके आवडले कीं, चालकांपैकी एका गृहस्थानें दुसऱ्या व्याख्यानाच्या शेवटीं उठून “आमचें तुम्हांला कायमचें निमंत्रण आहे. आधीं कळवून वाटेल त्या दिवशीं तुम्हीं येथें येऊन निबंध वाचीत जा,” असें सांगितलें.

एकाचाला व्याख्यान घावयाला बोलावणें किंवा त्याचा लेख स्वीकारणें म्हणजे त्यावर उपकार करणें किंवा त्याला पुढें आणणें, अशी त्याकाळीं महाराष्ट्रीयामध्ये समजूत होती. माझें पहिलें निबंधवाचन झालें, त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं, फोर्बस सभेचे कार्यवाह श्री. शंकर प्रसाद रावळ माझ्या घरीं आले आणि माझ्या हातावर त्यांनीं पन्नास रुपयांचा चेक ठेवला. “हा कसला चेक,” असें विचारता “कालच्या निबंधवाचनाबद्दल मानधन,” असें त्यांनीं सांगितलें. यापूर्वीं अशा निबंधवाचनाबद्दल किंवा लेखाबद्दल कोणी कधीं मला मोबदला दिला नव्हता. त्यामुळें हे पैसे ध्यावयाला मी प्रथम खुषी नव्हतो. पुढें त्याच्या आग्रहावरून मी त्याचा स्वीकार केला. दुसऱ्या निबंधवाचनाच्या दिवशीं लगेच त्यांनीं मला पुनः पन्नास रुपयांचा चेक दिला.

गुजराती प्रेसचे मालक व ‘गुजराती’ वृत्तपत्राचे संपादक रा. नटवर-लाल देसाई, माझ्या मराठी लेखाचीं मापातरे करून आपल्या पत्रांत प्रसिद्ध करूं लागले.

‘वक्तृत्वा अवधानाचा होय चारा,’ असें ज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे. गुजराती वाचकांच्या या सहानभूतीचा चारा असाच चाटू राहाता, तर कांहीं काळानें माझा काका कलिलकर वनला असता ! परंतु मध्येच एक अपघात झाला, त्याच्यामुळें माझा गुजरातीचा नाद मुटला.

‘विविधवृत्ता’च्या दिवाळीच्या खास अंकांत ‘मुंबईतील गुजराती व मराठी’ या विषयावर मी एक लेख लिहिला होता. त्यांत गुजराती लोकांचा संबंध मुंबईशीं केव्हा व कसा आला, याचे साधार वर्णन केलें होतें. संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न त्यावेळीं जोरात होता. माझा लेख वाचून एका गुजराती संशोधक ‘साक्षरा’चे पित्त मडकलें. ‘तुम्हीं प्रियोळकराचें एवढें कौतुक करता; परंतु ते Anti-Gujarati आहेत’ असें जाऊन त्यांनीं दि. व. जव्हेरींना म्हटल्याचें स्वतः फोर्बस सभेचे सेक्रेटरीच एकदा सहज

माझ्याशी घोलते. त्याच वेळी मी निबंध केला की, इतउत्तर पोटर्स सभेपुढे कधी निबंध वाचायलाचा नाही आणि वाचण्या तर मानधन स्वीकारायलाच नाही. पूर्वी स्वीकारलेल्या पैसांमध्ये त्याच्या कितीतरी पटींनी आणखी भर घालून मी दुर्मिळ गुजराती ग्रंथ विकत घेतले होते. १८६७ पूर्वीची पुस्तके त्यांत सुमारे दोनशे होती. ती इतर काही दुर्मिळ आगमुद्रितांसह मी बालीकटे मुंबई गिजार्पाटाला देण्यादामत दिली आहेत.

पोटर्स गुजराती सभेपुढे वाचलेले उपर्युक्त दोन निबंध मराठीमध्ये प्रथम मी लिहिले. सभेने चालक त्याने गुजराती भाषांतर करून देत व पुढे ते मी वाची. गुजराती पोटर्स सभेच्या घनासिक्रांत ते प्रसिद्धीस आले.

स्वतः गुजरातीत लिहिण्याचा सराव मी त्यावेळी मुक्ताच करीत होतो. दीडदोन वर्षांनी मला संशोधनाच्या कानापुरते गुजराती चांगले लिहिता आले असे. अर्वाचीन गुजराती वाङ्मयाची निर्मिती मराठीप्रमाणेच प्रथम मुंबईत झाली आहे. त्याच्या इतिहासाला उपयोगी पडण्यासारखे कितीतरी कागदपत्र मुंबईच्या सरकारी दस्तारत व पुण्याच्या डायरेक्टर ऑफ एज्युकेशनच्या दस्तारत आहेत. अर्वाचीन मराठीच्या इतिहासाचा शोध करताना हे गुजरातीचे कागदपत्रही माझा दृष्टीग्राह्य ठेले आहेत. त्याचा उपयोग करून अर्वाचीन गुजराती वाङ्मयाच्या इतिहासावर मी नवा प्रकाश पाडू शकलो असतो. वाच हेवने मी गुजराती आगमुद्रिते विकत घेत असे. दिवाणबारादूर मुंबई सुनिव्हरिडीच्या सभांच्या वेळां गाठ पडली म्हणजे निबंधवाचनाची मला नेहमी आठवण करून देत. त्याच्या मृत्यूच्या आधी काही दिवस, ग्रायमरीकमिटीच्या एका सभेच्या वेळी, “ निबंध केव्हा वाचता ? ” असा सवाल मला प्रश्न केला. “ मराठीत वाचण्या तरा चांगले, ” असेही ते म्हणाले. त्यावेळी ‘ तुमच्या गुजराती प्राध्यापकांना का सागत नाही ? ’ असा त्यांना मी प्रश्न केला. ते मला म्हणाले, “ They are catchchas ” महाराष्ट्रसरकारच्या दस्तारतील हे गुजरातीसुनधीचे कागदपत्र स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केल्यास ते एक मोठे कार्य होईल. विद्यमान गुजराती प्राध्यापकांचे इकडे लक्ष्य जाईल काय ?

गुजरातीत व हिंदीत भाषांतरित झालेल्या माझ्या लेखांचा एक स्वतंत्र खंड होण्यासारखा आहे.

प्रस्तुत पुस्तकात प्रसिद्ध झालेला, “ भारतातील दोन महात्मे : चक्रधर व गांधी ” हा पहिलाच लेख ‘ गुजराती ’ पत्राच्या १९४६ सालच्या दिवाळी अंकात गुजराती भाषांतररूपाने प्रथम प्रसिद्ध झाला होता. पुढे १९४७ साली दिवाळी अंकाकरिता ‘ यशवत ’ मासिकाच्या संपादकांनी लेखाची

मागणी केली, त्यावेळीं मूळ मराठी हस्तलिखित माझ्या संग्रहीं होतें, तें मी त्यांच्या हवालीं केलें. या लेखाच्या शेवटीं महात्मा गांधीसंबंधी लिहितांना “ त्यांचा स्वाभाविक अंत न होतां ते असेच (म्हणजे चक्रधराप्रमाणें) लोकविलक्षण पद्धतीने काळाच्या पडद्याआड होतील, ” अशी शंका मी प्रदर्शित केल्याचें दिसून येईल. ती पुढें दुर्दैवानें १९४८ च्या जानेवारीत बरी ठरली !

‘ गुजराती ’ पत्राच्या १९४६ च्या दिवाळी अंकामध्यें जरी हा लेख प्रथम प्रसिद्ध झाला, तरी त्याच्याही पूर्वी कधीतरी प्रार्थनासभाजाच्या एका वार्षिकोत्सवाच्या प्रसंगी ‘ वानर, नर, नारायण ’ या विषयावर मी जें भाषण केलें त्याचा तो उत्तरार्ध किंवा उत्तररंग होता.

प्रस्तुत लेखसंग्रहांत प्रसिद्ध झालेले बहुतेक लेख, दिवाळीच्या किंवा दुसऱ्या फसत्या तरी खास अंकांत प्रसिद्ध झालेले वाचकांना आदळून येतील. गंभीर प्रकृतीचे वाचक अशा खास अंकांतील लेख वाचीत नसतात, अशी माझी कल्पना आहे. त्यांचा वाचक ललितवाङ्मयाचा भोक्ता असतो. त्यामुळें मतप्रचाराच्या दृष्टीनें खास अंकांतील गंभीर लेख वायां जातात. पुष्कळसे संशोधनात्मक गंभीर विचार शर्करावगुंठित किनाइनच्या गोळ्यांप्रमाणें विनोदाच्या किंवा लालित्याच्या वेष्टनाखालीं मी वाचकांच्या गळीं उतरविण्याचा प्रयत्न केला आहे; परंतु ‘ संशोधक ’ म्हणून माझे नांव कुप्रसिद्ध झालेलें असल्यामुळें, त्यांमध्ये काहीं लालित्य आढळलें तरी साधारण वाचक ते वेदशास्त्रजडच मानणार ! काहीं विनोदी लेखक म्हणून प्रख्यात असलेले बच्चे चुकून कधीतरी गंभीरपणानें बोलू लागले म्हणजे काहीं आचरट थोते त्यांत विनोद आहे असें समजून निष्कारण हंसू लागतात. (त्यांच्या या हंसण्यानें मात्र विनोद निर्माण होतो !) त्यांच्या अगदीं उलट प्रकार माझ्या वावरीत होण्याचा संभव आहे. साहित्यसभेलाचा नियोजित अध्यक्ष म्हणून झालेल्या एका सत्कारप्रसंगी, माझ्या लेखनाच्या विविधत्वाविषयीं निर्देश ऐकून एक थोते म्हणाले कीं, ‘ वामन एक कीं अनेक, ’ असा जसा सध्यां वाद चालू आहे, तसा भावी काळांत ‘ प्रियोळकर एक कीं अनेक ’ असा वाद निर्माण होईल ! या ‘ विविध ’ पणात माझ्या लेखनकौशल्यापेक्षा अगतिकत्वाचाच जास्त भाग आहे. ज्या परिस्थितींत मी सगडलों त्या परिस्थितीप्रमाणें माझ्या हातून लेखन झालें. म्हणून या प्रस्तावनेला ‘ प्रवाहपतिताचें निवेदन, ’ असें नांव द्यावेंसें मला वाटलें.

कै. श्री. गोटे यांनीं सुचविल्याप्रमाणें माझ्या समग्र वाङ्मयाची कालानुक्रमानें सूचि तयार करण्याची माझी मनीषा आहे. प्रकृति चांगली राहिली

आणि सबड मिळाली तर हें काम माझ्या हातून होईल; मग पुढे तें वाळपय प्रसिद्ध होवो अगर न होवो. गांधी, नेहरू यांच्यासारख्या थोर माणसांचा कोणताही खेळच काय, पण अर्धवट वाक्यही रक्षणीय आणि जशाचे तसे मुद्रित होण्यासारखे असते. माझ्यासारख्या सामान्य माणसाच्या भावतीत तसा प्रकार नाही. प्रस्तुत संग्रहांत हाताशी मिळालेले काही लेख समाविष्ट केले. त्यांच्यातील प्रत्येक लेख संग्रह आहे किंवा वाचकाला आवडेलच असे नाही. वाचकांच्या मनोवृत्तीप्रमाणे काही लोकांना सर्वच लेख प्रिय होतील, काहींना सर्वच अप्रिय होतील. काही लोकांना काही प्रिय तर काही अप्रिय वाटतील. म्हणून या संग्रहाला नांव काय द्यावे, या विचारांत असताना “ प्रिय आणि अप्रिय ” असे एका स्नेह्यानी नांव सुचविलें तें मी ताबडतोब मान्य केले. त्यांच्या या सूचनेच्या मुळाशी कदाचित् निराळीच गोम असेलही !

—अ. का. प्रियोळकर

ता. ५-९-६५

सरस्वती बिल्डिंग, केनेडी ब्रिज, मुंबई ४

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

७

१ भारतांतील दोन महात्मे - चक्रधर व गांधी	१७
२ यजुर्वेदी ब्राह्मण	३०
३ आपली नावे आणि आडनावे	४६
४ ग्रंथ, ग्रंथप्रेम व ग्रंथवेड	६४
५ बापांवर वेढ्यांचा बहिष्कार	७९
६ चमत्कारांचा चमत्कार	८९
७ जुन्या काळच्या शाळांतील शिक्षेचे प्रकार	९६
८ "श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला ?"	१०६
९ कादंबरीलेखनाच्या फंदांत मी कसा अडकलो ?	११७
१० माझे काही टीकाकार	१२६
११ "गाईला घात घाला !"	१३८
१२ "माझे मोठे पहा !"	१४६
१३ संशोधनाचे संशोधन	१५२
१४ कानडा विद्वल	१६२
१५ विलक्षण आत्मयज्ञ : सर्ती	१६८
१६ महाराष्ट्राबाहेरचा महाराष्ट्र	१८९

चित्रे

पृष्ठ ६४ व ६५ याच्यामध्ये स्वतंत्र सहा पृष्ठे
आद्यमुद्रितांच्या चित्रांची आहेत.

भारतांतील दोन महात्मे-चक्रधर व गांधी

निरनिराळ्या देशांचे वेगवेगळ्या काळचे इतिहास वाचतांना त्यांमध्ये आपणांस काही ठिकाणीं मौजेची व विलक्षण साम्यस्थळे आढळतात. त्यावरून एक दुसऱ्याची केवळ नकल आहे अशी समजूत करून घेण्यास, विशेषतः काही उतावीळ व पूर्व-ग्रहदूषित श्रुतीच्या लोकांस चांगलीच संधि मिळते. यास्मीकीने आपले रामायण होमरच्या इलियडवरून लिहिले हा डॉ. वेबरचा शोध, क्रिष्ण गीता ही केवळ धायबलर्चा नकल आहे हें डॉ. सॅरिन्सर यांचे संशोधन, या गोष्टी भ्रांत बुद्धीचे वान उत्कृष्ट नमुने म्हणून पुढे करता येतील. इसापाच्या करडानें ज्याप्रमाणें खांद्यास गद्दळ पाणी लावून वर जाणें शक्य नाही असें सांगितलें, त्याप्रमाणें न्या. मू. काशिनाथपंत तेलंगांनीं या दोघाही पाश्चात्य पंडितांना समर्पक उत्तरे देऊन, उसनवारी सालीच असेल तर हे पंडित म्हणतात त्याच्या उलट दिशेनें साली असली पाहिजे, हें उत्कृष्ट रीतीनें दाखवून दिलें. बौद्ध धर्म व ख्रिस्ती धर्म यांच्यामध्येही अशीच विलक्षण साम्ये आहेत, ही गोष्ट पंडित मॅक्समुलर यांनीं मान्य केली असून त्यांच्या घरस्वर संवधाचा आपणास उलगडा मात्र करता येत नाही, असें 'India what can it teach us ?' या ग्रंथांत म्हटलें आहे. यशोदा-कृष्ण व येशु-क्रिस्त यांच्या-विशेषतः पूर्वचरित्रामध्ये तर कमालीचा सारखेपणा आहे. कृष्णाचा जन्म वंदिशालेत तर ख्रिस्ताचा जन्म गोशालेत असहाय स्थितीत होतो. कंसरावाच्या भगनें बाळकृष्णाला चमुदेव गोकुळामध्ये नेऊन ठेवतो, तर हेरोदराच्या भवानें बाळ ख्रिस्ताला घेऊन मेरी व जोसेफ मिसर देशामध्ये पळून जातात. कंस ज्याप्रमाणें कृष्ण म्हणून मथुरेंतील लहान मुलास ठार करतो त्याप्रमाणें हेरोदही देयलहेम व त्याच्या आसपासच्या प्रांतांतील दोन वर्गांची व त्याच्या खालील वर्गांची मुले घातून टाकतो ! हें तें साम्य ही एक दुसऱ्याची नकल की केवळ इतिहासाची पुनरावृत्ति, हें कोणी सांगवें ? परंतु तेराच्या शतकांतील व विसाव्या शतकांतील अशा दोनां महात्माजींचें जें आपणांस मी साम्य दाखविणार आहे, ती मात्र एक दुसऱ्याची नकल नगून इतिहासाची केवळ पुनरावृत्तिच आहे.

गाजी गाथाग्याचें दर्शन

तेराव्या शतकामध्ये, म्हणजे शनिवरी लिहिली जाण्याच्या काही वर्षे
 धर्मोदर, गुजरात देशामध्ये भरवच (सध्याचा भडोच) या भागावर त्रिमल्लदेव
 गांध्याचा एक राजा राज्य करीत असे. त्याचा विशालदेव नावाचा एक प्रधान
 होता. त्याला प्रथम संतान नव्हतें. पुढे नवसासायामार्फी त्याला मुलगा झाला.
 त्यानें नांव हरिपाल असें ठेवण्यात आलें. तेराव्या शतकातील महात्माजी म्हणून
 त्याची माहिती मांगावयाची तो पुरुष हाच होय. यानें पुढें जो पंथ स्थापिला,
 त्यानें नांव 'महात्मा-पंथ' असेच दिलें. सोयीकरिता या महात्म्याचा निर्देश
 'गाजी महात्मा' व विशाखा शतकातील महात्माजीशीं त्याचें साम्य दाखवितांना
 गांधीजींचा उल्लेख 'आजी महात्मा' असा करूं. महात्मा गांधी हे माजी
 महात्म्याप्रमाणेंच गुजरातच्या एका संस्थानांतील दिवाणाचे पुत्र आहेत. त्यांनींच
 आपल्या आत्मचरित्रामध्ये कथन केल्याप्रमाणें ते म्हानपणीं विलक्षण नादी होते.
 गाजी महात्म्यानें आत्मचरित्र लिहिलें नव्ह्यामुळे त्याची तपशीलवार माहिती
 मिळत नाहीं. या दोघांचीही मज्जे लहान वयांत झाली. आजी महात्म्याच्या कुटुंबाचें
 नांव कस्तुरबा तर माजी महात्म्याच्या पत्नीचें नांव कमळाहमा. माजी महात्म्याचें
 आत्मचरित्र उपलब्ध नमलें तरी त्याच्या शिष्यांनीं लिहून ठेवलेल्या आठवणी-
 वजा 'खीळा' प्रसिद्ध आहेत. या 'खीळा'ची भाषा ज्ञानेश्वरकालीन आहे.
 त्यांतील काही भाग येथें उद्धृत करतो; म्हणजे माजी महात्माही कसा नादी
 होता हें आपणांस कळेल व त्या काळाच्या गद्य रंगटीचें स्वरूपही आपणांस
 समजून येईल:—

'गोसावी (माजी महात्मा) गुजराथेचेया प्रधानाचे कुमर : गोसावी
 सारीचें जू (धुत) नेळती : जीवती : म्हणीनि : हारी स्वीकरली : बहुत द्रव्य
 हारविलें : जुआरी म्हणीतलें : 'जि जि हाराविलें असे तें धीचिजो : दीजो : मग
 खिलिजो : ' मग गोसावी तेथोनी वीज (गमन) केलें : दारवटां जुवारीं
 म्हणीतलें : 'जि : जि : गोसावी : आनुचें आधीं देयावें : मग भीतरी धीजें
 करावें : ' सर्वज्ञ (माजी महात्मा) म्हणीतलें : 'तुमचें दीधलेयावीण हें (मी,
 गोमंतकी—'हांव') आरोग्य (भोजन) करी तरी गोपाळही 'आन'
 (दुपथ) : गोसावी भीतरी धीजें केलें : कमळाहमातें म्हणीतलें : 'आपुन्या
 अळंकारु आणा : तेही म्हणीतलें : 'का ?' : 'एथोनि जू हारविलें : तपातें
 म्हणीतलें : तुमचे दिधलेयावीण हें (मी) आरोग्य करी तरी गोपाळही आन' :
 कमळाहमा म्हणीतलें : 'आधीं देवों तरि आम्हां तेचि आन : ' मग गोसावी
 उपरिचेवरी (माहीवर) पडुइ स्वीकरीला : माता उटवाचेया आली : गोसावी

मुट्ती : मग माता कमळाद्रुतातें पुसों लागली : तेही मागील वृत्तांतु सांधीतलें : प्रधान राडळीनि (राजवाड्यांतून) आला : आणि पुनीलें : 'गोसावीयां आरोगणा ? : ' राणियां म्हणीतलें : ' नाही ' : ' आजि आझुं कां नाही ? ' मग तेही मागील वृत्तांतु सांधीतलें : मग प्रधान गोसावियापासीं आला : गोसावी पड्डले असती : 'उपगळिये घेउनी उठविलें : मग पुसीलें : ' आजि आजुं आरोगण कां नाही ? ' सर्वशें म्हणीतलें : ' एथीनिजुं हारविलें : तयांतें म्हणीतलें : ' तुमचें दीधलियावीण हें (नी) आरोगण करी तरि गोपाळणीं आन : ' प्रधानें म्हणीतलें : ' जोडीलें असे तेंतुजें नव्हे ' : प्रधानें वाखारी आणवीलि : जुआरियांचें द्रव्य पाटविलें : मग गोसाविया आरोगणा जाली : ॥ ६ ॥ '

कस्तुरया आणि कमळाद्रुता

कांही बायका आपला जीव देतील, पण दागिना देणार नाहीत ! त्यांपैकीच ही कमळाद्रुता असावी; किंवा आपल्या पतीच्या जुगाराच्या नादापासून परावृत्त करण्याकरितां तिनें हा सत्याग्रह पुकारला असणें अशक्य नाही.

गांधीजींचा कस्तुरमाशीं असाच एक सटका दागिन्याकरितां उडाला, असें त्यांच्या आत्मचरित्रांत नमूद आहे; पण तो प्रसंग मात्र वेगळा. दक्षिण आफ्रिकेंतून परत हिंदुस्थानात येताना त्यांना ज्या त्यांच्या मित्रांनी व अशिलांनी बहुमोल भेटी दिव्या ते मगळे दागिने त्यांचे ट्रस्टी नेतून गांधींनीं तिकडील लोकांच्या हिताकरितां परत करण्याचें ठरविलें. कस्तुरवाना तें पसंत नव्हतें. या वेळचें वर्णन गांधी देतात तें असें :--

“कस्तुरया-‘ तुम्हांला एक नसेल (दागिन्याची) जर, तुमच्या मुलांनाहि नसेल. मुलाचें काय ? जशी चट्याचीं तशीं चढतात. मला नाहीं घालूं दिलेत तरी हरवत नाही, पण माझ्या मुलाचें काय ? त्यांच्या तर उपयोगी पडतील ! आणि उद्यांचा दिवस बसा येईल हें तरी कोणी पाहिलें आहे ? इतक्या प्रेमानें दिलेल्या वस्तु परत करणें वरें नाहीं-’ अशा तऱ्हेनें चांगधारा मुरू झाली आणि न्यातच अश्रुधारा येऊन मिसळली.

मी हळूच म्हटलें, ‘ मुलगे लग्न करतील तेव्हाची गोष्ट. आपल्याला कुठें बालक्यात लग्न करून घ्यायचीं आहेत ! मोठे झाल्यावर स्वतःच्या वाटेल त्याप्रमाणें करीत ना ? आणि आपल्याला तरी दागिन्यांची हौस वाटणाऱ्या मुना थोड्याच शोधावयाच्या आहेत ! इतक्या उपर कांहीं दागिने इवेच असले तर मी कुठें गेलों नाही ना ! ’

‘तुमचे पराक्रम कळले ! माझे दागिनेहि काढून घेतले तेच तुम्ही की नाही ? मला धड धावू दिले नाहीत ते तुम्ही मुनांसाठी काय देणार ? मुलांना तर आजपासून बैरागी बनवतां आहां ! मला हें तें माहीत नाही, हे दागिने परत नाहीं करायचे. त्यातून माझ्या हारावर तुमचा काय हक्क ?’

‘पण तो हार तरी तुझ्या कामगिरीबद्दल मिळाला आहे की माझ्या कामगिरीबद्दल ?’ भी विचारलें.

‘त्याचें काय मोठें ! तुमची कामगिरी ती माझी पण सरीच. मला राजें-दिवस रात्रविलीत ही काय कामगिरी नव्हे ! मला रडवूनहि वाटेल त्याला घरांत ठेवेलें, आणि माझ्याकडून त्याची चाकरी करविणारी तें कुठें गेलें !’

हे सर्व वास्तव तीक्ष्ण होते. त्यांतलं कित्येक मलां भेटूनहि जात होते. पण दागिने तर मला परत करावयाचे होते. पुन्हा लक्षा गोष्टींबद्दल मीं जेमतेम फुगुली निळविली.”

दोघांचे गुरु महाराष्ट्रीय

आतां मांगितलेली गोष्ट हरिपालाच्या मनाला फार झोंबली. तो अत्यंत उदास झाला व आपण रामटेकच्या चात्रेला जावें, असें त्यानें ठरविलें. आईनें मोठ्या कष्टानेंच त्याला परवानगी दिली. अद्याप्रकारें कांहीं नोकरीसमवेत हरिपाल निघाला; पण वाटेत त्याची व त्याच्या लोकाची चुकामूक झाली व रामटेकची वाट मोडून तो ऋद्धिपुराकडे पळला. या पुण्यभूमीमध्ये गोविंदप्रभु नांवाच्या सर्वमंगपरिव्यागी विद्वानाशीं त्याची गाठ पडली व त्यास त्यानें आपला गुरु केला. माजी महात्म्याचा गोविंदप्रभु तर आजी महात्म्याचा गोपाळप्रभु (म्हणजे भारत-सेवक गोपाळ कृष्ण गोखले). हे दोघेही महाराष्ट्रीय गुरु, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. गोविंदप्रभूनें हरिपालाला मंत्रोपदेश दिला व चक्रधर या नव्या नांवानें तो प्रसिद्ध झाला. माजी महात्म्याला चक्रधर असें नांव कां ठेवण्यांत आलें हें माहीत नाही; पण आजी महात्म्याला चक्रधर असें नांव शोभून दिसेल; कारण चरका हें आजी महात्म्याचें प्रत्यक्ष शब्द आहे; आणि ‘चरमा’ म्हणजे चक्रच नव्हे का !

महात्म्यांची विषयासक्ति

आपण पूर्वी विषयासक्त होतो, असें गांधीजींनीं आपल्या आत्मचरित्रा-मध्ये दाखविलें आहे. एकदोन प्रसंग तर त्यांनीं असे वाणिले आहेत कीं, त्यांच्या हातून प्रत्यक्ष दुराचरण जरी घडले नाही तरी मानसिक अधःपतन झालेंच. चक्रधर हाही काहीसा विषयासक्त होता, असे वाटतें; कारण त्यानें प्रवासांत असतांच दोन विवाह केले. औरंगज नांवाच्या शहरी कमळ नाईक

नांवाचा एक गृहस्थ होता. त्याला हंसांबा नांवाची एक रूपवती विदुषी कन्या होती. या मुलीच्या बापायने अनेक वर पाहिले; पण त्यांपैकी एकही या विदुषीच्या पसंतीस उतरेना ! अखेर हरिपालाच्या गज्यांत माळ घालण्यास ती तयार झाली. महाराष्ट्रांतील कांहीं सुशिक्षित कुमारी प्रौढ होईपर्यंत अविवाहित राहून शेवटी विशेषतः 'सेकंडहँड' नवरे पसंत करतात, ही प्रथा बावळून पार पुरातन दिसते !

इकडून हरिपाल निघाला आणि पुढे अजलपूर येथील रामदेवराव दरणा नामक संस्थानिकाच्या आग्रहावरून त्याच्या उमा नांवाच्या कन्येशी त्याने विवाह करून तिचे गौरी असे नांव ठेविले. अर्थात् हे सगळे संबंध लग्नाचे म्हणजे जुन्या दृष्टीने तरी नैतिक होते. 'लीळाचरित्र' या ग्रंथामध्ये अकराव्या 'लीळे'त जी कथा दिली आहे ती मात्र चमत्कारिक आहे. ती अशी:—

“अंध्रदेशी एकाकी अस्तां एकी नांवी तेलीया एकाचेया घरा पाहानपटीं धीजे केले : तयं तो तेली नदी हातपाए धों गेया होता. त्याची तेलिणी आगणीं माजसुप्रयतीएयरि नीजैली होती. तिएसवें गोसावीं पड्ड स्वीकरीला : तयाची पासबडी पांगुरांनि : तयं ते गजगजौनि उठिली : 'मेलिजे घो : मेलिजे घो : मजसरिसा कोणु नेणो एकु नीजैला' : ऐसी बोधात वाहीरि नीमाली : तेथ मांदी (गर्दी) मीनली : एक तयां पुढां साधों गेले : 'आगा : तुझीए स्त्रीचे सरिसा कोन नेणों एकु निजैला' : तेणें आपुण नीएमु सारीला : मग आला त्याहें (तरवार) पेडनि : गोसावी श्रीमूख पांगुरांनी पड्डले होते : तेणें पासबडी आसुडिली : आणि श्रीमुख देखिले आणि रोसगुधी (रोसगुडि) नीघर्तली : दातांचें लग्न मळीनि गेलें : ”

ती विचारी तेलीण एकटीच आहे म्हणून तिच्या सोवतीकरिता म्हणून हा पुरुष वाजळ निघाय बुद्धीने झोपला असेच म्हणू; पण जुगार खेळणे व एकामागून एक सारखे तीन विवाह करणे हे विषयामक्ततेचें चिन्ह म्हणावयास हरकत नाही. आपण ज्यांत महात्मा म्हणतो तेदेसील या पाशवी अवस्थेमधून गेले होते व आत्मगुढे करून पुढे थोर पदाम चढले, हे पाहून कोणत्याही पणित नराच्या नारायण होण्याची उमेद बाळगतां येईल, हे वळून येतें.

माजी महात्म्याची संन्यासदीक्षा

चक्रधराचा रामदेवराव दरणा या संस्थानिकाच्या कन्येशी विवाह झाल्याचे समेतले. येथे मासरी अस्तांना एके दिवशी तो चंद्रभागा नदीमध्ये पोहावयास गेला. नदीला पूर येऊन ती तुडव मरून बाहात होती. चक्रधर मोठ्ठ पाण्यान गेला व एकाएकी अदृश्य झाला ! 'जवदेडुवा बुडाले,' अशी नदीकांटच्या

गोकर्णी एकच ओरड करी. राणीघटांत चक्रधराची पत्नी जी गौरी तिच्या पार्नीं ती पडताच तिने एकदम जमिनीवर अंग टाकले व प्राण सोडल्या. इतक्यांत चक्रधर पाण्यातून वर आला. ही आनंदाची बातमी सांगल्यास लोक राजवाड्याकडे धांवले; पण तिकडे भलत्याच देखावा दृष्टीस पडला ! गौरीच्या या आत्मत्यागानुळे चक्रधराने संसारचक्रन ते लक्ष उडाले ते मात्र कायमचेच उडाले. तो एकदम विरक्त झाला, आणि आपल्या अंगावरचे रुपडे फाटून तो विदेही स्थितीत भय्यं लागल्या. असा भ्रमवत असतां सन ११८५ कार्तिक महिन्यांत त्याला श्रीदत्तात्रयाने दर्शन झाले असे म्हणतात. त्याने गंग्यानदीला धेतली. चक्रधर मराला ज्ञाता.

अशाप्रकारे श्रीचक्रधर हा गांधीजींप्रमाणे गुजरातंतोच एका प्रबानाच्या पत्नीच्या मोठी जन्मान आला. त्याने गोविंदप्रभु या महाराष्ट्रीय पंडितास आपला गुरू केला व त्याने आपले वास्तवस्थानही महाराष्ट्रच केले. महाराष्ट्र त्याला पार पसंत होता. चक्रधराकः सूत्रपाठ या ग्रंथामध्ये त्याने आपल्या शिष्यांना उपदेश केलेला दिला आहे, त्यांत अशी वास्तव आदळतात:-‘आपण-यात कव्ही नेणे आपण कव्हीने नेणजे ऐसा स्थानी असावे; कानडेदेशां तेगंदेसा न वचावे (जावे) : ते दिपगदहळ देश : तेथ अवधूत गान्धः महाराष्ट्री असावे : मानपुरा कोरहापुरा न वचावे : (कोरहापुराचा त्या काळी म्हणजे सहाठाठशे वर्गमागे लौकिक पारसा चांगला असलेला दिसत नाही ! कारण चक्रधर पुढे म्हणतात :) तिये माभिमानीये स्थाने साधकाणि विभ करिता : ’ लीळाचरित्र या ग्रंथामध्ये ‘विद्या आणि पुरुष महाराष्ट्रि असे,’ असे या माजी महात्म्याचे उद्गार आहेत. गांधीजींचा सेक्रेटरी जसा महादेव तसा चक्रधराचा पट्टशिष्य नागदेव. यानेच चक्रधराच्या ‘महात्म्या’ पंथात व्यवस्थित स्वरूप देऊन त्याचा सर्वत्र प्रसार केला. गांधीजींच्या परिवारात मिराबेन, सुशीला नावर, प्रेमा कंदक अशासारखा जसा शिष्या आहेत, त्याप्रमाणे चक्रधराच्या परिवारातही नागादिका, महदबा, कमार्ग्या वगैरे अनेक मुशिष्ठित शिष्यिणी होत्या.

महात्म्यांची स्वातंत्र्यभावना

चक्रधर व गांधी यांचे जे वाह्य साम्य दाम्यदिने, स्वातंत्र्याने अंतर्गत म्हणजे वैचारिक साम्य दाखविता.

चक्रधराच्या काळी परकीय राजकर्त्यांचा प्रदेश महाराष्ट्रात झाला नव्हता. युरोपियन लोक तर अज्ञातच होते; पण मुसलमानांचे पायही महाराष्ट्राला जेते म्हणून लागले नसावे. यावेळीं देवगिरीच्या बादवांची सत्ता महाराष्ट्रावर होती.

अर्थात् राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचें जें आजचें गांधीजीचें कार्य तें चक्रधराला करावें लागलें नाहीं. तरीपण तो विलक्षण स्वातंत्र्यवादी होता, असें सिद्ध करणारे त्याचे उद्गार आहेत : गांधीवादाचें सार एका वाक्यांत सांगायलाचें झालें तर 'श्री चक्रधरोक्त सूत्रपाठ' या ग्रंथांतील 'आचारमालिका' या प्रकरणांत असलेलें पहिलेंच वाक्य पुढें करतां येईल :-

'स्वातंत्र्य हा मोक्ष पारतंत्र्य हा बंध' हें तें वाक्य होय. 'आपण कव्हरा अर्धीन होआवें नाहीं : आपणगा अर्धीन कव्हरावें करावें नाहीं.' असें चक्रधराचें सांगणें असे. स्वातंत्र्यप्रेमाप्रमाणेंच सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य हीं चरकाधर गांधीप्रमाणें माजी महात्मा चक्रधर यांचीं आवडतीं तत्वे होती. या तत्त्वान्ना त्यानें टिकटिकाणी पुरस्कार केलेला आढळतो. आजच्या महात्मा पंथामध्यें त्या पंथाच्या जनकालाच तेथली 'महात्मा' ही पदवी आहे; पण तेराव्या शतकांतील त्या पंथांतील प्रत्येक नाणमात्या महात्मा अशी संज्ञा असे ! शंकरराय देवही महात्मा आणि नगिनदास मास्तरही महात्मा. महात्मा हा मुमुक्षु किंवा साधु याचा वाचक शब्द असे. चक्रधर आपल्या शिष्यशिष्यांणीना सत्याजनासंबंधी सांगतात :

'महात्मेनि प्रियवक्तेया होआवें : महात्मेनि सत्याजना होआवें : हासनांहि लटिकें न बोलिजे : आपणे आपसिं ज्ञाताविरक्तांचा संगू कीजे : तुम्हीं महात्मे कीं : तुम्हीं चतुर्विध भूतप्रामां अभयो देआवें कीं : राग, क्रोध, मद, मत्सर यांचा त्यागु याचि नावें संन्यासु कीं : अहंतेवें मूळ सकंदी उपडावे नाई का ? : येरव्ही अंकुरु निगेती : मग शांतीचीं रोपें लावावीं.'

गांधी म्हणतात, 'I have no God to serve but truth.. I want to see God face to face God I know is truth.' (सत्याशिवाय दुसऱ्या ईश्वराची सेवा मला माहीत नाहीं. ईश्वराच्या मी समोरासमोर पाहूं इच्छितों. सत्य हा एकच ईश्वर मी जाणतो.)

महात्माजींची अहिंसा—

सत्याप्रमाणें अहिंसेवर चक्रधराचा पार जोर होता. 'चंद्रयुगी हिंसा अधर्मुः तुमचेनि भुंगी राड न होवावी : ' असें तो म्हणतो. 'अक्रोधानें क्रोडाला जिंकावें' असें जसें बुद्धानें म्हण्टे आहे; किंवा 'तुमच्या एका गालावर मारल्यास दुसरा गाल पुढें करा,' असें जसें ख्रिस्तानें सांगणें असे, त्याप्रमाणें चक्रधर म्हणतो : 'एथीनी तुम्ही ऐमेया होआवें कीं हा जनु तुमते डोहये डोहये मारील परि तुम्ही डोईचि ओटवादी (पुढें करावी) कीं : तुम्हां मारीता पूजिना समा-नुचि होआवा.' चरकाधर गांधी अहिंसेसंबंधी मद्रासला 'संग मेन्स लिथ्रन

असोमिएशन ' पुढे केलेल्या आपल्या भाषणात म्हणतात, ' Literary speaking ahinsa means 'non-killing' but to me it has a world of meaning and takes me into the realms much higher, infinitely higher. It really means that you may not offend anybody : You may not harbour an uncharitable thought even in connection with one who may consider himself your enemy. '

(भावार्थ : अहिंसा याचा शब्दसः अर्थ हत्या न करणे; परंतु माझ्या अर्थाप्रमाणे यात विश्व सांठले आहे व 'हा शब्द मला फार उच्च वातावरणात नेत आहे. त्याचा सरा अर्थ म्हणजे कुणाचाही जरादेगील अपमान न करणे व त्याला न दुसविणे हा आहे. एकादा नाणूस तुमचा शत्रु म्हणवीत असला तरीही त्याच्यासंबंधी रौशुद्धि मनांत न घालणें याचेंच नांव अहिंसा.)

आणि चक्रधरांची अहिंसा

माजी महात्मा चक्रधर याचेही असेच दिचार होते. यादियसी एक गोष्ट प्रसिद्ध आहे. चक्रधराचा पद्मनाभी नांवाचा एक शिष्य होता. आज जसे आपल्याकडे अनेक राजकीय पक्ष आहेत, तसे त्या काळीं विविध धर्मपंथ असत. अशा दुसऱ्या एका पंथापैकी ' परमाणु भवदेव ' नांवाचा एक साधु होता. त्याच्या दिवारी पद्मनाभी गेला. नांव सोनुवाई पण हातांत कयलाचा बाळा म्हणतात त्याप्रमाणे त्या साधूचें नांव ' परमाणु ' भवदेव असलें तरी त्याचें शरीर ' उपाधिशुद्ध ' म्हणजे भलतेंच लष्ट होतें ! ' एकी आयुष्य (एक चांदीचें नाणें) तांबुळें एका विड्यासि लागे, ' असे त्याचें वर्णन लीळाचरित्रात दिलें आहे ! पद्मनाभीला हा ' लष्ट परमाणु ' पाहून अनाघर हसूं लोटलें व त्या साधूची त्यानें चेष्टा केली. त्याबरोबर त्या साधूनें त्याला हाकून लगविलें. ही गोष्ट चक्रधराला समजली. त्याची शीस्त महात्मा गार्धीप्रमाणेच अत्यंत कडक होती. तो नागांविकेला म्हणाला, ' वाई यासि मितरी रिगों नेदाः ' कुनुमाहूनही मृदु अंतःकरण असलेल्या चक्रधराची ही कठोर आळा ऐकून नागादिका म्हणाली, ' कां वादा ? ' चक्रधरानें उत्तर केलें, ' वाई, हा प्राणियांचें चैतन्य पोळवूनि आला असे : आता धर्मीनि याचें नुस्त न पाहिजे : आतां बाहिरी घाला : ' आश्रमांत आपणांत घेत नाहींत, हें पाहून पद्मनाभी मोठ्यानें रडूं लागला, त्याबरोबर नागादिकेला त्याची दया आली व ती चक्रधराला म्हणाली, ' वादा, बापुडा रडतुसे : बापुडा बडकिरं एकला कें जाईल ! तरी एउं देयावा पा : ' अशा रीतीनें नागादिकेनें रदबदली केल्यावर चक्रधर म्हणाला, ' वाई तेयाचिया ठायां जाऊनि : सेगामातियां आंग मार्तानि : तेया आड पडानि प्रायश्चित्त घेयावें : मग तेंहीं होऊनि येथे नीरोविति : ' आपुली

मन्निधीं असों देया :’ तर एथ असों दिजैलु :’ अशाप्रकारें पद्मनाभीने अंगाला माती मानून त्या साधूची क्षमा मागितल्यावर त्याला टेवून घेतला. ‘हिंसा न करावी. हिंसा पाप. पापांतव नरक,’ असे चक्रधराचें सांगणें असे. मातीचे व पाण्याचे उपचार चरकाधर गांधी शारीरिक व्याधीवर करीत हें प्रसिद्ध आहे; पण पद्मनाभीच्या मानसिक व्याधीवरही चक्रधरानें केलेला हा मातीचा प्रयोग प्रभावी ठरला, हें आजी महात्म्याला माहीत नसावें ! पण शिष्यांच्या अपराधाबद्दल स्वतः उपवास करून त्याचे मानसिक रोग दूर करणें हें गांधीजींचें अभिनव तंत्र चक्रधराला परिचित असलेलें दिसत नाहीं.

जिभेचे चोंचले फाजील वाढवूं नवे हें या दोघांही महात्म्यांचें सांगणें आहे. गांधीजी म्हणतात, ‘One should eat not in order to please the palate but just to keep the body going’ हें वाक्य म्हणजे ‘प्राणासि आहार देआवा : इंद्रियासी नेदावा,’ किंवा ‘जेवितो आंचडी नाचडी न होवावी,’ या चक्रधराच्या उक्तीचें द्रष्टजी आपांतरान्न नव्हे काय ?

अस्पृश्यता : मौन

अस्पृश्यता ही जशी गांधीजींना तशीच चक्रधरालाही अमान्य होती. गांधीजींची अस्पृश्यतेविरुद्ध मोहीम प्रसिद्धच आहे. चक्रधरही हा भेद मानीत नसे. एकदा चक्रधर कोणा एके गावीं गेला असता एक चांभाराचें जोडपें बाजाराला गेलेलें परत येत असतांना पाणपोर्दार त्याची व चक्रधराची गाठ पडली, आणि तें जोडपें चक्रधराच्या भजनी लागलें; परत घरीं जाईना ! चक्रधराची त्यांनीं दीक्षा घेतली. लीळाचरित्रकार या अस्पृश्य जोडप्यासंदर्भी लिहितो, ‘मी कबण काद ऐसे विगरेले : ते लोकीं गोसावी होउनि वर्तनी : ते विचरत खोल नाएका-चिया आंवेया आले : तेथ ईश्वरपुरुष म्हणोनि घरोघरीं जेवायला नेती : एक आपुलेया घरीं घेऊन गेले : पूजा केली : जेऊं सुदले : तथा पुर्याचिए गांधींचे चान्हार तेथ हाटासि आले : तेही म्हणितों : ‘हारे हा आमचिया गांधींचा चान्हार नव्हे ?’ एथ देवो जाण्य : एणें गांधीं विटाळला :’

पुढें काय ग्रामण्यें झालीं असतील हें काय सांगायला पाहिजे ? ‘महार-वाण्याहानि धर्म काढाया,’ अशी चक्रधराची उक्ति आहे. त्याचा अर्थ महार-वाड्यांतून धर्माची निर्मिति करावो, असा दिसतो.

मौनावर गांधीजींचा किती विश्वास आहे हें प्रसिद्धच आहे. गेम्बार हा मौनदिन म्हणून ते पाळतात. गांधी म्हणतात, ‘Silence of sewn-up lips is not silence. He is silent who having capacity to speak utters

no idle word. 'चक्रधर म्हणतो : 'ओटांतरा निघाले ते देशांतरा जाए : दोही ओटा टाळें घालावे : जाणोनि नेणे तो मुद्देसु : '

संसार आणि ब्रह्मचर्य

ब्रह्मचर्य व संयम यांचे माहात्म्य गांधींनी पुनः पुनः वर्णिले आहे. अविवाहितानी ब्रह्मचर्य पाळावे, इतकंच नव्हे तर विवाहितांनीही ब्रह्मचर्य पाळावे असे त्यांचे सांगणे. चक्रधर म्हणतात, 'विषयो न सेवी तरी जीवु काइ गा नरतु असे ! : निरोधु साहिलेया अधिका योग्यता होए : दक्षता होए : विषय अनुतापासी आभयो नरकामि हेतु : पुरुष जेतुन जेतुली विषयसेवा करी तेतुन तेतुली धर्मी निघळ जाए : ' क्मियांनी व झुजानी संन्यास घेणे हे वैदिक धर्माच्या विरुद्ध आहे; पण चक्रधराच्या काळीं दामोदर पंडिताची पत्नी हिंसा हिने नवऱ्याच्या आर्थाच संन्यासाची दीक्षा घेऊन ती गुरूच्या सेवेन राहू लागली होती, असे नागदेवाच्या चरित्रांत नमूद आहे. महादासा, नागांदा वगैरे अनेक क्मियांनी संन्यासग्रहण केले होते. मनासनी लोकांचा यामुळे चक्रधराच्या पंथाविरुद्ध धोम झाला असल्या पाहिजे, हे उघट आहे. महात्मा गांधींच्या खासगी बर्तनासंबंधी एके काळी कुजबूज होऊन राहिली होती व त्याच्या निरसनार्थ त्यांना 'हरिजन' मध्ये १९३९ च्या ऑक्टोबरात एक लेखही लिहावा लागला होता. चक्रधराभावंती या बाया गोळा झाल्यामुळे टोकनिंदेला बाध मिळाला होता की नाही, याविषयी पुष्कळना जिज्ञासा उत्पन्न होईल म्हणून यासंबंधी दोन शब्द लिहितो.

दोन्ही महात्म्यांच्या शिष्यिणी

नागादा नांवाची चक्रधराची मित्रा होती. ती जेव्हा चक्रधराची प्रथम सेवा करू लागली, त्यावेळीं हंसांवा नांवाची एक बाई व पाटे नांवाचा एक धुवा तिची चेष्टा करू लागली. छीळाचरित्रकार लिहितात, " 'हं काइ जाले या नागुवदनिमी ! : चळली काई ! नेणो कोण आणिया असे : तेवाचे उसीटे ग्याती असे : पायवणी पीति असे, ' ऐसी दोधे भक्ती : जग नागुवाई म्हणीतले : ' बाधा हे हानुवाई भक्ती असे : इयेसी काव करूं बाधा ? ' गोसावी उगेची होते : एक दिनी चोट्यावरी आसन : तंव हासुवाडसे आली : सर्वेसे म्हणीतले : ' हंसुराजा या : ' या शब्दासरीसी स्तीति (वृत्तिपालट) जाली : श्रीचरणपायी गडबडा लोळती : ' जी : जी : मी पापीण जी : गोसावीयासी भक्ते जी ! निदा करी जी : ' मग तेही सेवा करूं लागली. "

आतां मघाशीं सांगितलेला पाडे हा एकच निंदक राहिला. वामदेव नांवाचा एक योगी होता. त्याच्या गुंफेला जाऊन पाडे म्हणे—‘एतुके दीस एकीचि भुलली होती : आतां दोघी भुललीवा : वा काई जालें दोघीसी ? : चळल्या काई ?’

पांड्याची ही निंदा नागावेच्या कामावर येई व तिला फारच दुःख होत असे. ती चक्रधराला म्हणे—‘बाबा, पांड्या भट्टु असे : काई करूं ?’ चक्रधर काहीच उत्तर न देतां उगाच राही ! पुढें काय झालें तें ठीळाचरित्रांतील भाषेतच पहा :—‘एकु दी (दिवशीं) पाडे रात्री निजैले असती : ते रात्री स्वप्न जाग्र : गुंजावणं डोले : बाबर झाटी (अक्राळविकाळ वेस) : हातीं मुदलगु (गदा) : ऐसे जमजूत (यमदूत) आले : पांड्यासि मुदगलवेन्ही घेती : तेविचि म्हणती : ‘आरे हे कयण पुरुखु ऐसें नेणमी ? : हे द्वारावतीकार चांगदेव राऊळ : नित्य गोसाविपासी तूं भकली ? : याची तूं निंदा करिसी ?’ ऐसें म्हणौनि मुद्रलें सोंडावरी हागिती : गोसावी थाड श्रीकर घोडवीति (पुढें करीती) : ‘नको नको बापुडा मारूं : नेणचि’ : पाडे काकुळती घेती : चैवो आला । उठिले : भग ‘ नागुवाई, नागुवाई ’ म्हणौनि बोवाबूं लागले : नागुवाई म्हणीतलें : ‘ हांनुवाई पाही पां : पांडा कां बोवातु असे :’ हंसराजु गेली : ‘ आवो, तं काय आलिर्सा ? : नागुवाई बोलाबी :’ नागुवाईस गेली : रात्रीचें वृत्तांतु सांगीतलें : ‘ तरी गोसावियासी विनवी कां : एथ विजें करावें ’ : नागुवाईसां मुख जालें : नागुवाई बोलाऊं गेली : नागुवाई विनविलें :—‘ बाबा, पाडा बोलावीत असे : तेथ दीजें कीजो जी ’ : सर्वजें म्हणीतलें—‘ बार्द, हें (मी) काय तेयाचिये नाथेना (वेसण) बैलु : तेयाचिया बोलविलेल्या येईल ’ : असें बोलून चक्रधर त्याच्याकडे गेला व पांड्यानें त्याच्या पायावर दंडवत घातलें. अपकाराची फेड उपकारानें कशी करावी, ही चक्रधराची वृत्ति आपणांस वा उदाहरणावरून दिसून येते.

चक्रधराचें आचरण व वर्तन शुद्ध व निर्मळ होतें. अशा पुरुषाच्या गुरु करण्याचा वायावापड्यांना कंटाळा येत नसे.

देमाईसा नांवाची एक वाई. ती एकदां पुराणाला गेली. तेथे तिनें असें ऐकिलें कीं गुरुशिवाय तरणोपाय नाही. आतां गुरु कुणाला करावा, असा तिला विचार पडला. वामदेव म्हणून एक ग्रसिद्ध बुधा असल्याचें तिनें ऐकिलें होतें. ह्यांनाच गुरु करावें आणखी काय, असें म्हणून ‘ नेळे नारिएळें : पानें फोपळें ’ घेऊन ती त्यांच्या गुंफेमध्ये गेली. पुढचा वृत्तांत ठीळाचरित्राच्या भाषेतच वाचा—

‘ तंव ते नागवे : काळे : देप ऐसे बैसले असती : (तेराच्या शतकातील हा उपासनीच दिसतो !) ऐसे देखौनि आपुलें ठावीं विचारिलें : ‘ गाजवळीं

उठो दैसो न ये : बोलो चालो न ये : दाऊं निरवूं न ये : नागवे कैसेन गुरू करूं गे आई ?' म्हणौनि मागुती निघाली : तंव नागीं लखुमाईस भेटली : तेंही पुमिले- 'देनाइसे कै गेलीं होतीति ?' 'नागदेवाचिचे गुंपेली.' 'काय करूं ?' मग देनाइसीं मार्गांत आवयें सांघीतलें : नग लखुवाईसीं म्हणीतलें : 'गुरू कराल तरि मां तुम्हांसि दाखवीन : जगाजवळीं दैसो उठो ये : दावुं मारवूं ये : ऐसे गुरू मी दाखवीन.'

अशाप्रकारें लखुवाई तिच्या चक्रधराकडे घेऊन गेली व तिने त्याला आपला गुरू केलें. चक्रधराजवळ जरी एथडा शिष्यांनींचा परिवार होता, तरीपण न्हियांच्या वावर्तीति सायध राहण्यावद्दल आपल्या शिष्यांना त्याने पुनः पुनः वजाविलें आहे. तो म्हणतो—'स्त्री मणिचे मत्त द्रव्याचा रावो गा : आणिकें द्रव्यें भेवेगिया माजवी : स्त्री दर्शनमात्रेंचि माजवी : चित्रींची स्त्री न पाहावी : ' (निनेमा नव्हते त्यावेळीं !). दुमरी एकीकडे तो म्हणतां—'स्त्री सहसा प्रवर्तेना : प्रवर्तली तरि निवर्तेना ! पुरगु प्रवर्तो जाणे : निवर्तो जाणे : '

स्त्रीजातीसंबंधीं असे उद्गार काढण्यास महात्मा चक्रधराला कुठली नीला नागिगी भेटली होती समजत नाही ! महात्मा गांधींनीं मात्र न्हियांसंबंधीं टिफटिकांगीं अत्यंत आदराचे व सोप्यावद्दल उद्गार काढले आहेत.

माजी महात्म्याचें मराठी-प्रेम

महात्मा गांधींनीं ज्याप्रमाणें यर्था हें आपलें धातव्यस्थान केलें आहे, त्याप्रमाणें चक्रधरानेंही विदर्भ हेंच आपलें कार्यक्षेत्र केलें होतें. त्याचे गुरू ज्याप्रमाणें महाराष्ट्रीय त्याप्रमाणें त्याचे शिष्यप्रशिष्यही महाराष्ट्रीय असत. हा माजी महात्मा अगदींच महाराष्ट्राळलेला होता. आपल्या पंथाचें लिखाण मराठीसर्व्वेच लिहा, असें त्याचें सांगणें असे. एकदा केशवराजगुरि नांवाचा एक शिष्य चक्रधराचा सेनेदरी जो नागदेव त्याच्याकडे येऊन म्हणाला, 'मी उद्दरण संमरण हीं प्रकारणें संस्कृतांत पद्यरूपानें लिहूं का ?' नागदेवमार्दनें उत्तर केलें, 'नको गा केशवदेवा : येणें माझिये स्वामीचा सामान्यु परिचार नागवेल की : म्हणौनिचि चक्रधरें महाराष्ट्रीये निरोपिलें गा : ' चक्रधर आपल्या गुजराती जन्मभाषेमध्ये दोगत्याची एक रीळा उपलब्ध आहे. चक्रधर गुजरातीमध्ये दोळने ते उमें देडेवांकडे ऐकलें तसें त्याच्या शिष्यानें श्रून ठेविले.

एके दिवशीं देवगिरीचा महादेवराव वादव टाभ्याला आला होता. त्या वेळीं तो मिन्नरला गेला. (मिन्नर किंवा श्रीनगर हें देवळातीपासून सात मैलांवर आहे.) या वेळीं चक्रधराचा मुद्दान तेथें होना. त्याच्या भेटीचें अशें इच्छा होऊन आणले दूत राजानें त्याच्या चौकशीकरितां पाठविले. चक्रधर ज्या मठामध्ये

उतरला होता तेथे येऊन, 'येथे महात्म्ये आहेत काय ?' अशी राजदूतांनी पृच्छा केली. चक्रधराला राजाला भेटायच्याने जव्हते. त्याने उत्तर दिले. 'मा इहां कोई नथी : वाइ एकी थी : भिक्षा हउ इहां छों : म्हातारी एकी छे : ते गांवमां हें भिक्षा मागन गैइ छे : हउं इहां अछों : माहातुमे वाहातुमे कांहीं नथी : हउ इहां छों :'

चक्रधराचा अंत आणे—

श्री चक्रधराचा महात्मा पंथ सध्यां महानुभाव पंथ म्हणून आज प्रसिद्ध आहे. हा माजी महात्मा एकशें एकोणीस वर्षे जगला. (आजी महात्म्याची एकशें पंचवीस वर्षे जगण्याची प्रतिज्ञा आहे.) शके ११९४ त म्हणजे इ. स. १२७२ मध्ये चक्रधराने गंगारताराहून बदरिकाश्रमीं गमन केलें व पुढें त्याचें काय झालें कळत नाहीं. गांधीजींच्या उपवासाच्या बगैरे मधूनमधून घोषणा ऐकित्या म्हणजे त्यांचा स्वामाधिक अंत न होतां ते असेच लोकविलक्षणपद्धतीनें काळाच्या पडद्या-आड होतांल असें यादूं लागतें. महात्मा चक्रधराच्या अनुयायांनीं पुष्कळ रसमरित व तेजस्वी मराठी वाङ्मय निर्माण केले आहे; परंतु इतर महाराष्ट्रीयानीं त्या पंधियांना वेळोवेळीं इतका जोराचा विरोध केला कीं, त्यांना आपलें वाङ्मय कित्येक शतकें झांकून ठेवायें लागतें. अलिकडे तें पुनः उजेडांत येऊं लागतें आहे. महात्मा चक्रधराचे एक शिष्य श्रीयुक्त सांगेगुरुजी यांच्या व इतर गांधीजनांच्या मराठी वाङ्मयावर जे मधूनमधून सध्या इल्ले होत आहेत तीही या पुन्या इतिहासाची पुनरावृत्तिच आहे कीं काय ?

यशवंत—दिवाळी अंक १९४७

० ० ०

जनुर्वेदी ब्राह्मण

ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, व अथर्ववेद हे हिंदु लोकांचे प्राचीनतम ज्ञानभांडार होय; परंतु हिंदूंचा वेद म्हणून युरोपांत जो ग्रंथ प्रथम प्रसिद्धि पावला तो यापेकी एकही नगून निराळाच 'जनुर्वेद' (Jozour Bed) होय ! या तोतया पांचव्या वेदाचा इतिहास मोठा गनतीचा आहे. सुप्रसिद्ध फ्रेंच पंडित व्हॉल्टेर याला पॉडिचरीहून कौणीतरी एक हस्तलिखित ग्रंथ पाडविला. हा ग्रंथ म्हणजे हिंदु लोकांच्या वेदांचे कौणीतरी केलेले फ्रेंच भाषांतर असावे असे त्याला वाटले व हा पौर्वात्य विद्येचा ठेवाच अचानक आपल्या हाती लागल्याबद्दल त्याला मोठा हर्ष झाला. आपल्या निरनिराळ्या लेखांत व विशेषतः *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* मध्ये त्यातील पौर्वात्य ज्ञानाचा त्याने मोठ्या आदराने व उत्साहाने निर्देश केलेला आहे. व्हॉल्टेरला हा ग्रंथ मिळाला ती बऱुनेक एप्रिल महिन्याची पहिली तारीख अमावसी, असे पुढील हकीकतीवरून स्पष्ट होते ! १७६१ साली हा ग्रंथ व्हॉल्टेरने पॅरिस येथील रॉयल लायब्ररीला नजर केला. हा ग्रंथ अत्सल असून श्रीरंगपट्टणच्या देयळांतील प्रमुख ब्राह्मणाने लिहिलेली वेदावरील टीका होय अशीच त्याची प्रामाणिक समजूत होती. व्हॉल्टेरच्या ग्रंथातील निर्देशांमुळे युरोपांतील विद्वान् लोकांचे या हस्तलिखिताकडे लक्ष वेधले, व १७७८ साली हा ग्रंथ छापण्यांत येऊन लगेच त्याचे जर्मन भाषेत भाषांतरही झाले. याच साली व्हॉल्टेर चारला. त्याच्या निघनानंतर लवकरच Mr. J. G. Herder याने आपल्या *Ideen zur Geschichteder Menschheit* च्या दहाव्या पुस्तकांत आपले स्पष्ट मत नमूद केले आहे की, हिंदु लोकांच्या अज्यात्मविद्या म्हणून युरोपियन लोक समजतात त्या गोष्टी आधुनिक असून त्याचा सरा वेद व सरी संस्कृत भाषा यांच्या माहितीकरिता आपणांस आणखी काही काळ थावावे लागेल. हेर्डरचे हे माकीत जेथे सररेच ठरले. ष्चोल्लुक् (*Asiatick Researches*, Vol. 8, Calcutta 1805, pp. 639-476) फ्रेड्रिक रोसेन (*Rigvedae Specimen*, 1830) वगैरे विद्वानांनी वेदाचा अभ्यास करून या ग्रंथासंबंधी माहिती व बरेच प्रसिद्ध केले. ऋग्वेदसंहितेचा पहिला भाग रोसेनच्या निघनानंतर १८३० साली प्रसिद्ध झाला.

वेदविशेषां रॉथ, वेधर, मॅन्गमुह्लर वंगरे इतर युरोपियन पंडितांचे पुढील प्रयत्न प्रसिद्ध असल्यामुळे त्यांची माहिती येथे देण्याचे कारण नाही. उपरिनिर्दिष्ट 'जनुवेंद' मुद्रित करण्याच्या वेळीं सुप्रसिद्ध फ्रेंच प्रवासी Anquetil du Perron ह्याची मदत झाली होती. पेरोन १७५४ मध्ये हिंदुस्थानांत आला होता व संस्कृत भाषेचा त्यानें अभ्यासही केला होता. पुढे युरोपांत परत गेल्यावर त्याची राजग्रंथालयांत प्राच्य दुभाषा (Oriental Interpreter) म्हणून नेमणूक झाली. त्यानेंच उपरिनिर्दिष्ट ग्रंथ छापतांना Jozour Bed च्या जागी L 'Ezour Vedam (जनुवेंद) अशी नांवांत दुरुस्ती केली असावी असें घाटले; परंतु वेदवाङ्मयाची त्याचाही परिचय नसल्यामुळे तोही व्हॉल्टेरप्रमाणे फसला गेला ! शेवटी मद्रासचे कलेक्टर Francis White Ellis, I. C. S., यांनी एक निबंध लिहून हा हिंदूंचा वेद नसून जेजुइट मिशनऱ्यांनी केलेला बनावट ग्रंथ आहे, असें पहिल्याप्रथम पद्धतशीर रीतीनें जगापुढें मांडले. मि. एलिस याला संस्कृत, तामीळ, तेलगू व मलयालम भाषा अवगत होत्या. १८१९ सालीं रामनाथ येथे तो कॉलेरानें चारला व त्याच्या निधनोत्तर १८२२ सालीं हा त्याचा निबंध प्रसिद्ध झाला. (Asiatick Researches, Vol. XIV, Calcutta, "A Modern Imitation of the Vedas," pp. I—59).

या पांचव्या जनुवेंदापेक्षा त्याचा जनक-किंवा वेदाच्या परिभाषेत बोलावयाचे म्हणजे द्रष्टा-म्हणून समजला जाणारा क्रिपि, इटालियन जेजुइट, रॉबर्ट डे नोबिली (Robertus de Nobilibus) ऊर्फ 'तत्त्वबोधक स्वामी' या जनुवेंदी प्राप्तिपात्राची हकीकत मोठी विस्मयजनक आहे. तो १६०६ सालीं सध्याच्या मद्रास इलाख्यांत असलेल्या जुन्या मदुरा संस्थानात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याकरितां येऊन ठाकला. डि नोबिली हिंदुस्थानात येण्यापूर्वी या क्षेत्रांत काय परिस्थिति होती त्याची थोडक्यांत प्रथम माहिती देतो, म्हणजे डि नोबिलीच्या कायपद्धतीचे व करामतीचे वैशिष्ट्य वाचकांना कळून येईल.

थोडा पूर्वतिहास

व्हास्को द गामा १४९८ साली ज्या वेळीं कालिकत येथे उतरला, त्या वेळीं त्याच्याबरोबर पेट्रु नांवाचा एक फ्रांसिस्केन पाद्री होता. त्यानें लगेच आपले धर्मप्रसाराचे कार्य सुरू केले; पण बहुतेक मुसलमानाबरोबर झालेल्या झटापटींत तो ठार झाला व गामाबरोबर परत स्वदेशी जाऊ शकलाच नाही. अशा प्रकारे वेळोवेळीं तिकटून प्रत्येक जहाजांतून फ्रांसिस्केन व त्यांच्या मागून डोमिनिकन पाद्री येऊं लागले. १५४२ सालीं प्रसिद्ध सेंट फ्रांसिस हेवियर गोव्यांत उतरला. त्यानें हिंदुस्थानांत पाय ठेवण्यापूर्वीच गोव्यामध्ये विद्याप

आलुकेक व त्याचे साथी मायकेल वास व जेम्स बॉई या फ्रांसिस्कन-पाद्रींनी गोव्यामध्ये घर्माच्या नांवाच्याली जुद्धम चालवून हिंदु लोकांना बळजबरीने ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा देण्याला व त्याच्या घर्ममंदिरांवर हाडा चढवावयाला आरंभ केला होता. घर्मसत्तेच्या मार्गे राजसत्तेचा जोर असल्यामुळे ख्रिस्ती घर्मप्रसाराचे हे कार्य त्यांना कठीण गेले नाही. १५६० साली गोव्यात इंग्लिशिन हे भयंकर न्यायमंदिर (?) स्थापण्यांत आले. बळजबरीने ख्रिस्ताच्या कळपांत ओडलेल्या हिंदु लोकांनी जुन्या घर्माकडे किंवा चालीरीतीकडे ओढा टाकल्यास किंवा तसा त्यांच्यावर कुशी नुसता आरोप केल्यात, त्यांच्यावर सटले मरून कमाट दिशा म्हणून Auto de Fe नांवाच्या घर्मोत्सवांत दरवर्षी जाळून टाकण्यांत येत असे ! ख्रिस्तीकरणाच्या मार्गात अडथळे निर्माण केल्याबद्दल हिंदु लोकांवरही इंग्लिशिनची धाड वेई. अशा प्रकारे निरनिराळी आनिष्ट किंवा धाऊ दाच्या जोरावर पोर्तुगीज सत्तेखालील प्रदेशांत माळगापागून अंत्यजापयंत निरनिराळ्या जातीचे ख्रिस्तीकरण कसे झाले ते आपल्याला समजते; परंतु जेथे कुमाच्या मार्गे तरचारीचा जोर नव्हता अशा हिंदुस्थानच्या इतर भागांत या पाद्री लोकांना हिंदु लोक ख्रिस्ताच्या कळपात कसे ओढता आले, हा पुष्कळांना प्रश्न आहे.

जेथेवर ज्या वेळी हिंदुस्थानांत आला त्या वेळी गोव्यातील पोर्तुगीज लोक ऐपआरामात दंग होऊन, नाना व्यसनांत व अस्वीतिपंथांत पिचत पडले होते. ख्रिस्ताच्या कळपांत राहून सैतानाच्या मजनी लागलेल्या या लोकांना सन्मार्गावर आणणे, हे कैविल्याचे हिंदुस्थानांत गेल्याचे सर्व उद्दिष्ट नव्हते. अशा प्रकारच्या कायाळा त्याच्या युरोपांतदेखील वाय होताच. परंतु जिताच्या संदेश त्यांच्या पर्यंत अद्याप पोचलेला नाही, अशा इतर घर्मांमधील लोकांना त्याच्या ख्रिस्ताच्या मजनी लावावयाचे होते. म्हणून आपल्या सटपटा वर्तनाने ख्रिस्ताचे नांव बद्दु करणाऱ्या या ख्रिस्ती लोकांच्या नाद मोटून त्याने केव कामोरीकडे पारावा नांवाच्या जातीच्या लोकांमध्ये जाऊन राहिले केले. हे लोक खालच्या निरुद्ध चार्ताचे होते. समुद्रातून भोल्याने शिंपले गोळा करण्याचा त्यांचा धंदो होता. हे लोक अत्यंत गरीब व अज्ञ असल्यामुळे यांच्या कडवर मुसलमान व्यापारी गवर होऊन बसले होते. एखादा एखा मुसलमानाने एका पारावाच्या कानातील दासिना तोडून काढल्यामुळे त्या मागणाने रागल्या मराठ त्या मुसलमानाला जागच्या जागी ठार देण्या. या वैयक्तिक माझ्याचे पर्यंतान या दोन्ही जमातींमध्ये मारामारीत होऊन एकमेकांची त्यांनी कणत मुक केली. या वेळी पारावांचा निःपात करण्याधीता मुसलमान आगार पेडन आले; त्या वेळी त्यांनी कानांनच्या पोर्तुगीजांकडे धाव घेतली. हे सगळे लोक ख्रिस्ती धर्म स्वीकारण्यास तयार असतील तर आगार त्यास मरत वच, असे पोर्तुगीजांनी

त्यांना उत्तर दिले. ही अट मान्य करण्यापलीकडे पारावांना दुसरें गत्यंतरच नव्हतें. त्याप्रमाणें मुसलमानांचें पारिपत्य करून पोर्तुगीजांनीं पारावांचें रक्षण केलें. अशा प्रकारें १५३२ मध्ये वीस हजार पारावांनीं एकदम ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. हे जे ख्रिस्ती झाले, ते केवळ नामधारीच ख्रिस्ती होते. त्यांना ख्रिस्ती धर्माची शिक्षण देण्याच्या कार्याला झेवियरनें दहा वर्षांनंतर स्वतःला पाहून घेतलें व असें करतांना आजूबाजूच्या भागांतील कांहीं वरिष्ठ जातीतील व्यक्ति त्याच्या स्वतःच्या वैयक्तिक वजनामुळे ख्रिस्ती धर्मांत त्याला ओढतां आल्या. उदाहरणार्थ एक गरोदर बाई प्रयुतीसाठीं तीन दिवस अडून त्रासात पडली होती व तिची सर्वांनीं जाया सोडली होती. इतक्यांत तिकडे झेवियर प्राप्त झाला. त्यानें ईश्वराची प्रार्थना केली व इतक्यांत ती प्रगूत झाली. हा चमत्कार घाहून ते कुटुंब झेवियरच्या भजनीं लागलें व त्यांनीं त्याचा धर्म स्वीकारला. अशा प्रकारची तुरळक उदाहरणे सोडिली, तर झेवियरचें किंवा त्याच्यानंतर जे निरनिराळे क्रान्तिस्फुन किंवा जेजुइट लोक मद्रासफेडे आले, त्यांचें कार्य मुख्यतः खालच्या जातींमध्येच होतें. या जाती हिंदु समाजांतर्गत मानल्या जात, तरी त्यांना हिंदु धर्माचे ज्ञान नव्हतें व त्यांनीं परधर्म स्वीकारला म्हणून वरिष्ठ मानलेल्या वर्गांना त्याची पर्या किंवा मुखदुःख नव्हतें. यामुळे या पाद्री लोकांना त्या लोकांमध्ये निर्दिष्टपणें कार्य करता आलें. याचा परिणाम असा झाला की, ख्रिस्ती धर्म हा अस्पृश्य लोकांचा धर्म अशी सार्वत्रिक समजूत होऊन बसली व अस्पृश्य जातीतील लोक ख्रिस्ती धर्माकडे तिरस्कुन दृष्टीन पाहू लागले. ज्या वेळीं संबंध महाराष्ट्र, इंग्रजांच्या हुकूमतीखाली आला, त्या वेळीं रे. विलसनप्रभृति मिशनरींनीं शाळा बंगरे उघडून, विशेषतः खालच्या जातींमध्ये इंग्रजी शिक्षण सुरू केलें. माउन्ट स्टुअर्ट एल्विन्स्टन यानें, अशा प्रकारें खालच्या वर्गापासून इंग्रजी शिक्षणाचा आरंभ झाल्याच वरिष्ठ वर्गांमध्ये इंग्रजी शिक्षणामध्ये अढी उपपन्न होईल असा प्रकारची जी मीति व्यक्त केली आहे, त्याची येथे आठवण झाल्यापेरीज राहत नाही.

रॉबर्ट डि नोव्हिली याचा जन्म इटलीमध्ये १५७७ सालीं एका उच्च सरदार घराण्यात झाला. पोपचा तो जवळचा मान्यग व कार्डिनल बल्गर्निनचा भाचा होता. ख्रिस्तावरील निष्ठेमुळे त्यानें ऐहिक सुखापभोगांचा त्याग करून तो जेजुइट सोसायटीला जाऊन मिळाला. ख्रिस्ताचा संदेश जगांतील दूरदूरच्या प्रदेशांत पोचविण्याच्या उद्देशाने तो ज्यावेळीं हिंदुस्थानात १६०६ साली आला, त्या वेळीं त्याचें वय तिसरीच्या आठवडास होतें. या वेळीं मसुरा संस्थानात मुद्र कुण्णाप्पा हा नायक राज्य फरीत होता. डि नोव्हिलीच्या पूर्वीच या संस्थानांत क्रान्तिस्फुन लोक व गोन्नालख्द फर्नांदिस नांवाचा एक जेजुइट ख्रिस्ती धर्माचा

प्रचार करीत होता; पण घर सांगितल्याप्रमाणे त्यांचे कार्य केवळ सालच्या निकट चंगोपुरते मर्यादित होते. डि नोविली याचा युरोपातील प्राचीन व अर्वाचीन भाषांचा चांगला अभ्यास होता. मदुरेमध्ये आल्याबरोबर त्याला स्थानिक व तेथील भाषांचा परिचय करून घेण्यास वेळ लागला नाही. थोडक्याच दिवसांत त्याने येथील परिस्थितीचे थारकाईने निरीक्षण केले. ख्रिस्ती धर्म म्हणजे गोमास खाणाऱ्यांचा, दारु पिणाऱ्यांचा व पारावांसारख्या अस्पृश्यांमध्ये रावणाऱ्यांचा धर्म आहे, अशा प्रकारची सार्वत्रिक समजूत झाल्याचे त्याच्या नजरेम आले. जुन्या ख्रिस्ती कार्यकर्त्यांनी हिंदु लोकांच्या धर्माबरोबर त्यांच्या चान्द्रीती, आचारविचार, साधनेय, पेहराव धर्मे दरएक गोष्टीविषय, मग ती वाईट असो किंवा बरी असो, बंड उभारले होते. हे धोरण अत्यंत चुकीचे, अनिष्ट व आत्मघातकी आहे, ही गोष्ट जाणणारा हिंदुस्थानातील पहिला मिशनरी रॉबर्ट डि नोविली हाच होय. तेव्हा हिंदी लोकांना अन्तर्वाह युरोपियन दनविण्याचे ध्येय सोडून ख्रिस्ताच्या मूळ शिक्षणीची फारशा विनंगत नाहीत, असा त्याच्या समाजिक चालीरीती, आहारविहार व पोषाख कायम ठेवूनच त्यांना ख्रिस्ताच्या नादी लावण्याचे नवे धोरण डि नोविलीने आणले. हिंदु समाजामध्ये ब्राह्मणांचे केवढे प्रस्थ आहे, हे त्याला माहीत होते. ब्रह्मदेवाच्या मुत्तापासून त्यांची उत्पत्ति झाली असा लोकांचा सार्वत्रिक समज. हिंदु लोकांचे ज्ञानमांडारही त्याच्या स्वाधीन. तेव्हा या ब्राह्मणांची जागा आपण घेतल्यासेरीज ख्रिस्तदेवाला हिंदुस्थानात ब्रह्मदेवाचे स्थान कधीही मिळणार नाही, हे त्याने जाणले व स्वतः ब्राह्मण दनण्याचा निर्धार केला. याकरिता पहिली गोष्ट त्याने केली ती ही थी, संस्कृत भाषेचा त्याने जोरात अभ्यास चालविला. मागाहार आजिवात सोडून त्याने एक ब्राह्मण स्वंपाकी देवग्न व त्याच्या हातच्या भानभाजी अशा शाकाहारावर तो राहू लागला. सालच्या जार्तनिध्ये कार्य करणाऱ्या पर्नाटिसमारग्या जेजुट्याकडे मंदय त्याने आजिवात यत्न केला. इतकेच नव्हे, तर डोम्बावर बॅंडी राखली, गळ्यात जानवे घातले, भगवे वस्त्र परिधान केले, कपाळाव्या मस्म चर्चिले, बूट सोडून तो लाकडी पादुका घापरुं लागला व ब्राह्मण लोकांच्या आर्ळात एक नाताची झोपटी बाधून तेथे तो राहू लागला. ब्राह्मणांसेरीज इतर सालच्या जातीची तो दिव्यकुल संपर्क देवात नसे, इतके त्याचे कडक सोवळे होते ! इतर ब्राह्मणांच्या यज्ञोपविताला केवळ तीनच सूत्रे असतात, तर या जजुवेदी ब्राह्मणांच्या जानव्याग्र पाच असत ! तान सेनेरी व दोन स्पेरी. पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा या त्रैकवादहल (Trinity) सेनेरी आणि मनुष्याचे शरीर व आत्मा याचे निदर्शक स्पेरी ! नेहमी त्याच्याजवळ कमंडलु असे. तामीळ, तेलगू व संस्कृत भाषा व वाक्यय वामध्ये त्याने चांगले प्रावीण्य मिळविले होते व धार्मिक वादविवादाला आपपासमोर कोणी उभा राहिल्यात त्याला

तत्त्वयोधक स्वामी

(फादर डी नोविली संन्याशाच्या वेशात)

हे मूल चित्र गोव्याच्या सरकारी ग्रंथालयांतील नोविलीच्या एका हस्त-
लिखित तामील ग्रंथांत आहे.

आपण मुंडित करू असा त्याला आत्मविश्वास होता; पण हिंदुधर्मावर पुढून हाडा घेण्यास आरजे गौतम उषःक्रीडा येईल, हे जाणवतात तो भूत व चानास होता. हिंदुधर्मग्रंथांचा तो जसा रीतीने धर्म लायी वही, हळूहळू दिल्ली धर्माची भूमि लोकांच्या धनःकरणांत त्यास व्हायचा. युरोपियन वेशावरोवर त्याने आपले जुने इटालियन नांव बदलून 'तत्त्वबोधनस्वामी' हे नवे नांव धारण केले. हा किरंगी माणूस आहे, असे म्हणणारे गोरू त्या काळी नव्हते असे नाही; पण आपण किरंगी किंवा पोर्तुगीज नवून उत्तरफटील रोमक ब्राह्मण आहे व इतर ब्राह्मणां-वेषा आपण भेष्ट दर्जाचा ब्राह्मण आहे, असे तो सांगे. आपल्या आभेष्टत्वाचे तोंड बंद करण्याकरितां जुन्या कागदावर संस्कृत भाषेत एक दनायड लेख तसा करून त्यांत ह्या जयवंदी (जेवुंद) ब्राह्मणांची उत्पत्ति ब्रम्हदेवापासून झाली आहे व इतर ब्राह्मणांपेक्षा हे 'रोमक ब्राह्मण' भेष्ट दर्जाचे आहेत, असा पुराणा त्याने पुढे केला. हा पुरावाही खोटा आहे, अशी ज्या वेळी मटुरेच्या ब्राह्मणांनी धोरट केली, त्या वेळी आपली उत्पत्ति ब्रम्हदेवापासून झाली आहे हे त्याने शपथवर सांगितले, असे जेवुंद इतिहासकार Jouvencis याने लिहून ठेविले आहे, (The History of Christianity in India by Rev. James Hough, Vol II.) उत्तरेकडील ब्राह्मण हे मद्रासकडील ब्राह्मणांपेक्षा वर्णाने गोरवे अवतारात व त्यापैकी कित्येकांच्या फाटीचा रंग समशीतोष्ण प्रदेशातील इटालियन किंवा पोर्तुगीज लोकासारखाच साधारणतः शुभ्र असतो. त्यामुळे तिकडील भोवत्या लोकांना पसविने त्याला सोपे गेले.

डि नोबिलीला हिंदु बुवादाजीचे तंत्र चांगले साधले होते. आपले बस्तान हळूहळू दसत चालले आहे, असे दिवनांच या तत्त्वबोधनस्वामीची भेटव त्याच्या भक्ताना दुर्लभ होऊ लागली ! भोवत्या माविज्ञानी स्वामीच्या दर्शनाला जावे व बाहेर तासचे तास तिष्ठत घसावे. आज कुठे स्वामी प्रार्थनेत गर्क आहेत किंवा धात्र गुरुजी ध्यानमग्न आहेत, अद्यायारगी ठराविक उत्तरे शिन्हांकडून त्यांना मिळत. पुढे जेव्हा एकदा महत्प्रयत्नाने स्वामीच्या दर्शनाचा लाभ होई, तेव्हा स्वामीची गंभीर मूर्ति व मोहरू बाणी ऐवून त्यांचा शिगभाग जाई व त्याची विद्वत्ता पाहून हे लोक चक्रीत होत. हिंदुधर्मग्रंथांचा, नेहमीच्या पडतीला सोडून, एका अभिनव पद्धतीने (म्हणजे ख्रिस्तीधर्मग्रंथास अनुसरून !) अर्थ लावण्याची स्वामीची हातोटी पाहून 'हं प्रकरण काही न्यारे आहे,' असा विचार करीत व स्वामीजींचे गुण गात भक्तजन परत फिरत ! असे करतांना स्वामीजी कधीही विस्तारच्या नांवाचा चूकनदेखील उच्चार करीत नसत, हे लक्षात ठेविले पाहिजे. नसे केव्हास आपले वेंड बाहेर फुटून ब्राह्मणआळीतून चावडतोव आपली हकाल-पत्री होईल, याची त्याला चांगली जाणीव होती. ब्राह्मणांचे जे चार वेद, त्यापैकी

तीनच वेदांचा सध्या अभ्यास होतो; परंतु चौथा वेद जो अनेक शतके छुत झाला होता त्याचा आपण नुकताच शोध लावला असून तो नष्ट होण्यापासून आपण त्याचा दत्ताव केला आहे, असे तो सांगे. इतर तीनही वेदांपेक्षा आत्म्याच्या तारणाकरिता या चौथ्या वेदाचा अभ्यास अवश्य आहे, असे त्याचे सांगणे असे. ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेद हेच मुख्य वेद असून त्यांना 'त्रयीविद्या' अशी संज्ञा आहे. अथर्व किंवा ब्रह्मवेद या वेदांला चौथा वेद म्हणून मान्यता मागाहून मिळाली. वेद तीनच असून चौथा वेद छुत झाला आहे, अशी सतराव्या शतकांत कल्पना होती, असे मानण्याला अन्यत्रही आधार आहे. A Rogerius नांवाचा हॉलंडमधील एक रहिवासी डच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नोकरांत धर्मोपदेशक म्हणून होता. त्याचे पुस्तिकेत येथे १६३१ ते ते १६४२ पर्यंत यास्तव्य होते. त्याने पोर्तुगीज भाषा जाणणाऱ्या पद्मनाभ नांवाच्या एका ब्राह्मणाच्या साहाय्याने भर्तृहरिच्या शतकप्रयाचे भागांतर केले होते. त्याने लिहिलेला De open Deure नांवाचा ग्रंथ १६५१ मध्ये Leyden येथे प्रसिद्ध झाला. त्यांत सध्या तीनच वेद उपलब्ध आहेत व चौथा नष्ट झालेला अथर्ववेद (adderawana wedam) जर ब्राह्मणांच्या हाती लागता, तर त्यांचे महत्त्व, दर्जा व शक्ति राजापेक्षाही मोठी झाली असती, असे पद्मनाभ म्हणतो, असे या रोजेरियसने नमूद केले आहे. वेदग्रंथाचा उद्देश युरोपियन लोकांच्या तिलाणांत पहिल्यांदा मुद्रासिद्ध पोर्तुगीज इतिहासकार Diogo do Couto याच्या Decadas (Vol 63) मध्ये "Vedaos" असा सापडतो. हा ग्रंथ आधी लिहिलेला, पण १६०२ साली प्रसिद्ध झाला. संस्कृत भाषेचा अभ्यास करणारा पहिला युरोपियन गृहस्थ Sasseti हा इटालियन प्रवासी होता, असे त्याच्या प्रसिद्ध झालेल्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येते. १५८६ मध्ये त्याचे गोवे येथे यास्तव्य होते व तेथेच त्याने संस्कृत भाषा व वाङ्मय याचा परिचय करून घेतला.

वेदासंबंधी डि नोविलीच्या व त्याच्या मोवतातच्या ब्राह्मण भक्तगणांच्या कल्पना किती हास्यास्पद होत्या, हे त्याच्या स्वतःच्या ता. २४ डिसेंबर १६०८ च्या पत्रावरून कळून येते. फादर हेरास चांणी केलेल्या त्या पत्राच्या इंग्रजी भाषांतराचा साली उतारा देतो:—

"What helps me very much in the conversion of these people is the fact I discovered, that they had originally four Vedas: Three which the Brahmans still teach, viz. of Vesmu (Vishnu), Brama (Brahma) and Rutru (Siva) and a fourth, wholly spiritual, by which salvation was to be attained. They say, however, that this fourth Veda is lost, and there is no

man wise and good enough to recover it... So I profit by this disposition to tell them that if they wish to be saved, they ought to listen to me ; that I have come from a far-off country simply to save them by teaching them that spiritual law which (as their Brahmans avow) has been lost. I tell them that if they wish to apprehend this fourth law, they ought to declare themselves my disciples. Their conversion becomes then very easy. For when they resolve to become my disciples, they easily 'receive from me the doctrine I preach to them.' (The Aravidu Dynasty of Vijayanagara. 1927, p. 388)

‘विश्रावस्तूची भगिनी शुमुद्रा नेली अशी मारतीने शुमुद्रा,’ अशा प्रकारचे हे हिंदु वेदविद्येचे शकारी मातल्याचे अगाध ज्ञान त्याच्या पुत्रावाजीच्या कारकीर्दीच्या आरंभीचे होते. पुढे त्याने या विपरीत जास्त गति करून घेतली असली पाहिजे.

अशा प्रकारे डि नोविलीच्या शिष्यपरिवारात दिवसेंदिवस भर पडू लागली. त्याला तामीळ व संस्कृत भाषा शिकविणाऱ्या त्याच्या शिक्षकांनी दामिस्ता घेतला व त्याला आल्बर्ट (Albert) असे नांव देण्यात आले. १६०९ सालापर्यंत राजाचा एक जणलचा नातलग आपल्या घरच्या बीस कुटुंबींसह त्याच्या पंथात शिरला. अशा प्रकारे ब्राह्मण, सरदार, नायक यंगीरे बरिष्ठ वर्गातील लोक या मोक्षदायक लुप्त ‘जडुवेदा’चा फायदा घेव्याकरिता त्याच्या आश्रमात गोळा होऊ लागले. डि नोविलीचा धूर्तपणा इतका विलक्षण होता की, त्याच्या या दुष्टपी घोरणाने आपल्या शिष्याच्या मूल धार्मिक भावनेच्या धत्का दगण्याचा प्रसंग त्याने कधीही येऊ दिला नाही. त्याची विद्वत्ता, साधेपणा, शुद्ध आचरण यांच्यामुळे शिष्याच्या धन्तःकरणावर शेवटपर्यंत त्याची अवगदस्त पकड दगून राहिली होती. डि नोविलीच्या साधुपणाची कीर्ति स्वतः मदुरेचा नायक राजा मुदु कृष्णप्पा याच्या कानापर्यंत पोहोचली, आणि त्याने डि नोविलीला भेटण्याची इच्छा दर्शविली; परंतु आपल्या पुत्रावाजीची फाजील जाहिरात झाल्यास सगळंच कारस्थान उघटकीला येईल अशा विचार करून आपण आश्रमानाहेर एकरुदा पाऊन टाकल्यास स्त्रीने आपणांस मुरादर्शन होईल व ने तर आपल्या पंथाच्या विरुद्ध आहे, असे सांगून त्याने राजाचे निमंत्रण नाकारले. यामुळे त्याच्या निःस्पृहतेचे ज्ञातच कौतुक झाले असल्यास नवल नाही.

जसजसे डि नोविलीचे प्रस्थ वाढू लागले तसतसा तो ज्ञान धीट होत गेला व हिंदुधर्माविरुद्ध हट्टरुल प्रचार करू लागला. इतर तीन वेदापेशां आप

मिळविलेल्या चौथ्या वेदाचा अभ्यास मोक्षप्राप्तीकरितां जास्त आवश्यक आहे, आणि या वेदाच्या आदेशानुसार हिंदु देवदेवतांची पूजा निषिद्ध आहे असे तो सांगू लागला. ब्रह्मा, विष्णु, महेश हे देव म्हणजे केवळ थोतांड असून महुरेचा ब्राम्हदेव जो चोक्कनाथ तो केवळ दगडाचा तुकडा व माणसाच्या हातचें साधें बाहुल्य आहे, असे तो म्हणू लागला. हिंदु त्रैमूर्तीच्या ठिकाणीं ख्रिस्ती त्रैम्य (Trinity). ख्रिस्त व इतर सेंट यांची त्यानें स्थापना केली. मात्र त्यांना त्यानें अशाप्रकारे हिंदु नावे दिलीं होती कीं, हे देव ख्रिस्ती असल्याची कोणाला सहसा शंकाच येऊं नये.

हि नोविलीनें अद्या प्रकारें क्रितीही सावभगिरी घालगिली, तरी सगळे लोक त्याच्या वपटनाटकाला वळी पडणें शक्य नव्हतें. त्याचे कारस्थान पुष्कळांच्या लक्षात आलें. हा गंध्याद्याच्या वेपान्त असलेला मनुष्य हिंदुधर्माचा प्रचंड शत्रु आहे, अशी त्यांची माली झाली. देशांतील दुष्काळ, अनावृष्टि वगैरे आपत्तीला कारण या मांत्रिकाचे पांढरे पाव आहेत, असें त्यांपैकीं काहीं लोक म्हणू लागले. राज्यांतील भयभिक्षुक, पंडित व इतर पुढारी राजाकडे व धर्मगुरूकडे जाऊन हि नोविलीला देशांतून घालवून दिल्याखेरीज देशांत पर्जन्यवृष्टि होणार नाही, असें सांगू लागले. हि नोविली हा नास्तिक असून चोक्कनाथादि हिंदु देवदेवतांची व हिंदु धर्माची निंदा करतो आणि स्वतः तुकें असतां स्वतःला राजा म्हणवून भगनीं वस्त्रे परिधान करतो, ब्राह्मण नोकर ठेवतो, वेदग्रंथांचा अभ्यास करतो, अशी त्यांनीं धोरट चालविली. लोकभोभाचा जोर इनका तुमान होता कीं, काहीं लोकांनीं त्याच्या आश्रमांत शिरून त्याच्या शिष्याचीं जाणवीं व शेंड्या कापून टाकल्या आणि त्याचे डोळे फोडले, असें जेजुइयानी लिहून ठेविलें आहे. स्वतः हि नोविलीनेंही जीवित धोऱ्यात होते; पण राजदरबारात विरूध्द वजन असलेल्या एरमलकट्टी नांवाच्या एका सरदाराने त्याला पाठीशीं धावून लोकांना धात केलें. लोकाभोभ ओसरल्यावर हि नोविलीनें अपुरें राहिलेले आपले देवमंदिराचें बांधकाम पुरें केलें. हा 'जनुवेंदी' चर्च वाढल्याकरितां त्याच्या धर्मातील ख्रिस्ती लोकांची अपार गर्दी लोटली व त्यावेळीं गोमालव्ह पनादिसा व हि नोविली हे एकाच जातीने 'किरंती' आहेत ही गोष्ट त्यांच्या अनुयायांच्या लक्षांत आली, आणि मोटींय धोरट झाली. काहीं लोक त्याला छोडून गेले व नवे नित्य मिळण्याचें घंट पडतें. आपण या किरंत्वापैकीं नसून रोमनेथीक उभे घराण्यांतील आहे, वगैरे सांगून त्यांची समजूत वाडतां वाडतां त्यांची पुरे वाट झाली.

हिंदु लोकामधील हा असंतोषाला तोंड देणें हि नोविलीला कठीण गेले नाही; पण आतां परच्या विरोधाचा त्याला टक्कर द्यावी लागली. मिडानी पाहुली समुद्र प्यावत्या जावी आणि समुद्रांत विरवी, त्याप्रमाणे हिंदु लोकांना

ख्रिस्ती धर्मात ओढावाला आलेला हा पाद्री स्वतः हिंदु झाला, असे जेजुरंद लोखाना वाटू लागले. या लोकांच्या पुढाकार पादर फर्नांडिस याने घेतला होता. डि नोदिनी स्वतः हिंदु व्हावयाच्या मार्गात आहे, अशा आशयाची टक्कर त्याने त्यांच्या नटमारांतील बरिष्ठ प्रांताधिकार्याजवळ (Provincial) केली. हा प्रांताधिकारी डि नोदिनीचा मित्र व वाहता होता. इतकेच नव्हे तर या Father Learzio ची आगाऊ संनति घेऊनच डि नोदिनीने ह्या वपट्याटक्कराचा आरंभ केला होता. त्याने पादर फर्नांडिसची टक्कर कानामनावरच घेतली नाही; पण या जागी नया प्रांताधिकारी Father Perez आल्यावर पादर फर्नांडिसने डि नोदिनीवरील आरोपांचा सर्वां पुनः त्याच्यापुढे सादर केला. त्याच्या उत्तर देण्याकरिता डि नोदिनीला पद्रीमंडळातूनच कोचीन येथे उभे करण्यात आले. त्याने आपल्या वृत्तीचे समर्थन केले; पण Father Pimento नांवाच्या एका पंचायें त्याने सनाधान होऊ शकले नाही. त्यामुळे हे प्रकरण गोव्याच्या आर्चदियापकडे गेले. आर्चदियापला डि नोदिनीची बाजू पडली; परंतु फर्नांडिस व पिमेंतु हे स्वस्थ दवले नाहीत. त्यांनी हे प्रकरण पोपपर्यंत नेऊन भिडविले व या प्रकरणाचा निष्काळ लागेपर्यंत डि नोदिनीला कानावरून दूर करण्यात आले. डि नोदिनीने मांडलेली आपली बाजू संयमपाने प्रसिद्ध आहे, त्यावरून त्याने हिंदु व ख्रिस्ती धर्मशास्त्रावरील प्रभुत्व दिसून येते. हे प्रकरण १६१३ पासून दहा वर्षे भिडत चालून शेवटी १६२३ साली पोप पंधरावा ग्रेगरी याने डि नोदिनीच्या ठीक आपला निष्काळ दिला. अशाप्रकारे डि नोदिनी शेवटी जरी दोषमुक्त झाला, तरी त्याच्यावरील लोकांचा विश्वास उडून त्याने आरंभिलेल्या कार्याची जी हानि झाली ती कधीही पुढे भरून निघाली नाही. त्याने १६२३ साली आपले कार्य पुनश्च चालू केले; परंतु लोकांवरील त्याची एके काळची मोहिनी राहिली नव्हती. पुढे त्याने स्थलांतर करून अन्य ठिकाणी जम बसविण्याचा प्रयत्न करून घाहिला; परंतु त्याच्या कारस्थानाचा सर्वत्र दोभाटा झाल्यामुळे त्याच्या पत्र बुट्टेच येऊ शकले नाही. १६३८ साली तो पुनः मदुरेमध्ये आला. त्याच्या गैरहजरित त्याचे कार्य पादर व्हिंको चालवीत होता. पंधरा वर्षांच्या नाग्याची त्याची वृत्ती लोक विस्मय गेले होते, व त्यांनी त्याचे स्वागत केले; हे पाहून डि नोदिनीने आपले डळमळीत आसन पुनः नीट बसविण्यास सुरुवात केली. १६३८ मध्ये पादर व्हिंको मरण पावला. स्वतः काम करण्याची शक्ति डि नोदिनीच्या अंगानध्ये राहिली नव्हती, म्हणून त्याने आपल्या मदतीला काही नवी माणसे बोळावली. हे पाद्री बहुतेक गोव्याला राहून आलेले असावेत. त्यांनी तिकडच्या पद्धतीप्रमाणे हिंदु धर्मावर उघड आत्माचार सुरू केला; त्यामुळे लोक इतके विस्मय गेले की, त्यांनी तिसऱ्या नाग्याला, मदुरा व त्रिचिनापल्लींमधील मिशनर्यांना एकडण्याद्वल हुकूम

सोडण्यास भाग पाडले. कांहीं पाद्री पळून गेले, पण डि नोबिलीला पकडले. स्वतः तिरमल नायक डि नोबिलीवर इतका संतापला होता की, स्वतःच्या हातांनी त्याला ठार करण्याची इच्छा त्याने व्यक्त केल्याचे सांगतात. पुढे १६४४ साली डि नोबिलीने तिरमल नायकाकडे क्षमेची याचना केली, व त्याच्या वयाकडे पाहून नायकाने त्याच्या चर्चची सरकारजमा केलेली इष्टे परत देवविली व पूर्वीप्रमाणे त्याला आपले कार्य शांतपणे करण्यास परवानगी दिली. डि नोबिली आता वृद्ध झाला होता. दहीही कमी झाली होती. पुढे १६४५ साली तो सेवानिवृत्त होऊन मयलापूर येथे एका झोपडीत अखेरचे दिवस कंठीत १६५६ साली या गावांतच निधन पावला. मरणापूर्वीचा त्याचा एक चमत्कार सांगतात तो मोठा मजेदार आहे. खिस्नी लोकांनी हिंदु लोकांवर अत्याचार केल्यामुळे ते धुव्व होऊन गेले होते. त्यांच्यापासून या वृद्ध माणसाला निष्कारण उपरग पांचू नये म्हणून त्याच्या दिव्यलोकांनी विद्दयामध्ये जेथे खिस्ती लोकांची विदेश धस्ती आहे अशा ठिकाणी सुरक्षित ठिकाण म्हणून त्याला नेऊन ठेवले. हे स्थळांतर त्याच्या प्रकृतीला मानवले नाही व त्यामुळे त्याचा लवकर अंत घडून आला. मरता मरता, 'ज्या माझ्या फोटडीतून तुम्ही मला हलविलेत ती सुरक्षित राहिल व जे ठिकाण सुरक्षित असे तुम्ही समजता तो हा किल्ला व नगर लवकरच जमीनदोस्त होईल,' असे त्याने उद्गार काढल्याचे सांगतात. त्याचे भाकीत अखेर खरेच ठरले. फ्रेंच लोकांनी मयलापुरातून पोर्तुगीजांना हुसकावून टावले व पोर्तुगीजांचा दोस्त गोवळ-कोंड्याचा मुलतान याने फ्रेंचांचीही तीच अवस्था केली; पुनः फ्रेंचांनी तिकडे येण्याचा विचार करून नये म्हणून मलतानाने किल्ल्याच्या भिंती पाडून टाकल्या व नगर उध्वस्त केले. डि नोबिलीचा झोपडी मात्र सुरक्षित होती !

श्री. व्ही. रंगाचारी याने आपल्या मथुरेतील नायक या लेखमालेत (The Indian Antiquary, Vol. XLVI 1917, p 22,) डि नोबिलीचा मृत्यु-काल १६६० असा दिला आहे; परंतु Joseph Constant Beschi याच्या १७२९ मध्ये लिहिलेल्या तामील ग्रंथात ता. १६ जानेवारी १६५६ असा दिला आहे, तोच खरा वाटतो. फादर बेस्ची (१६८०-१७४७) हाही संस्कृत मिशनरी असून त्याने लिहिलेले अनेक तामील भाषेतील अभिजात ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. या दुसऱ्या जुवेदी ब्राह्मणाचे हिंदी नांव 'वीर मौनि' व 'धैर्यनाथ स्वामी' असे होते.

डि नोबिलीचा समकालीन फादर स्टिफनस याने जसे मराठी भाषेत ख्रिस्त-पुराण लिहिले आहे, तसे डि नोबिलीने तामील व तेलगु भाषामध्ये धर्मपर अनेक रसभरित ग्रंथ लिहिल्याचे सांगतात. संस्कृत भाषेमध्ये 'उल्यवेदसारसंग्रह' नावाचा त्याने एक ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यातील भाषेचा नमुना पाहा :—

Okioram poromon nition bichuakion bichuochon bobun

अक्षरं परमं नित्यं विधाख्यं विद्वसंभवम्

Chorbo totuamojon debon pronotochi poratporon

सर्वे— तत्त्वमयं देवं प्रणतोऽस्मि परात्परम्

Prodono pourouchon chidaon chorbo gnanoiko koronon

प्रधान— पुरुषं सिद्धं सर्वं— शतैकं— कारणम्

Porat porotoron debon pronotochi moho probun

परात्परत्तरं देवं प्रणतोऽस्मि महामुमुक्षुम्

Porongiotti porom damopobitron poromon podon

परं ज्योतिः परं धाम पवित्रं परमं पदम्

Chodolko babon poromon pronotochi mahachojon

सदैकभावं परमं प्रणतोऽस्मि महाद्ययन्

Ton chodanado sit matron serextanam sorbo serexton

तं सदानन्दचिन्मात्रं श्रेष्ठानां सर्वै— श्रेष्ठतन्

Nirgounon nioton naton pronotochi kritanzoli

निर्गुणं नित्यतं नाथं प्रणतोऽस्मि कृतान्जलिः

Porecho paromonodo choronoto bossolo

परेश परमानन्द शरणागत बत्सल

Trahi ma Koruno chindo mootito namostu to

त्राहि मां करुणाशिन्धो मुक्तिदाय नमोऽस्तु ते

Iiti chi-chi-chikiarton brommo toutocho

इति चिचिचिकीर्तनं ब्रम्भस्तुतेषां

Itochin chomoje nanaboturo serobomeboto narajono

एतस्मिन् समये नानावतार— अवगच्छंभवान् नारायणो

mahamaho

महामहो

Obapotochat kretanzoli boutua bedo gourun

अवापतस्यन् कृतान्जलिः भूत्वा वेदगुरुम्

Zoimeni richi boron prorpojo

जैमिनि— अग्निरं प्रापय

दि नोविन्दीला विंश अन्य कोशात्पार्श्वे वैदिक संस्कृतनामधेयं लिखितं शक्यं नन्दते, य तस्य लिखितं अगते तरी त्वान्ना वाचस्पती मिळाले नये. दि नोविन्दीच्या

‘सत्यवेदसारसंग्रहां’तील किंवा वरील सामवेदांतील संस्कृत भाषा एकाच मासल्याची मोडकीहुटकी आहे. जैमिनि, नारायण, पैलपाद, आंगिरस, व्यास, नारद वगैरे वेदवाङ्मयाशी संबंध असलेल्या ऋषिमुनींचीं नांवे आपल्या लिखाणांत ठिकठिकार्णीं योजून प्राचीनत्वाची प्राप्ति मोळ्या वाचकांच्या मनांत उत्पन्न होईल अशा प्रकारची व्यवस्था या ग्रंथांमध्ये भरपूर आहे. मराठीला मारण्याकरितां नवी फोकणी प्रांतिक भाषा जशी अलीकडे निर्माण करून या मताला अनुयायी मिळाले तसे या घनावट ग्रंथावर विश्वास ठेवणारे सूर्य किंवा आपमतलवी लोक त्या काळींही मिशनन्यांना सांपडले असतील यांत नवल नाही. या प्रश्नाचा जास्त साधार विचार मी अन्यत्र एकाचा इंग्रजी मासिकांत करणार आहे.

विविधवृत्त-दिवाळी अंक १९४७

० ० ०

ईश्वरस्य स्वभावः

स च नित्यः स्वतः ह्यनन्तत्वेन लक्षितः ।
 सर्वव्यापी च लोकं च सृष्ट्वान् देवनामकः ॥
 आदिकारणकर्तासावधिराजाधिराजयन् ।
 सर्वाधिकार्यं प्राहूर्हि स तु सर्वोत्तमो विभुः ॥
 देवसृष्टिमयो लोकः कार्यन्वेदस्ति कारणम् ।
 लोकज्ञानस्फुटो देवः सोऽनुमानेन सिद्धयति ॥

आपण ज्या वेदाचा बचाव केव्हा आहे असें तो सांगे तो कदाचित् हाच त्याचा 'सत्यवेद' असावा !

आता प्रस्तुत लेखाच्या आरंभी ज्या 'जमुवेंदाचा' उल्लेख केला, त्या ग्रंथाचे कर्तृत्व डि नोबिन्गीकडे होतें कीं काय याचा विचार करूं. मद्रासचे कलेक्टर मि. एलिस यानें आपल्या नियंथांत हा हिंदु वेदग्रंथ नाहीं, असें निरुद्ध केले आहे तें खरेंच आहे; पण त्याच्या मते ह्या ग्रंथाचा जनक डि नोबिन्गी किंवा दक्षिणकडील कोणीही नवून बंगालकडील कोणीतरी जेजुइट किंवा नवसिक्खन असावा. 'ब' बदल 'य', 'य' बदल 'ज' किंवा 'अ' बदल 'ओ' असें गिहिण्याची किंवा उच्चार करणाऱ्याची जी पद्धति ह्या ग्रंथांत दिवून येते, त्याबद्दल त्याचा उगम उत्तरेकडे आहे असें त्याचें म्हणणें आहे. याच मताचा अनुयाय Caland यांणीं पुढें केलेला आहे; परंतु हें कारण नितरेंचें सयुक्तिक दिसत नाहीं. पहिली एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे ती ही की, या जमुवेंदाचें (यमुवेंदाचें) मूळ संस्कृत हस्तलिखित उपलब्ध झालेलें नाहीं. पॉटिचरीन्हा जेजुइट मोसायटीमध्ये सांपडलें तेंही त्याचें फ्रेंच भाषांतर. पाचवरोडर ऋग्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांवर अद्या प्रकारचे जे अन्य संस्करण टीकात्मक ग्रंथ उपलब्ध झाले, ते मात्र संस्कृत भाषेत आहेत; परंतु लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, ते देवनागरी लिपीमध्ये नवून अत्यंत अशुद्ध अद्या रोमन लिपीमध्ये आहेत. माझ्या मते मूळ देवनागरीचें रोमन लिप्यंतर (Transliteration) करणारा हा कोणीतरी बंगालकडील अर्धवट संस्कृत शिकलेला अजामी पाद्री असावा. या कर्त्तविहिं हिस्टोरिकल रिसर्च सोसायटीच्या अंतर्गम्यें प्रसिद्ध झालेल्या भारतीय वैयक्त्यासंबंधीचा एक निबंध त्याचे लेखक आमचे मित्र मांटाग्नर गिगचें इस्टिड्यूटचे युरोपेट, प्रो. गोटे यांच्याकडून नुकत्याच मजकडे आला आहे. त्यांतलें संस्कृत उतान्यांत ठिकठिकाणीं वैदिकदृष्टी वैया छाननें आहे. याबद्दल प्रो. गोटे यांना उत्तरेकडील टरविगे जिनेनें सुद्धांचें तितरेंचें प्रस्तुत जमुवेंदाच्या मूळ लेखकाला बंगाली टरविगे भानक आहे. हे ग्रंथ डि नोबिन्गीच्या हातचे आहेत अशी दक्षिणकडे

प्रतिष्ठित खिस्ती लोकांची सार्वत्रिक समजूत आहे, असें जें एलिसनं म्हणें आहे ती त्याची समजूत सोडी टरविण्याइतके खयळ पुरावे माझ्या मते अद्याप पुढें आलेच नाहीत. मॅक्समुल्लरला हे ग्रंथ ति नोदिल्ये आहेत, असं धाटत नाहीं. (Lectures on the Science of Languages, Vol. I, 1885, p. 174). हे ग्रंथ त्याचे असल्याबद्दल अन्तर्गत पुरावा नाही व त्याच्या ग्रंथांच्या यादीत या पुस्तकांचा नामनिर्देशही नाही, एवढीच आपल्या मताच्या समर्थनार्थ त्यानें कारणें दिली आहेत. हे जुने ग्रंथ आहेत अशी लोकांची समजूत करून देण्याकरितां जे ग्रंथ बुद्ध्याच रचण्यांत आले, त्यांत त्यांना कतां आपल्या नामनिर्देश कसा करीत ? ब्रॉल्डेरला मिळालेल्या फ्रेंच यजुर्वेदाचें मूळ संस्कृत हस्तलिखित मि. एलिसन्या पॉटिचरी येथे उपलब्ध झालेले होतें, हीदेखील मॅक्समुल्लरची समजूत चुकीची आहे. एलिसनं आपल्या निवेद्यांत जे उतारे दिले आहेत, ते यजुर्वेदांतील नसून सामवेदावरील हस्तलिखितांतील होत. हे मूळ हस्तलिखित रोमन लिपींत असून अत्यंत दुर्बोध आहे. त्याचा बोध होईल अशा प्रकारें शुद्ध केलेल्या देवनागरी लिप्यंतरात नमुना म्हणून एक उतारा पुढें देतोः

Poromo karoniko zaimeni koli kolmocho

परमकारणिकौ जैमिनिः कलिकल्प—

Bibranto sedocho brammono ozatartoto

विभ्रान्तचेतसः ब्रह्मणः असातार्थतः

Ognano bolon ouddaron monochi bibedio

अज्ञानबलं उद्धार मनसि विवेश

Adohu brommo sorgion boktun arehe

आदौ ब्रह्मचर्यं बभूवुः आरेभे

Totradohu poromanando siteno poromechoron nanamo

तत्रादौ परमानन्दचित्तेन परमेश्वरं ननाम

Oum choosero chirichan debon duxto nigroho karakon

ॐ सहस्र— शीर्षं देवं दृष्ट— निग्रह—कारकम्

Stapokon zontou adinam ptenotochi zogaot gurum

स्थापकः जंतु आदीना प्रणतोस्मि जगद्गुरुम्

Adaram chorbo lokanam anadi nidonon probum

आवारं सर्व— लोकाना अनादि निधनं प्रभुम्

Obedion chorbo majanam pronotochi mohotprobun

अभेद्यं सर्व— मावाना प्रणतोऽस्मि महत्प्रभुम्

आपली नांवें आणि आडनांवें

श्रीगुरु तुमनाथ नारायण खोटे (१८२१-१८९१) हे गेल्या शतकाच्या अन्वरीच्या दिवनांतील मुंबईशहरांतील प्रसिद्ध सांस्कृतिक पुरुष होते. मुंबईचे शेरिक, फॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष वगैरे मोठमोठ्या मानाच्या जागा त्यांनी भूषविल्या होत्या. त्यांच्यासंबंधी म्या. मू. काशीनाथपंत केलंग यांच्याशी सहज बोलणें चाललें असतांना म्या. मू. महादेव गोविंद रानडे यांनी विनोदबुद्धि एकाएकी जाग्रत झाली व ते हसत म्हणाले,

“काशीनाथपंत ! अहो, तुमच्या जातीमध्ये खोटे आहेत तर आमच्या जातीमध्ये खरे आहेत !” श्रीगुरु दाजी आपाजी खरे हेही त्या काळीं प्रसिद्ध बरील होते, हें पुष्कळजनां माहंत असेल.

“हो ना, पण आमच्या जातीमध्ये एकच खोटे आहेत, तर तुमच्या जातीमध्ये एकच खरे आहेत,” तेलंगांनी सस्मित शांतपणें उत्तर दिलें.

काशीनाथपंताच्या हजगजदावीपणाचें कौतुक करतांना महादेवराव रानडे ही त्यांची आठवण नेहमीं मोठ्या प्रेमानें सागत असत, असें म्हणतात.

वैयक्तिक नांवें

बरील आख्यायिका ज्या वेळीं मीं प्रथम ऐकली, त्या वेळीं आडनाव किंवा प्यास उपनाव किंवा कुलनाम असेंही म्हणतात, त्यांची प्रथा प्रथम कशी पडली असावी, हा प्रश्न मनापुढें उभा राहिला. या प्रश्नाचा विचार करतांना वैयक्तिक नांव म्हणजे प्यास पाठण्यांतील नांव किंवा personal किंवा Christian name असें इंग्रजीमध्ये म्हणतात, त्यांचाही उगम कसा झाला हें प्रथम पाहणें अवश्य आहे. मनाजाच्या प्रथमावस्थेत वैयक्तिक नामकरणाची पद्धति होती, असें दिसत नाही. अगदींच सनदी आदिवासी समाजामध्ये काय प्रकार असतो, हें पाहिल्यास याची कदाचित् कल्पना होईल. कोंकणामध्ये आमच्या शेजारी गावडे नांवाच्या समाजामध्ये मुलगा जन्मल्याबरोबर त्याला ‘चेडो’ (मुलगा किंवा बाळ) असें म्हणत. दुसरा मुलगा झाल्यावर त्याला ‘धाकलो (धाकटा) चेडो’ असें नांव मिळेल. तिसरा मुलगा झाल्याबरोबर त्याला आतां काय म्हणावें, असा प्रश्न

पडे; पण त्यालाही या लोकांनी मार्ग ओधून काढला ! अशा मुलाचा ते “दुधाचो चेडो” म्हणजे अंगावर पिणारा किंवा व्याकरणकार दादोवांच्या शब्दांत सांगायचा म्हणजे “थानपिता” मुलगा असं नांव देत. माझ्या लहानपणी मी असा एक पाळण, शे-पेशी वर्षांचा “दुधाचो चेडो” पाहिला होता ! आणि त्यांत आश्चर्य वसतं ! आजही आपण जवळजवळ सत्तरीच्या घरांत जाणारा ‘वालमंथर्य’ पाहत नाहीं काय ! बाऱ्या पुढेही जशी संतति वाढू लागली तसे हे लोक मुलगा च्या वारीं जन्मला असेल त्या वाराचें नांव म्हणजे सोमो, मंगळो, बुधो अशी त्याला नावे देत. अलीकडे ब्राह्मण लोकांच्या विशेष परिन्यासुळें त्यांच्यामध्ये राम, कृष्ण, विठ्ठल, शंकर अशा प्रकारचीं देवदेवतांचीं नावे प्रसार पावत आहेंत. बरील हकीकतीवरून समाजांत वैयक्तिक नामकरणाची प्रवृत्ति कशी पडत चालली असावी, याची कल्पना करता येते.

अगदी मागासलेल्या समाजाची गोष्ट घोटली, तरी जुन्या काळीं बरिष्ठ समाजामध्येही नावे अगदी पाळण्यांत पाळतांना दिलीं जात असत कीं काय, मागदल शंका घाटते. राम, कृष्ण, अर्जुन, दुर्योधन वगैरे नामें त्या व्यक्तींच्या गुणकर्मावरून पडलीं असावीं, अशीं घाटतात. त्यामुळें एकाद्या महान् पुरुषाला त्या काळीं अनेक नावे मिळत असत.

सोळा किंवा मनुस्मृतीप्रमाणें जें वारा संस्कार सांगितले आहेत, त्यांत नामकरणाचाही अन्तर्भाव होतो. परंतु ही द्रथा बरीच मागाहून पडली असावी. या नामधेयविधिसंबंधीं मनु काय म्हणतो पहाः—

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥
मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य वलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥
शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्ब्राह्मो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेयसंयुतम् ॥
स्त्रीणां सुखोद्यमकरं विस्पष्टाय मनोहरम् ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥

रामायणकारी हा नामकरणविधि अस्तित्वांत होता असें रामायणावरून दिसतें.

अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाकरोत् ।
ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरत केकयीमुतम् ॥
सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा ।
वशिष्ठः परमप्रीतो नामानि कुर्वते तदा ॥

ही नविं एकदां निश्चित शास्त्रावर जुन्या व्यक्तिमाहात्म्यादुळे ही पाळण्यात मुळांना पाळणांना मागाहून मिळूं लागली असो मस्य आहे. ना मुळांना नावे देणांना तीं फर्शी देताना तें पाहूं—

- १ पूर्वजांचीं नावे—(तीं सांगील कोणत्याही वर्गातील अगुं घडवीत)
- २ देवादिकांचीं नावे—विष्णु, शंकर, कृष्ण, दत्तात्रेय वगैरे.
- ३ गेतांचीं नावे—गानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, वगैरे.
- ४ ऐतिहासिक पुरुषांचीं नावे—शिवाजी, बाजीराव, चिमाजी, विनायक वगैरे.
- ५ राष्ट्रीय व्यक्तींचीं नावे—सुभाष, रवींद्र, मोहनदास, सरोजिनी वगैरे.
- ६ नाटक, कादंबऱ्या किंवा काव्ये यांतील लोकप्रिय पात्रांचीं नावे—ग्रंथांची मराठीमध्ये भाषांतरें होऊं लागल्यापासून अशा नावांची आयात महाराष्ट्र मध्ये फार झाली, य नवीं काव्यमय नावे देण्याची प्रवृत्ति सुरू झाली.

नव्या नावांचा दृव्यास

मुन्दीच्या वादतीत लक्ष्मी, पार्वती, सीता, रुक्मिणी अशीं पौराणिक किंवा गंगा, नर्मदा, गोदावरी अशी पवित्र नद्यांचीं नावे देण्याची जुन्या काळी प्रवृत्ति होती. तसाच कोणी रसिक अगला तर रोचती, मोगरी अशीं फुलांचीं नावे दे गोष्टी-कादंबऱ्याच्या ' मनोरंजन ' युगात कमळा, सरला, तरला, विमला, दन माया, अशांमारुती काव्यमय नावे सुरू झालीं. अलीकडे सिनेमानदीची न देण्याची प्रवृत्ति लोकांमध्ये योकाळू पाहात आहे ! हींदी नावे घरच्या कोर्दीत असतात. जुन्या काळी साधुपुरुष आपल्या लौकिक नावाचा त्याग करून श्या नंद, पूर्णांगद, योगानंद अशीं नवीं पारमार्थिक नावे धारण करीत. सिनेमा तारकांनीही त्याचाच किता, अलीकडे गिरविलेला दिसतो. जुनी वैदिक नामें टाकून हरिणाक्षी, पद्मवाला अशासारकीं नवीं नावे त्या धारण करतात. या परमार्थविधां सिनेमातारकांचा ' परमार्थ ' (अथे किंवा भरपूर अर्थप्राप्ति) राव असतो. त्यांच्याकरितां त्यांना परत्तेकीं (तो असला तर !) जाईपर्यंत वाड पाहण्याची गरज नसते. पुष्कळ वेळां तो आगाऊही त्यांच्या पदरांत पडत असावा. ही काव्यमय नावे देण्याच्या मराठ वसे घोटाले होण्याचा संभव असतो याची एक आठवण या ठिकाणी सांगताना जरा संकोच वाटतो—पण सांगतोंच : उन्हाळ्याच्या दिवसांत मरदुपारीं कोरणात पाणी प्रवास करीत असतांना वाटेत एक घर लागलें. माझ्यावरोवर एक मटळी होता. या ठिकाणी विभ्रांति घेऊं, अशी त्यानें सूचना केली. मला फार तहान लागली होती. मी ती तावडतोव

नव्य केली. घराचे मालक बाहेरच ओटीवर काहीतरी वाचीत बसले होते. गाढीं आत प्रवेश केल्यावर त्या गृहस्थानें 'या बसा' म्हणून आमचे स्वागत केलें. तिकडच्या लुच्या, टेबल वगैरे व्यवस्था पाहून गृहस्थ नव्या पद्धतीचे दिसले. रात्री विश्रांति घेतल्यावर, "आम्हांला थोडे थंड पाणी प्यामला पाहिजे." ही म्हणाली.

"अहो, मीच तें आणायला सांगणार होतो; परंतु तुम्हीं उन्हांतून नुकतेच आणून आहां. प्रकृतीला इतक्यांत थंड पाणी प्यालें वरें नाही; म्हणून थोडलो, चहा करायला सांगूं का?" तो गृहस्थ म्हणाला.

"नको नको, चहानें तहान जाणार नाही. आम्हांला थंड पाणीच द्या." मी म्हटलें.

"अग पुष्पवती, पाहुण्यांना विषयाकरितां विहिरीचें ताजें पाणी व थोडी साखरही पण घेऊन ये." त्यानें याहेस्जन्च घरांत हाक मारून सांगितलें. त्यानें ज्या नावानें हाक मारली, तें विचित्र नांव ऐकून मी जरा गालांतल्या गालांत हसलों. इतक्यांत एक तरुणी पाण्यानें भरलेली घागर व पंचा घेऊन बाहेर आली.

"हातपाय व तोंड धुवून घ्या म्हणजे वरें वाटेल," तो गृहस्थ म्हणाला. इतक्यांत त्या मुलीनें तांब्या, पंचपात्र व साखरेची वाटीही बाहेर आणून ठेविली. मी हातपाय व तोंड स्वच्छ धुवून घेतलें व थोडी साखर तोंडात टाकून तो पाण्याचा अर्धापाऊण तांब्या रिकामा केला; परंतु आमचे भटजीबुवा जागेवरून हलेनात !

"भटजीबुवा, तुम्हांला नको का पाणी ? मी विचारलें. " पाणी पाहिजे, पण 'पुष्पवती'च्या हातच कसें घेऊं ?" त्यानें मिसरिल्लपणें हळूच उत्तर दिलें. भवत्या घेळीं त्याचा विनोद पाहून मला राग आला.

"चावटपणा पुरे झाला ! पाणी पिऊन घ्या !" मी संतापून म्हटलें.

तो गृहस्थ बंद्य होता. त्याला वाटलें कीं, आपल्या हातचे पाणी या सनातनी भटजीला चालत नाही ! दरम्यान भटजीनें उठून हातपाय धुतले व त्या तांब्यांत राहिलेले पाणी संपवून आपलीही एक तांब्या पल्लास केला ! शेवटीं भटजीनें त्याला त्या नावाचा 'पारमार्थिक' अर्थ सांगितलाच !

"अहो, आम्हांला हें काय माहीत ! ही माझी गून आहे. नुकतेच तिचे लग्न झालें. सावित्री, पार्वती, लक्ष्मी हीं जुनीं वाढून आम्हीं हें नव्या मुधारलेल्या पद्धतीचें नांव ठेवलें. घापण म्हणालां त्या अर्थानें आम्हीं ठेवलेल्या नावावर अद्याप तिला हक्कही प्राप्त झालेला नाही ! असें म्हणून तो गृहस्थ राग मोठ्यानें हुंमला व मलाही मोठेपणानें हसण्यास वाट मोठ्ठी झाली ! (पुष्पवती याचा अर्थ राजस्वला असा होतो हें येथें सांगण्याची गरज आहे असें नाही.)

वैयक्तिक नामाने जे आतांपर्यंत निरनिराळे प्रकार सांगितले, त्यात आणखीही एका नागाचा उल्लेख करणे अवश्य आहे. ज्यावेळी एकाद्या माईला मुलं होऊन एखाद्याशी दगावतात तेव्हा नवीन मुलाला मनां, धर्मां, भिका, मसणा, उमगा, धोंड्या अशा प्रकारचें नांव दिले म्हणजे तो मुलगा वांचतो, अशा प्रकारचा लोकभ्रम आहे. मतोंदा, धर्मांजी, भिकोंदा, धोंडोपंत या नांवासाठी जे रहस्य सध्या सनातनांत वापरतांना आढळताना, तीं वरील उपायांनीं जगविलेलीं वाळें होत ! नांपेकी कांहीं बाबतींत मृत आजोबाचें नांव नातवाला दिल्यामुळेही त्यांना तें मिळालें असणें शक्य आहे.

आपल्या मुलाला भलतेंच नांव देणें न आवडून वरील परिस्थितींत नांव दिल्याशिवाय राहणें, असाही एक अनामिक प्रकार आहे. प्रस्तुत लेखकाच्या आईचें उदाहरण या बाबतींत देतां येईल. पाळण्यांत घालतांना तिला नांव दिलेंच नाही. पुढें ओपध म्हणून तिला अफू देत. तेंच अप्रिय असें नांव तिला मिळालें !

आडनांवाचा उगम

लोकसंख्या ज्या वेळीं अगदीं मोजकी होती, त्या वेळीं उपरिनिर्दिष्ट वैयक्तिक एकेरी नांवावर समाजाचें भागत असे; परंतु ती वाढल्यावर हीं नांवें अपुरीं पडून त्यांची पुनरुक्ति व्हायला लागली. ठाकुरद्वारला ज्या वेळीं एकच राम असे त्या वेळीं “रामाच्या देवळासमोर” हा पत्ता ठीक चाले; परंतु तेथें अनेक राम झाल्यावर ‘गोरा राम’, ‘काळा राम’, ‘भोनीतुबाचा राम’ अशीं या रामाना आडनांवें दिल्याशिवाय व्यवहार चालेनासा झाला. ‘रामचंद्र’ हें विशेषनाम सरें, परंतु तें उपनावानिवाय मर्यादित सामान्यनामच होय. कारण ‘रामचंद्र’ कोण ? रघुकुलतिलक दाशरथि रामचंद्र कीं रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर, कीं रामचंद्र भिकाजी जोशी ! असा प्रश्न पडतो. म्हणून कौसल्येचा किंवा दशरथाचा मुलगा, लक्ष्मणाचा भाऊ, सीतेचा नवरा अशा प्रकारच्या एका किंवा अधिक शब्दांनीं त्याची व्याप्ति आपणामु निश्चित करावी लागते. अशा स्थितीत आई, भाऊ, इहीण, पत्नी याच्यापेक्षा विनाच जास्त प्रसिद्ध असल्यामुळे व्यवहारांत वैयक्तिक नावापुढें पितृनाम जोडण्याची प्रथा सुरू झाली. अद्यार्पकीं हरि केशवजी, बाळ गंगाधरशास्त्री, जगन्नाथ शंकरचेट, भाऊ दाजी, दादोबा पांडुरंग, गोविंद नारायण, विनायक चामुदेव हीं नांवें आपल्या चांगल्या परिचराची आहेत. केवळ दास्यचें नांव देऊन न शकतां आजोबा-पणजोबापर्यंत नांवें आपल्या नांवापुढें जोडल्याचें उदाहरण आहे. मराठी लघुव्याकरणाच्या १९१९ तील २४ व्या आठ्वीवर प्रकाशकाचें नांव “वामनराव बाबाजी दादोबा पांडुरंग तर्जुकर,” असें दिलेंले आढळते ! हीं पितृनामंच पुढें पौत्रक कुलनाम (Patronymic

surnames) झालेली आढळतात. वामुदेव, शंकरशेट, कमलाकर, मदन ही अशांपैकी नराडी कुलनामे होत. हरभट्ट विन कृष्णभट्ट किंवा तुकाराम बल्लद एकनाथ अशीं सुसलमानी अमदानीत पितृनामे नमूद करण्याची पद्धति होती. इंग्रजीतील Richardson, Johnson Thompson ही पैतृक कुलनामे उघड दिगून येतील; परंतु यहुन पितृनामे न वाटणारी अशीं आणखी कितीतरी इंग्रजी पैतृक कुलनामे आहेत. उदाहरणार्थ Powell हे Ap--Howell याचे संक्षिप्त रूप आहे. Ap म्हणजे वेल्श भाषेत मुलगा. अशीच Bowen (Ap--Owen) Pritchard (Ap--Richard). Fitz--Gerald हे नॉर्मन पैतृक कुलनाम आहे. Fitz- मुलगा. सॅक्सन लोक वर दाखविल्याप्रमाणे Williamson असे लिहीत, किंवा son च्या ऐवजी केवळ पठीचा प्रत्यय म्हणून नावाला s जोडीत. जसे ' Williams. '

अशा नावांना पैतृक कुलनामाचे स्वरूप तिकडे सुमारे बाराव्या शतकाच्या सुमारास येऊं लागलें असें म्हणतात. या (१) पैतृक कुलनामांशिवाय आणखीही नावे निराळ्या कारणाने पडलेली आहेत. तीं अशीं:- (१) स्थलवाचक कुलनामे, (२) अधिकारदर्शक कुलनामे, (४) व्यवसायवाचक कुलनामे, (५) गोत्रोत्पन्न कुलनामे, (६) उपाधिकुलनामे (Nicknames), (७) स्वीकृत कुलनामे, (८) स्वामीदर्शक कुलनामे. या नामाची आपल्याकडे सुद्धाच अकरा-बाराव्या शतकांत झाली होती, असें शिलालेख किंवा ताम्रपत्र यांतील नामनिर्देशावरून वाटू लागतें; परंतु या अधिकारदर्शक नामांना कुलनामाचें आनुवंशिक (hereditary) स्वरूप मिळालें होतें कीं काय, हें सांगणें कठीण आहे. ' हलीवाचरित्र ' या महानुभावाच्या जुन्या ग्रंथामध्ये अशासारखीं नावे आढळतात: दिकम नायक; प्रसनायक; जोग-नायक; रेमनायक; गदोनायक; वामनायक; महादेव पाठक; हरिभट्ट घाटे; गदो भांडारी; गोषाळ मंथि; वामडे विष्णुदेव भट; दाई भागवत; सारंग पंडित; उपाध्ये विष्णुभट; दिको उपाध्या; मंडलिक, मांडारेकार, बगैरे. हीं अधिकार-व्यवसाय-निदर्शक नामे, कीं कुलनामे हें निश्चित सांगता येत नाहीं. व्यवसाय-अधिकारनाम व कुलनाम यामधील भेद पुढीलप्रकारे स्पष्ट करता येईल : एकादा मनुष्य मोठा विद्वान असून त्याच्या नांवापुढें जर पंडित असा शब्द योजण्यांत आला, तर तें त्याचें कुलनामच असें नक्की म्हणता येणार नाहीं; परंतु चहाचें दुकान धावून बसलेल्या एकाचा ' पंडिताचें ' साधीनें तें कुलनाम समजावें; किंवा दैव हें नाम धारण करणारा गृहस्थ जर शाळामास्तर असेल तर तेंही त्याचें कुलनाम मानण्यास हरकत नाहीं. बाकी अज्ञानरोगावर औषध देणारा आपण भिषग्वर असल्याचा जर त्याचा दावा असेल तर ती गोष्ट वेगळी !

परवांच एका छव्या दुरुस्त करणाऱ्याने आपल्या चंद्रमाळी दुकानावर “छत्रीचे डॉक्टर” अशी पाटी लावलेली पाहिटी. कांहीं वर्षांपूर्वी तर एका स्टोव्ह रिपेअर करणाऱ्याने आपल्या कारखान्याला ‘स्टोव्हचे हॉस्पिटल’ असे नांव दिले होते ! बाकी आडनांव याचा मूळ अर्थ ‘व्यर्थ नव्हे असे नाव,’ असाच दिसतो. शानेश्वरानीही या अर्थाने तो शब्द अनेक ठिकाणी वापरलेला आहे.

कां यधिराचे नीट कान । अपेया नाम पान ॥

तैसें आडनांव ज्ञान । तामसा तया ॥

-श. १८, ५८०

महानुभावांच्या गद्य ग्रंथांमध्ये जरी आपणास कुलनामनिर्देश किंवा त्याची धीजे सांपडली, तरी आपले दान्दसृष्टीचे ईश्वर जे ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, धामन यांनी आपल्या ग्रंथांत आडनावांचा निर्देश केलेला नाही. पार काय, पण त्यांच्या मूळ ठौकिक वैयक्तिक नांवांसंबंधीही शंका आहे. ज्ञानदेव हे ज्ञानेश्वराने पारमार्थिक नाम असून त्यांचे मूळ नांव ‘विद्याधर’ असा शोध कै. गो. का. चांदोरकर यांनी काही वर्षांपूर्वी जाहीर केला होता. (भा. इ. सं. मं. इतिवृत्त, द्य० १८३५). नामदेवाचे नामदेव हे नांव त्याच्या नामाच्या पुरस्कारावरून पुढे पडले असणे दिसून येते.

वेदांचें हें सार शास्त्रांचे गद्गार ।

तें जाणा अक्षर विट्ठल नाम ॥

+ + +

नाम शुद्ध स्नान नाम शुद्ध संध्या ।

नामाविणें विद्या व्यापिक नाहीं ॥

+ + +

नामें होय गती नामें होय मुक्ति ।

नामयाचे चित्ती रामनाम ॥ बंगरे.

तुकाराम या नामासंबंधीही एक शंका आहे. त्यांचे मूळ नांव गांधे राम असेच असणे; पुढे तागडी धेऊन ‘तुळगारा’ (कागडी शब्द) म्हणून तुळ-राम असे गांधीतले लोक म्हणू लागले व तेच नांव प्रचारांत आले. जसे परतु धारण करणारा परशुराम तथा तागडीने तुळगारा तुळाराम. हे केवळ शुद्ध तर्क पोलें. एक गोष्ट सरी फी, या लोकांनी आपले मुळनाम न देतां पुढील काळातील संशोधकांच्या मार्गे कधीही शेवटाला न आणारा कायमचा उद्योग लावून टाकून

नाहे ! ज्ञानदेव एक की दोन, नामदेव एक की अनेक, वामन एक की पांच, अशा प्रकारचे वाद निर्माण झाले आहेत. अनेक समान नावाच्या व्यक्तींचे ग्रंथ एकाच गाणसाचे मानले जात आहेत. तर एकाच व्यक्तीच्या ग्रंथासंबंधी ते अनेक कव्यांचे असावेत अशी शका उत्पन्न झाली आहे ! नामदेव हा तरुणपणी वाढ-मारेपणाचा धंदा करीत असे, अशा प्रकारची माहिती भावे व आजगांवकर अशा संशोधकांनी काही अभंगांच्या आधारेने दिली आहे. पाटसकरांसारख्या काही व्यक्तींना हे मत मान्य नाही, तर पांगारकरांनी त्यासंबंधी मुग्धताच स्वीकारलेली आहे; परंतु वाढमारेपणा करणारा नामदेव व शिंपी नामदेव वेगवेगळे असणे अमान्य नाही. अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या खोटाचरित्र-उत्तरार्ध (सं. ह. ना. नेने) या ग्रंथावरून हा वाढमारी करणारा नामदेव नसून नेमदेव होता व तो शिंपी नसून फोळी होता, असे दिसते. पाहा--

“ महादादशीं पृतीतें : जी जी; श्रीठठविरु श्रीकृष्णचक्रवर्तीचा अघनाह
बोवताति: हें काइ जी; सर्वसे (चक्रवर्तीने) हाणीतलें: दाइ: वीटलु तो द्यातारी
एकीचा पूत: तो माळणु: आणि नेमदेव तो फोळी : द्यायां गुरज: हे तीथे चोर:
बळणीया घेति: घोडेनाचें बळधे करिति: बोरपे: दरवडे: घेति: एकु घेण घेऊनि
जाए: दोप लागुं रांवरिति: ते गंगळवेडांचे: तीहीं एकीं ठाइ बळघा केला तो
माइंदरणा गाद घेऊनि गेला: तं लागु पडिला: तो नेमदेव फोळी वाद पडिला:
पाठी तीए पांदरिएवरी वीटलु पडीला: तेयाचे पुत्र आले: तेहीं तेथ भटखंडा
केला: गाता लींगस्यापना केगी: तेथ देवताअभिमानु घेतला: लोकांचे मनोर्थ
पुरउं लागला: तेवाचिए थिए नाव लाखाइ: एकी वामना लखमाइ:
तेयाचे पुत्र जाति: पदे करिति: ते वीटो रत्नीणि अभगीं बालीति : ती लोकामध्ये
उपार्थीने पावला: तो हा वीटलु: ”

ही सगळी काहीतरी नवीनच मानगड दिगते ! संशोधकांनी दिवा विचार करावा.

अलीकडे काही लेखकांनी आपले पैतृक नाम चापरणे सोडून दिले आहे. याचा दाप कोण होता, हे आपल्यामार्गे सोडून काढण्याच्या भावी संशोधकांना यांनी उद्योग करून देवलेला दिगते !

स्थलदर्शक कुलनाम

वर पैतृक कुलनामाचा उगम सांगितला; परंतु दिव्येतरां पैतृक कुलनामा-नेही स्वतःसार भागत नाही. “ रामचंद्र भिन्नाजी ” म्हणजे तरी व्यक्ति निश्चित होत नाही. गुंजीकर की जोशी अशी शंका राहतेच. तेव्हा गुंजीकर हे स्थलनाम निर्दिष्ट केले म्हणजे तो गाणूय नेनका ओळखता येतो. गुंजीकर हे स्थलदर्शक

कुल्यानाम होय. 'कर' हा जुन्या काळचा घटीचा प्रत्यय. प्राकृत भाषेवून तो आला. हिंदी, बंगाली व गुजराती जुन्या वाङ्मयांत तो आढळतो. 'केतें ज्ञानदेवें देशीकार लेणें,' (जा. अ. १८) अशा प्रकारें ज्ञानदेवानेही तो मराठीत वापरला आहे. चिपळूणकर, चंदावरकर, माडगांवकर म्हणजे चिपळूणचा, चंदावरचा किंवा माडगावचा; परंतु कुल्यानाचे शेवटी 'कर' दिसतें म्हणून तें निश्चित स्थलनाम म्हणतां येत नाहीं; कारण जयकर, विजयकर, व्यवहारकर हीं स्थलवाचक कुल्यानां नाहींत. ब्रह्मांडकर हें मात्र स्थलनाम म्हणतां येईल !!! अलीकडे तरांडकर, कायकिणीकर, चंदावरकर अशा कुल्यानाच्या शेवटचा 'कर' हा प्रत्यय गाळण्याची प्रवृत्ति दिसत आहे. त्यामुळे काहीं काळानंतर ज्याला तें गांवाचें नांव आहे हें माहीत नसेल तो त्याचा अन्य उगम शोधूं पाहील ! राजवाडे यांनी 'किंवायनाः' या गोत्रनामापासून 'कैकेणी' उपनामाचा उद्भव दाखविला आहे ! पाठारे, भिंगारे अशींही स्थलवाचक उपनामं दिसतात. हरि केशवजी पाठारे हे मुंबईतील जुन्या काळचे पांचकळशी रहस्य प्रसिद्धच आहेत. पाठारे प्रभु म्हणजे मूळ पाठारनामक देशविभागातील प्रभु. पैठणकडील हा भाग दिसतो; स्त्रीलाचरित्र-उत्तरार्ध पाहाः—

“सर्वजें (चक्रधर) म्हणीतलें : हें ऐसें जाईल भिंगारी : पाठारा : हारे : जी जी : भिंगार गांऊं : पाठार देशु : की पाठार गांऊं : भिंगार देशु : सर्वजें म्हणीतलें : साधे हो : भिंगार गांऊं : पाठार देशु : ” (पृ. १३४) “गोसावी कव्हुणीकडे बीजें करिती : सर्वजें म्हणीतलें : हें भिंगारा पाठारकडे जाईल : ” (पृ. १४२).

पाठारे शब्दाच्या व्युत्पत्तीकरितां प्रत्येनम् (राजवाडे) किंवा प्रतिहारी (जोशी) या शब्दांकडे धार घेण्यात येते, त्याची आतां विशेष गरज आहे अने वाटत नाहीं. तेलंग, लाड अशीं कुल्यानां देखील एका प्रकारें स्थलवाचक वासावीं. यादवांच्या राजवटींत जे सरदार तेलंगण किंवा लाट देश जिंकण्याकरितां पाठविले, त्यांना हीं नावे मिळालेलीं दिसतात. हेमाद्रि आपल्या व्रतखंडांत महादेव यादवराजाची प्रशस्ति करताना म्हणतो—

निहृद्गक्षितिपालतूलनिचयप्रक्षेपयंटागिलो

गर्जद्गुर्जरगर्वपर्वतभिदादम्भोलिदोर्विक्रमः ।

हेलोन्मूलितकौकड्णक्षिनिपतिः कर्णाटलाटोद्भट—

क्षोणीपालविटम्बनः स हि महादेवः कथं वण्यते ॥ ४ ॥

कोरुनात सिंधणदळयी म्हणजे सिंधण यादवाचे दळपति प्रसिद्ध आहेत. त्याचप्रमाणें तेलंग, लाड यारे यादवांचे दळपति असावेत.

गुर्जर, कन्हाडे, कर्नाटके, कानडे, बंगाली, गुजराथी, मराठे हीं स्थलदर्शक कुलनामे होत.

निरनिराळ्या राजवटींत अधिकारपरत्वे मिळालेलीं

हीं नावे पुढें वंशपरंपरागत झालीं.

(१) संस्कृतोत्पन्नः—देसाई (देशपति), भांडारी, दण्डनायक, वै (पति), देशपांडे, प्रभु, राज्याध्यक्ष, राजोपाध्ये, पंडितराव, कुळकर्णी, कर्णिक, प्रभुदेसाई, देवामुख, प्रधान, मंत्री, मंडळिक, संजगिरि (संधिविप्राहक) वगैरे.

(२) कानडीः—हेगडे, नाडकर्णी, नाडगोंडा, शायभाग.

(३) फारसीः—खन्नीस, चिटणीस खाखर्नास, तटणीस, पोतदार, हेजीव, पागेदार, हवालदार, इनामदार, चौकीदार, पोतनीस, फज्जवीस, वगैरे.

पोर्तुगीज किंवा इंग्रजी राजवटीतील अधिकारनामाना महाराष्ट्रामध्ये कुलनामांचे स्वरूप मिळालेले दिसत नाही. जाक, कैसरे, आंगले अशीं कांहीं युरोपियन घाटणारीं नावे आहेत; परंतु त्यांचा उगम देशीच आहे. नाही म्हटल्यास पेयर (Payer) व इंजिनियर अशीं इंग्रजी. व मेस्त्री (Mestre) व पगारे (Pagar) अशीं पोर्तुगीज उगमाचीं महाराष्ट्रीयानांमध्ये उपनामे आढळतात.

व्यवसायदर्शक कुलनामे

पुरोहित, भट, उपाध्ये, बट्टे, पुराणिक, भामवत, रामाणी, कीर्तने, श्रोत्रिय, गीते, गुरव, शेणवी, ज्योतिषी, पुजारी, हरिदास.

सुतार, सोनार, चांभार, चैद्य, रत्नपारसी, सराफ, महार, कुंभार, कामत, केणी, गवळे, चित्तारी, पारधी, पिंजारी, कोळी, न्हावी, परीट.

धरील याद्यावहन व्यवसाय, धंदा किंवा जाति यांवरून बरींच कुलनावे घनलीं असं दिसत येईल; परंतु उलट कुलनामांचे नांव जातीला मिळालेलींही उदाहरणे आहेत. यांचे प्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे ' शेणवी ' हें होय. ' शेणवी ' हें गुजराती ' मेहता ' या कुलनामासारखे लेखक किंवा पंडित या अर्थी आडनांव आहे. लेखन व शिक्षण हा व्यवसाय करणारे बरेचसे लोक दक्षिण कोंकणातून वर आले व त्यांचे शेणवी (Senoy) हें कुलनाम त्यांच्या संबंध जातीला पुढे देण्यांत आलें ! शेणवी या शब्दाच्या उत्पत्तीसंबंधी अनेकानी अनेक तर्क केलेले आढळतात. भारतवर्षास संशोधकमंडळाच्या शके १८३४ (चैत्र भाद्रपद) च्या अर्धशतकांत वि. का. राजराटे यांनी एक ' मेलकपुस्तक ' प्रसिद्ध केले आहे, त्यांत ते लिहितात—

“ ह्या मेस्तकात शणवई, शणोपण, हा शब्द चार वेळ आला आहे. शणवई म्हणजे कारकून असा येथे अर्थ आहे.

(१) शेणीपति—सेनीयड—सेनीवी—सेनवी. शेणी म्हणजे व्याघ्रानांचा किंवा वारागिरांचा संघ. त्याचा मुख्य म्हणजे शेणीपति.

(२) सेन्यपति—सेण्यड—सेनवी. सेनापति म्हणजे सेनवी.

हा दोन्ही व्युत्पत्ति येथे कारकून किंवा कुळकरणी या अर्थी लागू पडत नाहीत. तेव्हा शनवड, शेणोडे या शब्दांचे तिगरे आगीक कांहीतरां मूळ आहे. सेनापति व शेणीपति हे तर दोन अर्थ आहेतच; परंतु कारकून असा तिसराही एक अर्थ आहे, हांत संदेह नाही. ”

राजवाड्यांनी मुचविलेला हा तिसऱ्या अर्थाचा उगम काय असेल याचा विचार करून ही समस्यापूर्ति करता येते तर पाहू: ज्ञानेश्वरी व महानुभाव याद्वय यांसारख्या जुन्या मराठीत शिद्धानें, शिद्धाना किंवा शिद्धाना असा शब्द फार आढळतो. त्याचा उगम ‘शिक्षाज्ञ’ असें राजवाड्यांनी ज्ञानेश्वरीत मुचविलेले आहे. लीलाचरित्रामध्ये ‘सींघाशान्न’ (मा. १, पृ. १५) किंवा ‘सींघापण’ (“ पैसें गोरावीं सींघापण केलें ”) असा शब्द अनेक वेळा आलेला आहे. ‘हाति—साहानी’ म्हणजे हत्तींना शिकवणारा (Trainer) असा शब्दही कवीधर भास्करांच्या शिशुपालवधात सापडतो. त्यावरून शिक्षणपति किंवा शिक्षापणपति असा शेणवी या शब्दाचा उगम असणे अशक्य नाही. शेणवी किंवा शणै हें कुलनाम केरळ सारस्वत ब्राह्मणांमध्येच नवून वैश्य व कोकणी मराठे या जातींमध्येही आढळते. शेनवी असें कुलनाम चॉटसेनीय कायस्थ प्रभूंमध्येही आहे. शेणवी हें व्यवसायवाचक कुलनाम पुढें जातिवाचक कसें झालें हें पुढील उदाहरणावरून स्पष्ट होईल. आरंभी विशेषतः राम हें नांव धारण करणारे बाणकोटकटील वाटे लोक मुंदईत येऊ लागल्यामुळे रामा हें विशेषनाम गडीवाचक सामान्यनाम सध्या आपण झालेले पाहतो. महाराष्ट्रीयेतर लोकांमध्ये तर गड्याचें मूळ नाम लटमण, कृष्ण किंवा विटल असें काहीही असते, तरी ‘रामा’ याच नांवानें ते त्याला हाक मारतात व सोही विचार! मुकाड्यानें ओ देतो ! त्याप्रमाणें शेणवी हें कुलनाम नसलेलीं कामत, पै अशीं घराणींही पुढें स्वतःला शेणवी म्हणूं लागली !

व्यवसायवाचक कुलनाम जातिवाचक कसें झाले हें वर दाखविलें. याच्या उलट जातिवाचक कुलनामाचें नांव व्यवसायालाही मिळालेले उदाहरण आहे. मुंदई येथें इंग्रजी अंमल प्रस्थापित झाल्यावर प्रथम कारकुनीचा मक्ता केवळ पाठारेप्रभु यांकडे होता. याचा परिणाम असा झाला की, प्रभु हा शब्द याचा प्रतिशब्द बनला. हेटफ्लार्क म्हणजे ‘हेडपरहू’ असें जुन्या इंग्रजी कागदपत्रांत अधिकारपद (designation) निर्दिष्ट केलेले आढळते. तसें ‘कगर्क पाहिजे’ याद्वय ‘परभू पाहिजे’, अशी जाहिरात त्याकाळीं देत असत. बाकी हा ‘परभू’

कोणत्याही धर्माचा किंवा जातीचा चाले, हे येथे निराळें सांगण्याचें कारण नाही !
The Institute of Actuaries Year Book 1948-1949 च्या ३११
पृष्ठावर Parbhoo Jamshed Fardoonji असें पारसी विद्यार्थ्यांचें नांव नुकतेंच
आढळलें ! नानाभाई हरिदास नांवाचे गेल्या शतकांत एक प्रसिद्ध पुरुष होऊन
गेले. त्यांच्यासंबंधी नुकतीच एक गोष्ट आमच्या एका मित्रांनीं सांगितली. प्रथम
कफिती करीत होते, त्या वेळीं त्यांना जीं मुलें झालीं, तीं आपलें आडनांव वकील
म्हणून लावीत. पुढें ते जज झाले, त्या वेळीं झालेलीं मुलें जज असें आडनांव
धारण करूं लागलीं. ही जर माहिती सरी असेल, तर ती मोठ्याच मौजेची
म्हटली पाहिजे.

गोत्रोत्पन्न कुलनामें

गोत्रावरूनही कांहीं आडनांवें आलेलीं आहेत, असें अत्रे, अगस्ता, भारदे
(भारद्वाज) या देशस्थ ब्राह्मणांतील आडनांवावरून दिसून येतें; परंतु राजवाडे
यांनीं भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या प्रगमसंमेलनवृत्तांत गोत्रोत्पन्न कुलनामें
म्हणून याद्या दिल्या आहेत तीं आडनांवें धारण करणारीं आज जीं घराणीं
वेगळींच गोत्रें पाळीत असलेलीं दिसून येतात. उदाहरणार्थ, काणे हे चित्पावनां-
तील उपनांव ' कानीनाः ' किंवा ' कर्णायनाः ' या गोत्रनामावरून झालें असा
राजवाड्याचा शोध आहे; परंतु काणे घराण्याचें गोत्र ' शांडिल्य ' असलेलें
दिसून येतें. यावरून एकतर राजवाड्यांनीं फसातरी वादरायण संबंध जोडला
असेल, किंवा त्यांचें म्हणणें नीट मला कळलें नसणेंही शक्य आहे.

उपाधि कुलनामें

इंग्रजीमध्ये ज्याला Nicknames म्हणतात, त्याचेंच येथें उपाधिनामें
असें मराठीकरण केलें आहे. राजवाडे ज्याला गोत्रोत्पन्न म्हणतात ते ' काणे ' हें
उपनाम, श्री. ना. गो. चापेकराच्या मते उपाधिनाम आहे. त्याचें उदाहरण
घेतलें म्हणजे उपाधिनाम म्हणजे काय, हें स्पष्ट होईल. श्री. चापेकर लिहितात,
' कुंटे उपनांवाचें मूळ संस्कृत कुंठ ह्या शब्दांत असल्यास आळशी, मूर्ख
अशा अर्थानें कुंटे=कुंटे नांव सिद्ध झालें असावे; आदाला चर्च्य ब्राह्मण सांगितले
आहेत ते येणेप्रमाणें :—

काणाः कुण्ठाश्च मण्ठाश्च मूकान्धवधिरा जडाः ।

कुनखाः कुष्ठिनश्चैव दुर्नद्रा चिद्धमेहनाः ॥

अतिदीर्घा अतिन्दस्त्वा अतिस्थूला भृशं क्रुशाः ।

निर्लोभा नातिलोभानो गौराः कृष्णा अतीव ये ॥

झांत काणे, कुंटे, गोरे, काळे हे पितृकर्माद्य अयोग्य समजल्याकारणाने त्यांची नावे रूढ झाली. ”

‘काणा’ म्हणजे तिरव्या डोळ्यांचा, हे देखें सांगण्याचें कारण नाही. ही उपाधिनामें कशीं आलीं हें पाहणें मोठ्या नीजेचें आहे. शहाणे, सहस्रबुद्धे अशीं गुणवाचक गौरवास्पद कुलनामें पुढील पिढीनें अभिमानानें धारण करावीत, हें स्वाभाविक आहे; परंतु आगल्यावे, घरबुडवे, आंगळ, खुळे, गाटवे अशा प्रकारचीं निंदायुक्त कुलनामें मागसांनीं आपल्या नांवांपुढें अभिमानानें लावावीत हें नवल नाहीं काय ? अशीं कांहीं बरींवाईट विविध उपाधिनामें पुढें देतां. तीं कशीं पडचीं असावीं, हें ठरविणें याचकावरच सोपविलेले दों—

(अ) अपोर, अपराधे, अविचारी, विचारे, अघुष, खुळे, पिठे, पिसाड, बेडे, शहाणे, जडबुद्धे, सहस्रबुद्धे, खुशामते, कठोर, कृतांत, करंटे, काळ, काळ-भैरव, काळसर, कुलड, धनशोर, डोळभैरव, जाचक, जाईजड, टवाळे, गंठ, अनुरे, अंधारे, उचळे, आंगळ, टक, फटिंग, मामटे; छिनोर, छाकडे, गुंड, नागडे, नागवे, वानचोद, रावण, मिकारी, चोर, चेंड, लकंगे, लोभे, रागे, रडके, बैतागे, मेंगे, फिरफिरे, नरके, गुषाणे, कपाळफोडे, पोटाफोडे, कानफाडे, जीवघेऊ, डोईफोडे, बापमारे, कानफाटे, गाडफाडे, आगल्यावे, ऊकड, घरबुडवे, दिप्यंत, उत्पात, खरे, खोटे, गोडबोळे, मातीखाणे, सळ, कुरूप, जगमाटे, ढोंगीराय, थापे, दांडगे, दैत्य.

(आ) मुके, टंगडे, रोंटे, लढे, मोटे, नकटे, अंधक, तिरवे, थटे, निसाळ, दीडमिसे, साडे, टकले, पागुळ, काणे, काळे, गोरे, दयळ, डेरे, पोडभरे, पोने, लावे, पंगु, खुजे, टेंगणे, टेंगे, घामें, निळे, पांढरे, साने, बहिरे, जात्यंध.

(इ) काने, कुरडे, गाडे, जागे, टागे, नाके, हाडे, जबडे, हाते, चवाथे, नवाथे (नवहस्त), टोके, डोळे, पोटे, उदरे, कपाळे, गुड्ढे, दुतांटे, दाटे, पावळे, पोले, जवने.

(ई) फाडले, धांवे, पग्वर, कापडे, टोपे, पडबुगे, धागळे, रंगोटे, तुमाने.

(उ) औपधराय, रोगे, ओगवे, आरोग्ये, गोरुळे, ग्राकणे, ओव, शिके, तपवीर, हागे, मरणे, हनरणे, गाभगे.

(ऊ) आधे, फगळे, पोपळे, भेंटे, यावळे, अंजिरे, फागे, फाकटे, फारिदे, जाभ, पडवळ, रताळे, नडाडुंग, रिटे, एरडे, मडागुळे, वडागे, नाचगे, कुडागे, गाडगे, नारिंगे, गुरण.

(ए) कवडे, वपेता, वुडडे, गरद, चकडाक, चडोळ, कोकीळ, जडावु,

टिठवे, दगळे, राजहंस, हंस, मयूर, वाघुळे, मोरे, कावळे, टोळ, ससाणे, सालुंके, गरुड, पाखरे, कीर, धुरळे, तोते.

(ऐ) अत्युगे, कुत्ते, गाढवे, गेंडे, बाघ, घोडे, घोडे, पाल, पोळ, जंघूक, जांजुवंत, हनुमंत, घोरपडे, डुकरे, रेडे, घोडे, सरडे, ससे, शिंगे, घोडमारे, रोकडे, गाढवेर, गायतोडे, घोडतोडे, निचे, टोर, तडे, केसरी, पंचानन, फोडे, फणींद्र, फणीवर, रानडे, वाळसरप, मुंगे, मुंगळे, कीडे, वरडे.

(ओ) दुधे, ददे, दही, ताक, ताके, घोणे, तुपे, दुधभाते, पोहे, मांडे, भीरंडे, वरणे, सिर, उंडे, लाडू, करंजे, फडबोळे, नेवरे, ताकभाते, भातसंडे, तांबोळी, मेतकुटे, माकरे, ताकपिरे, ताकतोडे.

(ओी) गोड, गोडे, गोडसे, साखरे, तिखे, हिरवे, कडू, भोजने, सहस्र-भोजनी.

(अं) पांचे, पत्राणे, हजार, साडे, अष्टपुते, सातपुते, दारपुते, धीरपुते, दत्ताकंड, छत्तीस, एकघोडे, नवहस्त, चवथे.

(अः) लोखंड, तवे, लोखंडे, कथळे, मितळे, दगडे, कोळसे, लोहे, माणके, हिरे, माणिक, सुवर्ण, काचन, जंगले, पर्यते, डोंगरे, शिखरे, सागर, नाले. अशा प्रकारच्या आपणलीही नामावल्या देता येतील.

स्वीकृत कुलनाम

वरील उपाधिनामांमध्ये अशीं काहीं आडनांवें आहेत कीं, तीं धारण करणें त्या कुटुंबीयांना लज्जास्पदच वाटेल. येथें तीं उद्धृत करणें मला कठीण वाटलें व काहीं तर दिलीच नाहीत. अशा नांवांचा त्याम करून त्या घराण्यानीं नवीं नांवें स्वीकारण्यास काहीं हरकत नाही. जुनीं आडनांवें निदास्पद नसतांही नवीं कुलनाम धारण केल्याची लढाहरण आहेत. सुप्रसिद्ध मासिक मनोरंजनाचे संपादक कै. काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांचें मूळ नांव आजगांवकर असें होतें. त्यामुळे पुष्कळ लोकांची समजूत ते महाराष्ट्र-भाषाभूषण जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकरांचे वंधु अशी होती ! पुढें वगाली वाढ्मयाचीं परिचय झाल्यावर वंगाली पद्धतीचें ' मित्र ' हें आडनांव धारण करण्याची त्यांची लहर लागली ! पाटारे प्रभूंमध्ये जयकर, विजयकर, धैर्यवान्, अग्निप्र, कीर्तिकर, वल्लभकर अशीं जीं नीरश्रीपुत्र. आपणानें प्रचलित आहेत, तीं त्यांनीं अलीकडे धारण केलीं असावीत. जुन्या कागदपत्रांत तसा निर्देश मलातरी आढळला नाही. ' राम बाळकृष्णजी ' अशासारखें व्यक्तिनाम व पितृनाम देण्याची त्यांच्यामध्ये प्रामें पद्धति असे. प्रभु किंवा परभु असेही उपनाम काहीं पत्रांमध्ये व्यक्तिनामापुढें लावलेलें आढळतें; परंतु परभु या नांवाला फारकून असा अर्थ प्राप्त झाल्यामुळे ते वापरणें त्यांना कमीपणाचें वाटूं लागलें

असावे. तसेच शेणवी या आडनावाला जातिवाचक अर्थ प्राप्त झाल्यामुळेच ते वापरणे पुढे बंद पडलेले दिसते.

१८५७ साली मुंबई युनिव्हर्सिटीची स्थापना झाल्यावर उपनावे नमूद करण्याची प्रथा पडली, असे म्हणतात. रा. व. दादोदा पांडुरंग हे १८६४ पासून युनिव्हर्सिटीच्या सीनेटचे व १८८२ पर्यंत आर्टस् व कायदा या फॅकल्टीचे समासद होते. मौज ही की, युनिव्हर्सिटीच्या कॅलेंडरमध्ये त्यांचे दरवर्षी नांव छापले जाई व त्याच्या खाली कित्येक वर्षी (Surname not known) अशी तळटीप दिलेली आढळते !

देशी ख्रिस्त्यांचे हिंदी नामकरण !

हिंदुस्थानमध्ये एक मोठा ख्रिस्ती समाज आहे की ज्यांनी नावे, आडनावे, रीतिरिवाज व पोषाक पाश्चात्यांचा उचलला आहे. या कॅथॉलिक ख्रिस्ती लोकांना यत्नजबरीने हिंदु धर्मातून ख्रिस्ती धर्मातून ओढले असून पाश्चात्य संस्कृति त्यांच्यावर सक्तीने लादली गेली आहे, अशी इतिहास साध देतो. याना आरंभी ख्रिस्ती-धर्माची दीक्षा देताना यातिस्माचे देवी जो धर्मपिता (God-Father) असे त्याचंच नांव व आडनांव मिळे. पुष्कळ वेळां असे होई की, यातिस्माचे वेळीं यापाळा व मुंगळा किंवा दोघां बंधूंना निरनिराळे धर्मपिते असत व त्यांना धर्मपित्यांचीं भिन्न आडनावे मिळत ! याचें येथें एकच उदाहरण सांगतो. कुल्ले विट्टू पै नावाच्या राम (गोवा-सासरट) येथील हिंदु गांवकरीला १५६०-६६ च्या दरम्यान दायबिण्यात आले. यातिस्माविधि करतांना त्याला पेर पार्स (Pe. Pero Parras) नावाचा पाद्री धर्मपिता मिळाला. हा पाद्री बसई पाटशाळेचा प्राचार्य (Director) होता. या पंत्य पुढे पेर पार्स असें वर सांगितल्याप्रमाणे धर्मपित्याचें नांव मिळाले. त्याच्या दोघा मुर्झांना वेगवेगळे धर्मपिते लाभल्यामुळे एकाला बस्त्यांव बाबोझ (Bastiao Barboza) व दुसऱ्याला जुवाव राजेल (Joao Rangel) अशीं नावे व उपनावे मिळालीं, असें अनुक्रमे १५९४ व १६०९ च्या कागदपत्रात नमूद आहे. मुद्राखिंड मराठी क्लिपुपुराणकार तोमस स्टिफन्स याने विट्टू पै नावाच्या गावकराच्या मुलाला यातिस्मा दिला व या त्याच्या धार्मिक पुत्राला त्याच्या धर्मपित्याचें तोमास एस्तेव्ह (Thomas Estevao) हें नांव मिळाले (१५९५). पोर्तुगीज सत्तेमालील हे गावडी पोर्तुगीज ही नवी ख्रिस्ती नावे लावून मिरवूं लागले; परंतु कारवार-मंगळोरकडील ख्रिस्ती जुनी हिंदु आडनावेही वापरता. येस्ट कंपनीचा नुकताच नेमलेला एक वरिष्ठ अधिकारी शणोब (शेणवी) हें उपनाम धारण करणारा ख्रिस्ती आहे, असे वृत्तपत्रांत वाचते. पोर्तुगीज सत्तेमाहेरेचे ख्रिस्ती

‘प्रभु-कुवेल्यु’ अशीही मिश्र उपनावे लावीत किंवा लावतात, असे कॅनरा गॅलेटिस्मध्ये नमूद आहे. अलीकडे बदललेल्या राजकीय परिस्थितीत काही देशाभिमानामुळे व पुष्कळसे स्वराज्यांत यापुढे गांवटी पोर्तुगीज म्हणविण्यांत स्वार्थाला धोका आहे, असे पाहून हिंदी म्हणवू लागले आहेत. चारपांच वर्षांमागे “Who is a Goan ?” या मजक्याखाली एक लेखमाला लिहून देशी ख्रिस्त्यांनीं ख्रिस्ती धर्मात राहूनही जुनी हिंदी आडनावे पुनः धारण करावीत म्हणजे ते इतर देशवांधवांना परके वाटणार नाहीत व हें त्यांच्या स्वाभिमानाला शोभून दिसेल असे मत मी प्रतिपादन केले होते. या माझ्या मताचा सोबोख पुरस्कार १९४७ साली बेथील कायसजी जहांगीर हॉलमध्ये भरलेल्या फ्रँड गोवा-प्रदर्शनांत मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांनी उद्घाटनाच्या वेळीं केला व त्याच वेळीं काही ख्रिस्ती गृहस्थ मजकडे येऊन, “आम्ही जुनी नावे धारण करण्यास तयार आहोत; परंतु आम्हांस तीं माहीत नाहीत,” असें मला खेदपूर्वक म्हणाले. “तुम्हांला तुमच्या हिंदु पूर्वजांचीं आडनावे माहीत नसतील, परंतु तुमचे घरदार कुठे आहे तीं गांवें तरी टाऊक आहेत कीं नाहीत ? प्रियोळकर, चंदावरकर अशीं स्थलदर्शक आडनावे प्या,” मी उत्तर दिलें. “छे हो ! माझ्या गांवाचें नांवही आडनावामागें घदलें अगून त्याला Santa Cruz असें म्हणतात.” एक गृहस्थ मोठला, आणि तेथे मोठाच हंशा विकला ! “तुमचें जुनें आडनाव मला सांगता येणार नाही, परंतु तुमच्या गांवाचें नांव मी थोड्याशा प्रयत्नानें सहज सांगूं शकेन. आणि गांवाचें नसलें तरी प्रांताचें ‘गोमंतक’ किंवा गोवेकर असें आडनाव प्यालला तुम्हांला काय हरकत आहे ? मी विचारलें. हा गृहस्थ ठकबुद्धीनें माझी चेष्टा करावयाला कदाचित् आला असेल; परंतु काही गृहस्थ प्रामाणिक बुद्धीनेंही आले होते, यांत शंका नाही. योग्य वाटलें त्याप्रमाणें सांगण्याचें मनोधैर्य त्यांच्यामध्ये नसेल, एवढेंच. पणजीच्या पाठशाळेच्या एका ख्रिस्ती प्राध्यापकानें आपल्या मुलीला ‘सीता’ असें वैयक्तिक नाम (Christian name) दिलेले आहे. मंगळूर येथे निघणाऱ्या Konkani Dirven (कोंकणी ड्रव) नांवाच्या नियतकालिकाचा रीप्यगहोस्तव अंक मला अलीकडेच पहावयाग मिळाला. त्यात Indian Names for Indian Christians या लेखांत ख्रिस्ती वैयक्तिक नांवांचे संस्कृतीकरण करून एक मोठी नामावलि देण्यांत आली आहे. उदाहरणार्थ. Adolfo = Noble hero — महावीर. Albert = Illustrious — महाशय. Alexander = Defender of men-लोकपालक. Andrus = Strong, manly — पुरुषोत्तम. Augustine = Great Lord — महेश्वर, बगेरे.

प्या ख्रिस्ती गृहस्थांना आपली जुनी हिंदु कुटुंबाने माहीत नसतील त्यांनी आपल्या परदेशी कुटुंबांनाचें संस्कृतीकरण करावें. वेळीं शबेळीं वेदमंत्र व

अगावें. तसेंच शेणरी या आटनावाला जातिवाचक अर्थ प्राप्त झाल्यामुळेच तें वापरणें पुढे बंद पडलेलें दिसतें.

१८५७ साली मुंबई युनिव्हर्सिटीची स्थापना झाल्यावर उपनावें नमूद करण्याची प्रथा पडली, असें म्हणतात. रा. व. दादोदा पांडुरंग हे १८६४ पासून युनिव्हर्सिटीच्या सीनेटचे व १८८२ पर्यंत आर्ट्स व कायदा या फॅकल्टीचे समासद होते. मौज ही फी, युनिव्हर्सिटीच्या कॅलेन्डरमध्ये त्याचें दरवर्षी नांव छापलें जाई व त्याच्या खाली किलेक वर्षी (Surname not known) अशी तळटीप दिलेली आढले !

देशी ख्रिस्त्यांचें हिंदी नामकरण !

हिंदुस्थानमध्ये एक मोठा ख्रिस्ती समाज आहे की ज्यानीं नावें, आडनावें, रीतिरिवाज व पोषाक पाश्चात्यांचा उचलला आहे. या कॅथॉलिक ख्रिस्ती लोकाना दळजबरीने हिंदु धर्मातून ख्रिस्ती धर्मानध्ये ओढलें असून पाश्चात्य संस्कृति त्यांच्यावर सक्तीने लादली गेली आहे, अशी इतिहास साक्ष देतो. यांना आरंभी ख्रिस्ती-धर्माची दीक्षा देताना बातिस्माने घेऊं जो धर्मपिता (God-Father) असे त्याचेंच नांव व आटनांव मिळे. पुष्कळ वेळां असें होई की, बातिस्माचे घेऊं बापाला व मुलाला किंवा दोघा बंधूंना निरनिराळे धर्मपिते असत व त्यांना धर्मपित्यांची भिन्न आडनावें मिळत ! याचें वेधें एकच उदाहरण सांगतो. कुलें विठ्ठ पै नावाच्या राय (गोवा-सायस्ट) येथील हिंदु गांवकरीला १५६०-६६ च्या दरम्यान दादविश्वांत आले. बातिस्माविधि करताना त्याला पेरो पार्रास् (Pe. Pero Parras) नावाचा पाद्री धर्मपिता मिळाला. हा पाद्री वसई पाटशाळेचा प्राचार्य (Director) होता. या पैला पुढें पेरो पार्रास् असें वर सांगितल्याप्रमाणें धर्मपित्याचें नांव मिळालें. त्याच्या दोघा मुलांना वेगवेगळे धर्मपिते लाभल्यामुळे एकाला बस्त्याच बाबोझ (Bastiao Barboza) व दुसऱ्याला जुआन राजेल (Joao Rangel) अशीं नावें व उपनावें मिळालीं, असें अनुक्रम १५९४ व १६०९ च्या कागदपत्रात नमूद आहे. मुद्रासिद्ध मराठी क्रिस्तपुराणकार तोमस एस्टेवस यानें विठ्ठ पै नांवाच्या गांवकराच्या मुलाला बातिस्मा दिव्या व या त्याच्या धार्मिक पुत्राला त्याच्या धर्मपित्याचें तोनाय एस्तेव्हं (Thomas Estevao) हें नांव मिळालें (१५९५). पोर्तुगीज सत्तेनाग्निल हे गावडी पोर्तुगीज हीं नवीं ख्रिस्ती नावें लावून मिरबू लागले; परंतु कारवार-नंगळोरकडील ख्रिस्ती जुनी हिंदु आडनावींही वापरीत. देख् कंभनीचा मुकताच नेमवेला एक बरिष्ठ अधिकारी शम्शेव (शेणरी) हें उपनाम धारण करणारा ख्रिस्ती आहे, असें वृत्तान्तात वाचलें. पोर्तुगीज सत्तेबाहेरचे ख्रिस्ती

‘प्रभु-कुवेत्यु’ अशीही मिश्र उपनावे लावीत किंवा लावतात, असे वॅनरा गॅलेटिरमध्ये नमूद आहे. अलीकडे बदललेल्या राजकीय परिस्थितीत काही देशाभिमानामुळे व पुष्कळसे स्वराज्यांत यापुढे गांवठी पोर्तुगीज म्हणविण्यांत स्वार्थाला धोका आहे, असे पाहून हिंदी म्हणवू लागले आहेत. चारपांच वर्षांमागे “Who is a Goan?” या मथळ्याखाली एक लेखमाला लिहून देशी ख्रिस्त्यानी खिस्ती धर्मात राहूनही जुनी हिंदी आडनावे पुनः धारण करावीत म्हणजे ते इतर देशवांधवांना परके वाटणार नाहीत व हे त्यांच्या स्वाभिमानाला शोभून दिलेल असे मत मी प्रतिपादन केले होते. या माझ्या मताचा सोहोस पुरस्कार १९४७ साली येथील कावसजी जहांगीर हॉलमध्ये भरलेल्या ग्रॅंड गोवा-प्रदर्शनांत मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांनी उद्घाटनाच्या वेळी केला व त्याच वेळी काही खिस्ती गृहस्थ मजकडे येऊन, “आम्ही जुनी नावे धारण करण्यास तयार आहोत; परंतु आम्हांस ती माहीत नाहीत,” असे मला खेदपूर्वक म्हणाले. “तुम्हाला तुमच्या हिंदु पूर्वजांची आडनावे माहीत नसतील, परंतु तुमचे घरदार कुठे आहे ती गावे तरी ठाऊक आहेत की नाहीत? प्रियोळकर, चंदावरकर अशीं स्थलदर्शक आडनावे प्या,” मी उत्तर दिले. “छे हो! माझ्या गावाचे नांवही आडनावाप्रमाणे बदलले असून त्याला Santa Cruz असे म्हणतात.” एक गृहस्थ घोटला, आणि तेथे मोठाच हंशा पिकला! ‘तुमचे जुने आडनावे मला सांगता येणार नाही, परंतु तुमच्या गावाचे नांव मी थोड्याशा प्रयत्नाने सहज सांगू शकेन. आणि गावाचे नसेल तरी प्रांताचे ‘गोमंतक’ किंवा गोवेकर असे आडनावे प्यायला तुम्हाला काय हरकत आहे! मी विचारले. हा गृहस्थ ठकबुद्धीने माझी चेष्टा करावयाला कदाचित आला असेल; परंतु काही गृहस्थ प्रामाणिक बुद्धीनेही आले होते, यात शंका नाही. योग्य वाटले त्याप्रमाणे यागण्याचे मनोर्ध्व त्याच्या-मध्ये नसेल, एवढेच. पणजीच्या पाठशाळेच्या एका खिस्ती प्राध्यापकाने आपल्या मुलीला ‘सीता’ असे वैयक्तिक नाम (Christian name) दिलेले आहे. मंगळूर येथे निघणाऱ्या Konkani Dirven (कोंकणी द्रव्य) नांवाच्या नियतकालिकाचा रौप्यमहोत्सव जंक मला अलीकडेच पहावयास मिळाला. त्यांत Indian Names for Indian Christians या लेखात खिस्ती वैयक्तिक नांवांचे संस्कृतीकरण करून एक मोठी नामावलि देण्यात आली आहे. उदाहरणार्थ. Adolfo = Noble hero — महावीर. Albert = Illustrious — महाशय. Alexander = Defender of men-लोकपालक. Andrus = Strong, manly—पुरुषोत्तम. Augustine = Great Lord—महेश्वर, वगैरे.

ज्या खिस्ती गृहस्थाना आपली जुनी हिंदु कुलनामे माहीत नसतील त्यांनी आपल्या परदेशी कुलनामाचे संस्कृतीकरण करावे. वेळीं अवेळीं वेदमंत्र व

गांतेंतीत श्लोक यांना पोप करून भारतीय अभिमानाचा आव आणणाऱ्या 'मास्कारेड्डम्' पाद्रीने छत्रे असे भारतीय आडनांव कां धारण करू नये ?

पादरं तोमस स्टिफन्सच्या ख्रिस्तपुराणाच्या आरंभी जोडलेल्या मात्पार द ना मिगेल् नांवाच्या प्रांतिस्वन पाद्रीने केलेल्या मराठी प्रशस्तीमध्ये त्याच्या नांवाचें स्टिफन्स म्हणजे मुकुट असें मराठीकरण केलेलें आढळतें :—

तोमस क्षणिके पाताळ । तेभाचें मत्वज्ञान अठाम अरळ ॥

पर पुराण वाक्य निर्मळ । शब्द सोल गंभीर ॥

इस्तेव्हं नामाचा विवर । जैत्य मकुटाचा वर ॥

तो सिरिं सोभे परिकर । तेभा ठाई ॥

जुनी नांवे सरकारी रीतीने बदलून घेण्यास फार सर्व येतो, असें म्हणतात. कांही ख्रिस्ती लोकांनीं हीच मोठी अडचण भारतीय नावें घेण्याच्या आपल्या आवड येते, असें मला सांगितलें. हिंदु हें परकीर्षानीं आपणांस दिलेलें निंदाव्यंजक अर्थाचें नांव, अशी समजूत आहे; परंतु दंडुपायन हिंदू लोकवाचक नांव आलें असेंही मानण्यास आधार आहे. कसेंही असो. हिंदुस्थानला भारत हें जुनें नांव देण्याचें ठरलें आहे तर रक्तानें हिंदी असलेल्या या ख्रिस्ती लोकांनाही आपल्यावर जुलमानें लादलेली परदेशी नावें बदलून भारतीय नावें घेण्यास भारतसरकारनें कांहीं काळापुरती तरी सवलत देणें म्यायाचें होईल. ज्यांना नावें बदलायमाचीं असतील त्यांनीं तीं सहा महिन्यांत बदलल्यास कोणताही खर्च देणार नाही, असें जाहीर करावें व गॅझेटचा एक खास अंक काढून नव्या नांवांना मान्यता द्यावी. या संधीचा फायदा घेऊन ज्यांचीं आडनांवां ओंगळ अमतील त्यांनींही तीं बदलून घ्यावी, अशी माझी सूचना आहे.

ओंगळ आडनांवावरोंवर ज्यावेळीं परदेशी नांवावरदेखील बहिष्कार घातला जाईल त्यावेळीं उपरिनिर्दिष्ट स्वीकृत कुलनामं या नामविभागांत मर पडेल.

स्थामित्यदर्शक कुलनामं

शोमंतकामध्मे शिलिममान असें ब्राह्मणामध्मे आडनांव आहे ! या मुसलमानी नावाचा ब्राह्मणात कसा प्रवेश झाला. याचा त्रिचार करता शिलिममान या नांवाच्या सरदाराचा कारभारी असल्यामुळें हें नांव त्या गृहस्थाचा चिह्नलेलें असावें अशी शंका येते. भोंसले हें मराठ्यांतील आडनांवही शोमंतकांत ब्राह्मणांमध्मे आहे. शेजारच्या सार्वतवाडी संस्थानच्या भोंसल्याच्या पदरीं नोकरी केल्यामुळें हें धन्याचें आडनांव नोकरीला मिळालेलें दिसतें. घोरपडे हें मराठ्यांमधील आडनांव ब्राह्मणांमध्मे सांपडतें. त्याचाही उगम, यजमानाचें आडनांव पुरोहितानें घेतलें असें म्हणतात. जुन्या पिढीतल्या मुंबईकरांना भाऊ रसूल हें नांव अपरिचित

नाहीं. रसूल म्हणजे Russel. या नावाच्या इंग्रजाकडे नोकरीला असल्यामुळे भाऊला 'रसूल' असे लोक म्हणू लागले. वास्तविक त्याचे खरे नांव 'लक्ष्मण रामचंद्रजी.' मात्र 'रसूल' हे कुलनाम त्याच्या घराण्याला कायमचे विकटले नाही. त्याची संतति अजिंक्य हे आडनांव लावतात. धन्याचे नांव नोकरीला कसे लावले जाते त्याचे हे एक आणखी उदाहरण आहे.

विस्तारमयास्तव वर जी निरनिराळी आडनावे सांगितली ती कोणकोणत्या जातींमध्ये आढळतात, हे नमूद केले नाही; परंतु येथे एक सूचना द्यावीशी वाटते की, आडनावापासून जात ओळखू पहाणे धोक्नाचे आहे. शेणवी हे आडनांव वैश्य, मराठे व कायस्थामध्येही असल्याचे वर सांगितलेच आहे. आटवले, उपाध्याय, कीर्तने, खरे, खोटे, गाडगाळ, गोडबोले, गोरे, कुळकर्णी, पाटक, आचार्य, रानडे, लेले, कऱ्हाडे ही ब्राह्मणी आडनावे मराठ्यांमध्येही सांपडतात, असे रा. के. धी. देशमुख यांचा 'क्षत्रियांच्या इतिहास' या पुस्तकावरून दिसते. आडनावाच्या इतिहासावरून समाजाचा इतिहास शोधता येईल; पण तो पूर्वग्रहविरहित-मनाने लिहिला पाहिजे. याकरिता निरनिराळ्या धराण्यांतील जुने कागदपत्र व नाशिक-पंढरपूर येथील पुरोहितांच्या कथा तपासल्या पाहिजेत. अनेक वर्षे संपून करण्यासारखे हे काम आहे. त्याला सहज हजेराबारासो पाने खर्चाची लागतील. दिवाळीच्या अंकांतील चारदीन घुडांत आज त्याचा सायल्याने विचार होणे अशक्य आहे, हे निराळे सांगण्याचे कारण नाही.

विविधवृत्त-दिवाळी अंक १९४९

ग्रंथ, ग्रंथप्रेम व ग्रंथवेड

झालीं बीसवर वरें त्या गोष्टीला. ठाकुरद्वारच्या काळ्या रामाच्या देवळा-जवळ एका नेमक्या ठिकाणी एक वार्द नेहमी संध्याकाळच्या वेळीं भाजी विकत वसलेली दिसे. म्यां त्या काळीं मुंबईत दिन्हाड केवें नव्हतें. अर्थात् तिच्याकडून भाजी विकत घेण्याचा मला कधींही प्रसंग येत नसे; परंतु दररोज 'विविध-ज्ञानविस्तार' ऑफिसातून गिरगावांत माझ्या निवासस्थानाकडे जाताना या वार्दभोंवतीं गिन्हाईकांची मोठी गर्दी गोळा झालेली मी पाहत असे. एक दिवस त्या वाजूनें जाताना मोठा मौजेचा प्रसंग मला पाहावयास मिळाला. त्या वार्दपुढें एक बाणी पिशवी पुढें कसून उभा; आणि ती वार्द त्याला म्हणते, "शेट, तुम्हीं माझ्याशीं लग्नच करा ना; म्हणजे ही सगळीच भाजी तुमची होईल ! " त्या बाण्याचा कावरवावरा व ओशाळा चेहरा पाहून व त्या भाजीवालींचे ते विवक्षण उद्गार ऐकून मी तर आश्चर्यचकितच झालों ! येजारीं एक चटस्थ हंसत उभा होता. त्याला मी हा काय प्रकार आहे, असा प्रश्न केला. त्याच्याकडून फळलें तें असें : त्या बाण्यानें त्या भाजीवालीला भेंड्यांचा दर विचारला व तिनें रत्तल सहा आणे सांगितला. "दोन आणे रत्तल देतेस का ? " त्या बाण्यानें विचारलें. "मीच ह्मण : पांच आणे रत्तल भेंडे आणलेत, मग तुम्हाला तीन आणे गुकसान कसून कशी देऊं ? " वार्द म्हणाली. हे तिचे उद्गार ऐकून तो बाणी पुढें जाऊं लागला; परंतु त्या वार्दला त्याला अहल घटवाचपाची होती. "शेट-शेट ! दकटे पा ! " असें म्हणून वार्दनें त्याला परत बोलाविलें. त्या बाण्याला वाटलें कीं वार्द दोन आण्याला रत्तल भाजी देण्यास राजी आहे ! म्हणून त्यानें परत किम्व पिशवी पुढें केरी; तोंच ती वार्द वर सांगितलेले शुद्ध बोलेली ! त्या दिवसापासून मी असा घाक घेऊन आहे कीं कधीं भाजी विकत घ्यावयाची झाली, कीं वार्दकडून घेत नाहीं व घेतलीच तर मुळींच दराकरिता घासार्वांस करित नाहीं ! भेंड्याची भाजी ही अशी कोही अप्राप्य वस्तु नाहीं, कीं तिच्याकरिता त्या बाण्याला त्या वार्दशीं लग्नच करणे भाग पडावें ! या वार्दकडे नसली, तर दुसऱ्या वार्दकडे किंवा तिसऱ्या धुवाकडे मिळेल; परंतु अद्या काहीं आगची दुर्मिळ वस्तु असताना, कीं त्या प्रात कसून घ्याकरितां एकाचा वार्दच्या गळीं माळ घातल्याशिवाय मत्संतर नवतें !

Cap. I.

G. Sacemanica, anny vcharica, aistē
mhannatāssi quitea ?

S. Quiteā bhauarhiā Christaua-
na, IESV Christachy fee fatema
nuchy, taissichi, zari yecade ue-
llo ti muqhi ucharunchy zaita,
tāri tichē qhatira maranna pa-
ualoi tāri, muqhi ucharunchy .

G. Mannussu Christaō zalea nimi
tim, connu manu, conni ihaddi-
ua taca zoddata ?

S. Paramesparacho dharma putru
hounu, suarguicho ddaizy zata.

G. Anny Christaū nhoe to ?

S. Ho aissalo faicanacho gulamu,
anny suarguinchea ddaizaea
chucata .

G. Christaū nāua conna uarāunu
amacā labalā ē IE-

रिपन्सकृत दीर्घनि क्रिस्तां, गोमंतक १६२२

(मराठी-गोमंतकी-भाषेचा जुन्यांतला जुना मुद्रित उपलब्ध ग्रंथ)

श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमधःशाख
मश्वस्यं प्राहुरव्ययं छंदसि यस्य पर्णानि
यस्तं वेद स वेदवित् १ अधश्चोर्ध्वं प्रसृ-
तास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रदा १३
लाः अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानु-

बन्धीनि मनुष्यलोके २ न रूपमस्येह
तयोपलभ्यते नान्तोनचादिर्न च संप्रतिष्ठा
अश्वत्थमेव संस्कृतिरुदमूलमसंगशस्त्रे
ण दृढेन छिन्ना ३ ततः पदंतत्परिमार्गि-
तव्यं यस्मिन्नाताननिवर्तन्ति भूयः तमे

श्रीभगवद्गीता, निरञ्ज १८०६

(नाना पद्धतीस बाली मुद्रित कृष्णदास ल बाली टोकळाडार मीना)

श्रीमन्तास म्हटली तदनन्तर श्रीमन्त काय
बोललेत श्रीमन्ताचा मनोदय वाय आहे?
जे श्रीमन्ता वा मनोदय असेल त्याच प्रमाणे
वर्तणुका कर्तू ।

अहो एक गोघ्न कानांत आयकून जा
साहेबांचे कानांत म्हणून जे आत्ता करीत ते
सत्वर येऊन अम्हास सांगा तदनन्तर आप
ले विचारांत जे गोघ्न दृढ घेईल ते कर्तू ।

तुम्हीं इकडे या कांहीं गोघ्न म्हणायची
आहे आयकून जा त्वरेने त्याहांस समागमें
घेऊन या । तिकडे त्यांहांचे जवळ जा आम्
चा निरोप विरुप्त पूर्वक सांगा तेही
आयकून सत्वर स्वार होऊन येतील आ
ज त्याहासही आणा शप्ता देऊन आणा ।
अहो तुम्हास कांही विचारही आहे उद्या
ईंगरेजाचा मोठा दिवस होईल सरि ईंगरेज
मोठी खुशी करतील तोपा फार सोडतील

३

काहणी ॥१॥ लां उगां आ णियें उ कांयांची

एक्या पर्वतावरून एक निर्मल पाण्याचा ओ
हलयेत होता तेथे येक्या उष्णकांती एक दि
वसी एक लां उगाव एक ये उका उभयतां ही
एक्याच मुहूर्तीपाणी प्यावयास आले लां उ
गा उन्नत प्रदेशी उभा राहिला होता व ये उ
का खालपट प्रदेशी काही दूर अंतराने उभा
होता लां उग्याचे मनी कोण्या प्रकारे ही ये उ
क्या सी दाट वले भां उणे करावयाचे होते नद
नुसार ये उक्या सविचारं लागला अरे ये उ
क्या निर्मल आहे ते पाणी उहुलून मला प्याव

वालयोध मुक्तावलि, संभाव १८०६ (?)

(इसापनीर्तने गवित्र मराठी भाषांतर)

મગીતા. તી. તેં
 મેરેમ. ડ. જે
 મનનામ. ગી. જે
 મરુમ

મગીતે. ત્યાં. તી
 મેરેમે. જ્યાં. ડં
 મનનામે. જ્યાં. ગી

મીમતોં
 મીમતોંયછે
 મીમતછેતોં. તી. તેં
 મીમેલેં
 મીમેલેંછેતોં
 મીમઈમ
 જનમીમતોં
 જનમીમતોં
 જનમીમેલેં
 જનમીમેલેંછેતોં
 જનમીમઈમ
 ગીમ
 મમમલેં
 ત્યામમલેં

વમ્મીમતોં
 વમ્મીમતવ્મછે
 વમ્મીમતછેતોં
 વમ્મીમેલેં
 વમ્મીમેલેંછેતોં
 વમ્મીમલેં
 જનવમ્મીમતોં
 જનવમ્મીમતોં
 જનવમ્મીમેલેં
 જનવમ્મીમેલેંછેતોં
 જનવમ્મીમલેં
 ગીમ્મીમ
 વમ્મવમ્મમલેં
 ત્યાંવમ્મમલેં

एकेलगरांत दरिद्री ब्राह्मण राहात होता त्याला ए पे.
 क्या यजमानाचे गाईची दोन वांसरे दिली मग त्या
 ने तृणादिक आहार पालून ती मोटो पुष्ट केली त्या
 स पाहून एक चोर हाती दावे घेउन त्याच्या हरणा
 र्थ निघाला तो वाटेत एक ब्रह्मराक्षस ज्याचे दंत विव्हा
 न नासिका दीर्घ केश पिंगट आरक्त नेत्र असा पाहू
 न तो चित्तांत भय पावला तेव्हां त्यास पुसतो तूं को
 ण आहेस मग तो लणतो मो सत्यवचननामा राक्षस
 आहे परंतु तूं कोण तेममई तो लणतो मां चोर दरि
 द्रीब्राह्मणाच्या दोन गाई आहेत त्या हरण करावया
 सिं जातो तेंकाळी तो बोलिला मित्रा तो ब्राह्मण प
 वित्र आहे यास्तव मीही त्यास भक्षान लणजे दोघाचे
 कार्य होईल असे त्याचे बोलणे ऐवून उभयतां तेथे
 गेले तीं ब्राह्मण निजला होता त्याला भक्षावा लणून
 राक्षस चालिला त्यास चोर बोलतो गडया मो याचे
 गोयुग्म नेईन मग तूं यास भक्ष तेव्हां राक्षस लणतो स
 ख्या गाईच्या शब्देवरून जर ब्राह्मण जागृत जाहोला
 तर हा संघ उद्योग राहिल यास्तव मो अगोधर त्या
 सं भक्षितो मग तूं निर्भय गाई ने चोर लणतो तूं त्या
 स

पंचोपाख्यान, मुबई १८२२

(केवळ मराठी भाषेचा देवनागरींत छापलेला मुबईतील पहिला प्रप. हा
 अलीकडेच छापला असून याची प्रत पुण्याच्या महाराष्ट्र प्रभुत्वार्थात
 चकर मनेज दाते सहाय आद.)

ग्रंथासाठी लग्नग्रंथि

पोस्टाची तिफिटें गोळा करण्याचा काही लोकांना विलक्षण नाद असतो. अशांपैकीच कुणी एक बाई होती. तिच्याकडे एक फार दुर्मिळ असा 'स्टॅप' होता. दुसरा असाच एक स्टॅपकलेक्टर होता. त्याने तो स्टॅप तिच्याकडून मिळविण्याची पराकाष्ठा केली. शेवटी सगळे उपाय थकल्यावर त्याने तिच्याशी लग्नच लावले व तिच्याबरोबर तो स्टॅपही आपलासा केला, असे सांगतात !

स्टॅप गोळा करण्याच्या नादाप्रमाणे जुनी पुस्तके संग्रहीत करण्याचा काही लोकांना नाद असतो. इंग्लंडमध्ये रिचर्ड हेबर (Richard Heber, 1773-1833) नावाचा एक मोठा ग्रंथसंग्राहक होऊन गेला. त्याची इंग्लंडप्रमाणे पॅरिस व युरोपातील आणखी एक-दोनचार ठिकाणी स्वतःची ग्रंथसंग्रहालये होती. जवळ जवळ तीन लाख ग्रंथ त्याच्याकडे होते. तरीपण त्याची ग्रंथसंग्रह करण्याची इच्छा अतृप्त होती. त्याची समकालीन कुमारी रिचर्डसन क्युरर (Miss Richardson Curren, 1785-1861) नावाची एक बाई असाच ग्रंथसंग्रह करीत असे. तिच्याकडे हेबरजवळ नसलेले काही ग्रंथ होते. ते हस्तगत करण्याकरिता तो तिच्याशी विवाहबद्ध होण्याच्या विचारांत होता, असे कॅम्ब्रिज विद्यापीठाचे ग्रंथग्राह्याचे प्राध्यापक Mr. Seymour de Ricci यांनी एका ठिकाणी नमूद केले आहे. ते सांगून प्रो. रिस्सि पुढे पृच्छा करतो— "—was he more interested in the lady or in her books ?" प्रो. रिस्सिचा हा बोरा जेव्हा मी वाचला तेव्हा कित्येक वर्षांपूर्वीचा या लेखाच्या सुद्धातीला कथन केलेला भाजीवालीचा प्रसंग मला आठवल्याखेरीज राहिला नाही.

हीसेला मोल नाही असे म्हणतात; परंतु तिलाही काहीतरी सीमा पाहिजेच ना ! ग्रंथसंग्रहाचा नाद असलेल्या माणसाचे युरोपांत दोन वर्ग पाडिले जातात. Bibliophile आणि Bibliomane. ज्या एकाच्या विषयाचा अभ्यास असतो, त्या विषयाच्या व्यामंगाला उपयुक्त अशा पुस्तकांचा संग्रह करणारा पहिल्या वर्गात येईल. आपण त्याला ग्रंथप्रेमी म्हणू; परंतु आपणांस गरज नसलेले ग्रंथ केवळ ते पार गुने आहेत, किंवा ते विचित्र बाधणीचे, जाकाराचे किंवा कागदाचे आहेत, अशा कोणत्या ना कोणत्या छानछान वाटेने तितके पैसे खर्च करून ते मिळविणारा—unindiscriminate collector of books—हा दुसऱ्या वर्गात मोडतो. त्याला आम्ही ग्रंथवेडे असे नांव देऊ. युरोप किंवा अमेरिका येथे पॅरिसचे ब्रिब्लिओतेक नासियोनाल किंवा इंग्लंडातील ब्रिटिश म्युझियम यांच्यासारखी जी विराट ग्रंथसंग्रहालये आहेत, ती या दुसऱ्या वर्गातील ग्रंथवेड्यांनी स्मारके म्हणावयास हरकत नाही; कारण मुख्यतः अशा

निरानिराख्या ग्रंथदेव्यांनीं जमविलेल्या वैयक्तिक ग्रंथसंग्रहासुद्धेंच त्यांना आजचें हें प्रचंड स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे.

पांचाऐवजीं पांच हजार

दोनचार वर्षांपूर्वीं एका सेकंडहँड पुस्तकाच्या दुकानदारानें मला एक गमतीची हकीकत सांगितली. हा आमचा स्नेही परस्य असून मुंबईत कित्येक वर्षांपासून स्थायिक झालेला आहे. त्यानें कथन केलेली हकीगत अशी :- मुंबईत फोर्टमार्थें एक जरीपुराव्या मालाचा मुसलमान दुकानदार होता. त्याच्या दुकानांत बुन्या मोडतोडीच्या वस्तु व जुनीं कचरावजा पुस्तकें अस्ताव्यस्त पडलेलीं असत. एके दिवशीं एक अमेरिकन गृहस्थ त्याच्या दुकानावरून जात असतां त्याचें लक्ष त्या दुकानांत घुळीत पडलेल्या पुस्तकांमध्ये गेलें. त्यानें त्यांपैकीं एक पुस्तक उचलून त्याची किंमत काय, अशी त्या मुसलमानाला पृच्छा केली. आमच्यासारख्या गवाळ बेरांतील एकादें गांवटी गिन्हाइक असतें तर त्यानें चार-आठ आप्यापेक्षां जास्त किंमत सांगितली नसती; परंतु त्या अमेरिकन गृहस्थाचा गौरा रंग व ऐटबाज पांघास पाहून त्या मुसलमानाच्या तोंडाला पाणीं मुटलें व त्यानें आपल्या स्वार्थ-बुद्धीला जितका म्हणून कांहीं ताण देतां येईल तितका देऊन पांचसात रुपये किंमत सांगितली. त्या अमेरिकन गृहस्थानें तिकडचीं तीनचार पुस्तकें उचलून तीं घेऊन आपल्याबरोबर घे, असें त्या दुकानदाराला म्हटलें व त्याप्रमाणें तो गेला. आपल्या निवासस्थानाकडे आल्यावर त्या अमेरिकन गृहस्थानें पांच हजार रुपये भोजून त्या मुसलमानाच्या पुढें टेविले ! आपण कोहींच्यावादींच मलतीच किंमत मागितली व त्यासुद्धें हा साहेब रागावला असून आपली चेष्टा करतो आहे, असें वाटून तो दुकानदार ते पैसे घेण्यास कांई वरूं लागला. तो अमेरिकन गृहस्थ म्हणाला, “ हे मी तुला कमीच पैसे देतो आहे. तूं दहा हजार रुपये मागितले असतेस तरी तेही दिले असते ! ” त्या दुकानदाराची आतां रात्री झाली फी, साहेब कांहीं रागावलेला नाही. अह्लाच्या वृत्तेनें आज हें एक मूर्ख गिन्हाइक सापडलें, असें मनात भावून तो आपल्या दुकानात गेला व तो सारा कचरा व जुना माल पुंढून टाकून या नव्या भाडवलावर त्यानें मोठ्या प्रमाणावर दुसरा पंदा मुरू केला !

दोनतीन वर्षांपासून गोरगांव येथे कुलाचा जिल्हा ग्रंथालयपरिपद भरली होती. त्या वेळीं या गोष्टीचा मी माझ्या अभ्यधीय भाषणांत उल्लेख केला. ज्या-प्रमाणें एकादा हरिदास आपल्या कीर्तनास रंग भगवा म्हणून पुराणांतल्या असंभाव्य गोष्टी सांगतो, त्याप्रमाणें मीही माझ्या भाषणास रोचकता यावी म्हणून कांहींतरी अशक्य गप्पा सांगतो आहे, असेंच कांहीं भोव्यांना वाटलें अगवें.

दोषां मुविद्य मित्रांनीं लगेच या गोष्टीच्या शक्यतेबाबत माझ्याकडे शंकाही व्यक्त केली. आजही हा लेख वाचणाऱ्यांपैकी काहींजणांना 'दिवाळी'च्या खास अंकांतील लेखाला खमंगपणा आणण्याकरितां मी कांहीतरी लिहितो आहे असेंच वाटेल. ज्यांना आपल्या महाराष्ट्राबाहेर जगांत काय चाललें आहे याची वार्ता नाही, त्यांना ही गोष्ट अशक्य वाटणें साहजिक आहे. अशा लोकांच्या माहितीकरितां 'टाइम्स'च्या गेल्या वर्षाच्या लिटररी सप्लिमेंटच्या ता. २९-३-४७ च्या अंकांतील एक उतारा जशाचा तसा देतो:—

"On the evening of January 28, 1947, the highest price ever reached at auction by a printed book, viz \$ 151,000 (£ 37,750) was paid at the Parke-Bernet Galleries, New York, by the Rosenbach Company, for an unobtrusive, though handsomely bound, octavo, bearing no place or printer's name, but dated 1640, and entitled "*The Whole Booke of Psalmes, Faithfully translated into English Metre,*" Printed in fact, at Cambridge, in New England, by Stephen Daye. *The Bay Psalm Book*, as it is commonly called was the first printed in English America; and when to this unique importance in the field of America is added the book's extreme rarity, it is not surprising that it brought a sensational price."

दहा लाख पाहिजेत ?

या ग्रंथाचा विशेष इतिहास देण्याचे येथे कारण नाही. वास्तविक आमच्या-कडील 'हरिपाठाचें अमंग,' 'मनाचे श्लोक' अशासारख्या धार्मिक चोपड्यांच्या मालिकेंतीलच हें एक पुस्तक. हें पुस्तक अद्वितीय आहे, असेही नाही. लिलांव पुकारणाऱ्यांच्याच म्हणण्याप्रमाणें अन्वय या पुस्तकाच्या अकरा शत प्रती आहेत. म्हणजे शेक्सपियरच्या पहिल्या फोलियोच्या दसपट व माझारिन बाय-बलच्या जवळ जवळ सहापट त्याची दुर्मिळता ठरली. याहीपूर्वी छापलेले अमेरिकेंतील पुस्तक "*An Almanack for the year 1639 by William Peirce Mariner*" हें आहे असें म्हणतात. तें अनुपलब्ध आहे. याची प्रत कुणाच्याही उपलब्ध झाल्यास दहा लाख रुपये सहज मिळू शकतील !

वर सांगितलेले जरीपुराणा दुकानदारानें विकलेलें पुस्तक *The Bay Psalm Book* प्रमाणें दुर्मिळ असावें. ज्या वेळीं इंग्लिश लोकांनी अमेरिकेंत प्रथम वसाहत केली, त्या वेळीं पहिल्यानेंच काढलेल्या एका मासिकाचे ते अंक होते, असें कळतें. अमेरिकेंत मासिक काढण्याचा प्रयत्न प्रथम बेंजामिन फ्रॉब्लिन

याने १७४१ साली येत्या; परंतु फ्रान्सिज मासिक काढतो, हे वळनांच अँ-
 मॅडोर्ट याने घाई करून याच वर्षी फिलादेलफिया येथे ता. १३ फेब्रुवारी रोजी
 American Magazine हे मासिक प्रसिद्ध केले. पुढे तीनच दिवसांनी
 फ्रान्सिजच्या मासिकाचा पहिला अंक बाहेर पडला. त्याने नांव General
 Magazine and Historical Chronicle असे होते. या नुरादीचा परिणाम
 व्हायना तोच झाला. मॅडोर्टच्या मासिकाचे तीनपेक्षा जास्त अंक निघाले नाहीत
 य फ्रान्सिजने मासिक सहा अंक प्रसिद्ध झाल्यावर बंद पडले ! वरील हर्जागत
 जर सरी असेल तर यापेक्षांच ते अंक असतील. असे, त्यामुळेच त्या अमेरिकन
 प्रकाशने त्या दुकानदारांनी मागितलेल्याच्या हजारपट रक्कम तूप होऊन दिली
 असावी. ३७७५० पॉड म्हणजे साधारणतः (पंधरा रुपये पॉड घेता तर)
 ५, ६६,२५० एवढे रुपये होतात. चौसर, रोमसविचर किंवा मिस्टन अद्या-
 सारख्या फर्षीची स्वाक्षरी असलेली जुनी प्रत केवळ विभूतिपूजेमुळे बहुमोल
 ठरावी ही फळते; परंतु Bay Psalm Book सारख्या पुस्तकाच्या एवढे मोल
 यावे हे अमेरिकन लोकांचे ग्रंथवेड पाहून आपल्याकडे घडायला येऊन
 लागवयाचे ! हे पुस्तक कातण्यावर छापलेले नगून कागदीच आहे ही लक्षांत
 ठेवण्यासारखे आहे. केवळ लिखाणामध्ये इरेस पटून या पुस्तकाची किंमत बाढवित्री
 गेली असेही म्हणता येत नाही. ह्या पुस्तकाचा १९४७ च्या जानेवारीत निराव
 झाला; परंतु १९४६ साली *From My Library Walls (A kaleidos-
 cope of Memories)* नावाचे एक पुस्तक Mr. William Dana Orcutt
 (लंडन) याने लिहिले आहे, त्यांत तो या पुस्तकासंबंधी म्हणतो, "This volu-
 me is the most valuable book printed on paper in the world
 -worth even more than the famous Gutenberg Bible, a reason-
 able cash estimate being perhaps \$ 2,50,000." म्हणजे या
 संरक्षित किमतीपेक्षा लिखाणात वास्तविक नव्याणव हजार डॉलर कमीच किंमत
 आली, हे शकून स्पष्ट दिसून येईल.

वामचे फुकटे

आमच्याकडे अशा प्रकारचे ग्रंथवेडे (Bibliomanes) लोक तर
 नाहीतच, पण ग्रंथप्रेमीही विरळाच सांपडतात. स्वतः ज्ञानदेवाने हाताने लिहिलेली
 (Autograph) ज्ञानेश्वरीची मूळ प्रत, किंवा रामदासाच्या हातचा दासवोध
 अगर तुकारामबुवाची स्वाक्षरी गाथा मिळून जर कुणी उद्या लिळावाला काढली,
 तर या प्रत्येकाला चार-पाचशेच काय, पण संपन्न रुपये देऊन विकत घेणारे
 गिन्हाक सांपडेळ की काय, याविषयी संका आहे ! आपले 'घडाने' लोक

म्हणतील कीं सुवाच्य अशी छापील ग्रंथाची प्रत बाजारांत जर दोनतीन रुपयांस मिळते, तर एवढे पैसे स्वर्च कराच कशाला !

आपल्याकडील ग्रंथोत्पत्तीचा इतिहास अवलोकन केला तर ग्रंथ विकत घेण्याची संवय आपल्याकडे मुळापासूनच असलेली दिसत नाही. जुन्या काळीं लेखनधाचन ब्राह्मणापुरतेंच मर्यादित होतें. ब्राह्मण लोक स्वतःच्या उपयोगाकरितां म्हणून पुस्तकें लिहून काढीत. कांहीं धंदेवाईक लेखक असत. ते गीता किंवा भागवत यांसारखें ग्रंथ लिहून ठेवीत व धनिक लोक ते त्यांच्याकडून विकत घेऊन ब्राह्मणांना दान करीत. ह्या धनिक लोकांना ग्रंथांची आवड असे, असें नाही. केवळ पुण्यार्जनाकरितां म्हणून ते ग्रंथ विकत घेऊन ब्राह्मणांना देत. त्यामुळे ग्रंथ म्हणजे शक्य तोंवर तो पुकडांत मिळावयाचा, ही प्रवृत्ति आजही आपल्यामध्ये दिसून येते. प्रथमच पुस्तकें जेव्हा छापण्यांत येऊं लागली; त्या वेळीं त्यांना कदा प्रकारची नागणी होती हें मुंबई सदर दयाणी अदालतच्या रजिस्ट्रारनें चीफ सेक्रेटरीला ता. १६ आक्टो. १८२९ रोजी जो रिपोर्ट सादर केला आहे, त्यावरून दिसून येतें. तो लिहतो,

"It appears also to the Judges that it is essential the Government should consent for some years to give Books gratis, to every School-Master willing to take and use them. The kind of books should be those of Arithmetic, short Histories, moral tales distinct from their own false legends, Natural History, and some short voyages and Travels-Books of this kind, the judges believe have been already translated and printed at the cost of Government, and is evident they cannot be sold, it is at least better that they should be distributed in this manner than allowed to go to destruction."

विशेषतः गंभीर विषयावरील पुस्तक जर असेल तर ग्रंथालयेदेखील ते मोफत पदरांत पाडणाचा आजही प्रयत्न करतात ! नवीन लेखकप्रकाशकांनी याविषयीचे आपले अनुभव प्रसिद्ध करण्यासारखे आहेत.

ग्रंथसंग्रह करण्याची आवड युरोपांत इंग्लंडवेद्याही जर्मनी किंवा फ्रान्समध्येच जुन्या काळीं जोरांत होती, असें दिसतें. जॉन लिलेंट नावाच्या संशोधकानें ता. १५ जुलै १५३६ सालीं फ्रॉम्बेल्स एकर पत्र लिहिलें आहे, त्यांत त्यानें राजग्रंथ-संग्रहालयाकरितां हस्तलिखितें गोळा करण्याची आवश्यकता प्रतिपादून, "The Germans do send daily young scholars hither that spoileth them and cutteth them out of libraries, returning home and putting them abroad as monuments of their own country."

अंगी ओराची तक्रार केली आहे. आपल्या इकडील भारतीय हस्तलिखिते जर्मनीत किडी गेली त्यांची तर गणतीच नाही. याबद्दल कधी कोणास दुःख झाले आहे काय ! "a catalogue of Oriental Manuscripts collected in Indoostan by Samuel Guise, (Bombay) 1792" या ग्रंथावरून किती मागे हा प्रकार सुरू झाला होता, त्याची कल्पना करता येते. पॅरिसमधील *Bibliothèque Nationale* १५९३ मध्ये स्थापन झाले व तेथे जवळजवळ पंचेचाळीस लाख ग्रंथसंग्रह आहे. ब्रिटिश म्युझियम जवळजवळ दोनही दर्पानंतर स्थापन झाल्यामुळे तिब्बटची ग्रंथसंग्रहा पॅरिस विन्डिओतेकएवढी नाही. जवळजवळ दहा लाखांचे या दोनही संग्रहांत अंतर आहे; परंतु ब्रिटिश म्युझियम जरी उद्दीरां म्हणजे अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धाच्या आरंभी १७५३ मध्ये स्थापन झाला तरी पूर्वीच्या निरनिराळ्या वैयक्तिक ग्रंथसंग्रहांमुळे त्याला आजचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. सर रॉबर्ट फॉटन, विल्यम कुट्टेन, हॅन्य स्लोएन, रॉबर्ट हार्टे यांच्या संग्रहांवर तो उभारला गेला. पुढे त्यामध्ये निरनिराळ्या खासगी संग्रहांची भर पडली. त्याकाळचे हे बहुतेक ग्रंथसंग्राहक मोठमोठे अमीरउमराव, बिशाप किंवा राजे असे बडे लोक असत. पुढे इतर लोकांमध्येही ही ग्रंथसंग्राहकवृत्ति फैलावत चालली. काही मोठ्या लोकांनी आपले संग्रह ब्रिटिश म्युझियमला देणगी-दाखल दिले, तर काही राजांनी व घनाढ्य लोकांनी खासगी संग्रह विकत घेऊन ते राष्ट्राला अर्पण केले. अनेक ओहोळ मिळून नदी व्हावी व अशा अनेक नद्या शेवटी सागराला मिळाल्या, त्याप्रमाणे लहान लहान संग्रह बऱ्या संग्राहकाकडे जावे, त्याने मग हे संग्रह ब्रिटिश म्युझियम किंवा ऑक्सफर्डचे सुप्रसिद्ध बोल्डेयन ग्रंथालय (*Boldeian Library*) अशासारख्या ग्रंथालयांमध्ये समाविष्ट करावे असा तिकडील रिवाज आहे. आपल्याकडे ग्रंथवेडे (*Bibliomane*) असे लोक नाहीत; परंतु जे काही ग्रंथप्रेमी (*Bibliophile*) लोक असतात, त्यांच्या संग्रहांची अखेर वाताहतच होते. युरोपात किंवा अमेरिकेत ग्रंथांची स्वतंत्र बाजारपेठ आहे. *Messrs Sotheby & Co.* सारख्यांच्या दुकानांमध्ये या पुस्तकांचा जिव्हाव होतो, व प्रत्येक पुस्तक सुरक्षित ठिकाणी जाऊन पडते.

आमचें लेखी ज्ञानमांडार

आपल्याकडील ए. स. विदनाथ नारायण मंडलिक यांचा ग्रंथसंग्रह फर्ग्युसन कॉलेज छात्रवरीला देण्यात आला, त्यामुळे सुरक्षित राहिला; परंतु डॉ. भाऊ दाजी, रा. व. गोपाळराव देशमुख, न्या. मू. रानडे, न्या. मू. तेजंग, रां. व. शंकर पांडुरंग पंडित, राजारामशास्त्री मागवत यांच्या वैयक्तिक ग्रंथ-

संग्रहांचे पुढे काय झाले, ते समजत नाही. डॉ. भाऊ दाजी, न्या. मू. तेलंग यांची स्वाक्षरी असलेले किंवा त्यांना युरोपांतील विद्वानांनी भेटीदाखल पाठविलेले काही ग्रंथ मुंबईच्या ग्रंथालयांमध्ये केव्हा केव्हा आढळतात. दादाभाई नौरोजी यांचा वैयक्तिक ग्रंथसंग्रह अंपेरीच्या इस्माइल कॉलेजला मिळाला असल्याचे कळते. अशासारख्या थोर पुरुषांच्या छापील ग्रंथसंग्रहापेक्षाही त्यांच्या खासगी पत्र-व्यवहारसंग्रहाला फार महत्त्व आहे; कारण छापील ग्रंथ अन्यत्र सांपडणे शक्य असते; परंतु हे देखी ज्ञानभांडार एकदां नष्ट झाले, म्हणजे त्यांतील माहितीला आम्ही कायमचे मुक्तो. खासगी पत्रव्यवहारामध्ये पुष्कळ वेळां छापील ग्रंथामध्ये न सांपडणारी अशी महत्त्वाची माहिती मिळू शकते. बाळशास्त्री जांभेकर, दादाबा पांडुरंग, लोकहितवादी, रानडे, चिपळूणकर, भांडारकर, डॉ. भाऊ दाजी, आगरकर, तेलंग, टिळक, ज्योतिबा फुले यांसारख्या किंवा अगदी अलीकडचे म्हणजे श्री. कृ. कोल्हटकर, शिवरामपंत परांजपे, गडकरी, यामन महार जोशी, फेळकर, खाडिलकर अशा नव्या लोकांनी आपल्या मित्रांना पाठविलेली हजारों पत्रे जिकडे तिकडे खासगी संग्रहांत असू शकतील. ती मिळवून त्यांचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न कोणी तरी मध्यवर्ती संस्थेने करण्यासारखा आहे. नाही तर ती नष्ट होऊन जातील यांत शंका नाही. युरोपांत अशा प्रकारच्या पत्रांचा संग्रह करण्याविषयी अहममिका लागलेली असते, आणि ती मिळविण्याकरितां प्रत्येक तशाच महत्त्वाच्या पत्राला शेंकडों पाँड घावयाला लोक तयार असतात.

आपले ग्रंथप्रेमी

युरोपांतील ग्रंथांनाच तेथें अशी मागणी आहे असे नाही; तर आपल्याइकडील ग्रंथही फार मोठ्या किंमतीला विकते जातात. काही वर्षांपागे 'वसंतविलास' नांवाचा एक सचित्र गुजराती हस्तलिखित ग्रंथ चौदा हजार रुपये किंमतीला एका अमेरिकन गृहस्थाने विकत घेतला असे कळते. तो सध्या अमेरिकेंतील एका ग्रंथालयामध्ये संग्रहित झाला आहे. मूळ मालकाची हा ग्रंथ विकण्याची इच्छा नव्हती; परंतु त्याला नफळताच तो विकला गेला, असे समजते. खुद्द हिंदुस्थान-मध्येही काही ग्रंथसंग्रहक आहेत. १९४५ च्या ऑक्टोबरमध्ये सर कावसजी जहांगीर यांनी दोल सादीच्या गुलिस्तानची एक सोळाव्या शतकातील हस्त-लिखित सचित्र प्रत साडेपाच हजार रुपयांना विकत घेतली. हा ग्रंथ हैदराबादच्या एका कस्टमच्या अधिकाऱ्याचा होता. तो श्री. एन्. रत्नवी नांवाच्या इशानेने मूळ मालकाच्या संग्रहांतून पळवून सर कावसजींना आणून विकला. हे प्रकरण कोर्टापुढे आले होते. पुढे त्याचे काय झाले समजले नाही. अंपेरीच्या एका थोड्या गृहस्थानी आपला बहुमोल ग्रंथसंग्रह मला काही दिवसांपूर्वी दाखविला.

पुण्याचे रा. शंकरराय दाते यांनी १८७४ पर्यंतच्या मुद्रित मराठी ग्रंथांचा बहुमोल संग्रह केला आहे. त्यावरून आपल्याकडेही तुरळक का होईना ग्रंथ-संग्राहक माणसे आहेत, असे म्हणता येते. आणखीही बरेच खासगी ग्रंथसंग्रह मी पाहिले; परंतु त्यांच्या मूळांशी काही विशिष्ट योजना (plan) दिगमयी नाही. हा पूर्वसंवल्य किंवा योजना म्हणजे काय याची कल्पना १९४५ साली मुंबई येथे ग्रंथप्रदर्शन उघडते वेळी मी केलेले भाषण वाचल्यास कळून येईल (‘पंचारत्ति’ पहा); त्याचा पुनरुच्चार मी या ठिकाणी करित नाही. ग्रंथाचा प्रत्येक ग्राहक (buyer) हा ग्रंथांचा संग्राहक (collector) असतोच असे नाही; ग्राहक व संग्राहक यांमधील Michael Sadler यांनी दाखविलेला भेद मोठा मार्मिक आहे. तो म्हणतो.

“All book-collectors are book-buyers, but because you may be a book-buyer you are not necessarily a book-collector, It is impossible to become a genuine and sensible book-collector unless you are fond of reading, but not everyone who is fond of reading is-or is capable of becoming-a book collector.

A book-buyer, however intelligently he may select his purchases, buys at random, actuated by no motive except the acquisition of books he wants to read or would like to possess for their appearance sake. The book-collector buys according to a plan. This plan centres on books in which he takes a real literary interest, but it may well have outlying implications which involve the purchase of books in which he takes no personal interest at all; at which, once he is satisfied that they are the marginal items his collection really requires, he may never look again. The man who is fond of reading assembles only such volumes as he wants to read. The collector has probably read and thoroughly digested the books which form the basis of his collection; but he will also hunt for books he has neither the wish nor the intention to read, because, without them, his collection by the standards he has set himself, will not be complete.”

रहीच्या भावांत रत्ने

बरील व्याख्येप्रमाणे ज्यांना संग्राहक (collector) असे नांव देता येईल. अशा व्यक्ति महाराष्ट्रांत कितीशा सांपडतील ! चडिलोपार्जित घरांत असलेली,

काही ग्रंथप्रकाशकांनी किंवा ग्रंथकारांनी भेदीदासल पाठविलेली किंवा आभयार्थ इच्छेपिच्छ गळ्यांत बांधलेली; व्यवसायानिमित्त किंवा वाचनाच्या आवडीने विनत घेतलेली; इतरांकडून वाचण्यास म्हणून आणून दहपलेली किंवा निरनिराळ्या ग्रंथानवातून लांबवलेली; सहज दिमुळे व स्वस्त मिळाटे म्हणून जवळ केलेली; अशीच पुस्तके राजगी ग्रंथसंग्रहालयांत जास्त आढळतात. पुरोपांत निरनिराळ्या ग्रंथसंग्रहादकांनी आपले अनुभव नमूद केलेले ग्रंथ आहेत. आपल्याकडे धुव्याचे श्री. शेकरराय देव यांनी 'रामदासी संगोपन' या ग्रंथांत हस्ताक्षरित गोळा करतांना आलेले काही अनुभव नमूद केलेले आहेत, ते मनोरंजक आहेत. युरोप-अमेरिकेत त्सास ग्रंथसंग्रहादकांचे बाहिलेली नियतकालिके आहेत. जुन्या ग्रंथांचे जे लिखांय होतात, त्यामुळेही तिकडे लोकामध्ये ग्रंथसंग्रहादकृति वाढण्यास फार मदत होते. आपल्याकडे जुन्या फर्निचरचे लिखांय होतात; परंतु पुस्तकांचे होत नाहीत. जुन्या काळीं मुंबईमध्ये ते होत असवेत. कारण रा. घ. दादोबा पांडुरंग यांनी १८७८ साली "स्वीदनयोगे हांच्या मताविषयी एका हिंदु गृहस्थाचे विचार" या विषयावर जो एक निबंध लिहिला आहे, त्याच्या आरंभी ते लिहितात, "सुमार दहा वर्षे झाली; एके दिवशी मी मुंबईच्या किल्ल्यांत फिरत असतां एका जागेत लिखांय होत होते आणि जेथे लिखांवात घालण्यांत तयार केलेलीं जुनी पुस्तके होती, तेथे मी शिरलों" परीरे. अर्थात् हे लिखांय इंग्रजी पुस्तकांचे. मराठी जुनी पुस्तके रद्दीच्या भावानेही कुणी विकत घेईल की काय याबद्दल संका आहे. असे सांगतात की, पुण्याच्या एका दायस्कूलच्या सुपरिटेण्डेण्टनी पुष्कळशी दुर्मिळ मराठी पुस्तके लायबरीकरितां म्हणून गोळा केली. पुढे हे जुने सुपरिटेण्डेण्ट जाऊन त्यांच्या जागी दुसरे एक नवे शाहाणे गृहस्थ आले. त्यांनी या जुन्या पुस्तकांना वाचकांची मागणी नाही म्हणून एका जरी-पुराणेवाल्या माणसाला बोलावून तीं रद्दीच्या भावाने विकून टाकली!!! १९४५ साली पंतप्रधान श्री. बाळ गंगाधर खेर यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईला मराठी ग्रंथालय परिषद भरली. या वेळीं एक दुर्मिळ ग्रंथांचे प्रदर्शन उघडण्यांत आले होते, याचा उल्लेख वर आलाच आहे. या प्रदर्शनांत ठेवण्याकरितां म्हणून १८५० च्या पूर्वीच्या पुस्तकांची एका प्रख्यात ग्रंथसंग्रहालयाकडे काही दिवस अगोदर मागणी करण्यांत आली होती व अशी पुस्तके देण्याचे त्या ग्रंथालयाच्या अधिकाऱ्यांनी कबूलही केले. पुढे प्रदर्शनाच्या पूर्वी ज्या वेळी पुस्तके पाठविण्याबद्दल त्यांना लिहिले, त्या वेळी १८५० मागची पुस्तके जुनी झाल्यामुळे ती काढून टाकण्यांत आली असे उत्तर आले! एका कुटल्यातरी ग्रंथसंग्रहालयाचा वार्षिकोत्सव एका मापाकारणी गृहस्थाच्या अध्यक्षतेखाली साजरा झाला होता. त्या वेळी "ग्रंथालयांना मधून मधून जुलाव

दिले पाहिलेत, ” असे त्यांनी उद्गार काढल्याचा रिपोर्ट एका वृत्तपत्रांत वाचल्याचा आढवतो. ग्रंथाग्न्यांना जुलाव देणें म्हणजे जुने ग्रंथ काढून टाकणें असा जर त्याचा अर्थ असेल, तर अशा मित्रांपासून ग्रंथालयांना संभाळा, असेंच म्हणावें लागेल ! टेवण्यास जागा नाही म्हणून एकाद्या व्यक्तीस किंवा संस्थेस आपल्या संग्रहास जुलाव घाववाचे असतील तर त्यांनी या पुस्तकांचा नाश न करतां तीं मुंदई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाकडे पाठवावीं.

मराठीतील पहिलें छापील पुस्तक

जुने पुस्तक म्हणजे त्याला कांहीं किंमत नाही, तें फुकटात मिळविण्याच्या लावकीचें, अशी आपल्याकडे सार्वत्रिक समजूत आहे. ज्या वेळीं एकादें दुर्मिळ पुस्तक मी खरेदी करतो, त्या वेळीं त्याला किती पैसे दिले हें मी दुगुला सहा सांगत नसतो. कारण यांत माझे स्वतःचे पैसे जाऊन उलट मूर्खपणा माझ्या पदरांत येण्याचा संभव असतो. बाकी आम्हीं भारी किंमत कितीही दिली, तरी बर सांगितलेल्या Bay Psalm Book ची त्याची किंमतीत तुलना थोडीच व्हावयाची आहे ! देहकानें पोट फुगवून पैलाची बरोबरी करण्यासारखें हें चाट्यर्प होईल !

‘ धी बे साम वुरु ’ या अमेरिकन पुस्तकाचें, ते अमेरिकेंतील पहिलें छापील उपलब्ध पुस्तक म्हणून कालट्टया महत्त्व आहे. या दृष्टीने मराठीतील पहिलें छापील पुस्तक कोणतें हें ठराविणें मोठें गुंतागुंतीचें आहे. सवें पाहिलें तर पहिला छापील मराठी ग्रंथ म्हणजे पाद्री तोमास इस्तेव्हम् (फादर तोमस स्टिफन्स) याचें सिध्द पुराण. हा ग्रंथ १६१६ सालीं प्रसिद्ध झाला; परंतु ही पहिल्या मुद्रणाची किंवा त्याच्या १६४९ व १६५४ या अनुक्रमें दुसऱ्या व तिसऱ्या आवृत्तीच्या प्रती जगात कुठेही उपलब्ध नाहीत. सध्या उपलब्ध अत्येव्ही या पुराणाची १९०७ सालीं मंगळोर येथें छापलेली प्रत कांहीं हस्तलिखितांवरून तयार केलेली आहे. या ग्रंथाची भाषा मराठी असली, तरी लिपि रोमन. यानंतर दुसरा मराठी छापील ग्रंथ म्हणजे गोमंतकातील ब्राह्मणी धोबीत लिहिलेल्या फादर स्टिफन्सचा प्रभोत्तरण्य ‘ दौत्रिन क्रिस्ता. ’ याच्या दोनच प्रती जगांत उपलब्ध आहेत. एक पोर्तुगालच्या सरकारी ग्रंथसंग्रहालयात व दुसरी रोममध्ये पोपच्या लायब्रेरीत. समाधानाची गोष्ट म्हणजे ह्या ग्रंथाची नयानूल (Facsimile) प्रत लिस्बन युनिव्हर्सिटीचे संस्कृतचे प्रोफेसर डॉ. मारियान साग्गुआया यांनी संवादून पोर्तुगाल सरकारने १९४५ सालीं प्रसिद्ध केली आहे. रोमन लिपीतला उपलब्ध असा हा दुन्यांतला जुना छापील मराठी ग्रंथ होय. यान्यानंतर ‘ दोंबे क्युरियर ’ मध्ये १८०२ सालीं मोठी लिपीत छापलेल्या मराठी जाहिराती

आढळतात. (The Bombay Courier 17-7-1802). त्यास ग्रंथ असे नांव देतां वेगार नाही. देवनागरीमध्ये छापलेला पहिला मराठी ग्रंथ म्हणजे डॉ. विल्यम. कॅरेव्हट १८०५ साली धीरामपूर येथे छापलेला A Grammar of the Marathi Language हा होय. याच्या आरंभीच "Books in the Mahratta Language are generally written in the Devunaguri character, but the character commonly used in business is the Moorh, Types in the Moorh character not having yet been cast in Bengal the Devunaguri will be used in this work," असे म्हटलें आहे. या पहिल्या आवृत्तीची या भाषांत छापलेली माझ्या संप्रदांतील एकाच प्रत होय असे वाटते. छाणरी दुसरी प्रत बलकाचाच्या एकाच्या लायनरीत असणे शक्य आहे. या ग्रंथाची जी १८०८ मध्ये दुसरी आवृत्ति निघाली, तिला मोठी टाईप वापरण्यांत आला आहे. तसेच धीरामपूरला आणली जे कांदी मराठी ग्रंथ मुद्रित झाले, ते बहुतेक सर्व मोटींमध्ये आहेत. माझ्याकडे यांपैकी हितोपदेश (१८१५) हा अव्यंत दुर्मिळ ग्रंथ आहे, याची दुसरी प्रत ब्रिटिश म्युसियममध्ये आहे.

धीरामपूरला दायदलाच्या मराठी भाषांतराचे काम १८०४ सालीं सुरू होऊन नवा करार १८११ सालीं व जुना करार १८१५ साली पुरा झाला. १८१३ सालीं अमेरिकन मिशन मुंबईमध्ये आले व १८१७ या वर्षी मात्थीच्या शुभवर्तमानाचा व १८१८ सालीं प्रेयसांची वृत्तियाच्याही तर्जुमा त्यांनी छापिला असे 'ज्ञानोदयात' (१५ जाने. १८५६) नमूद आहे; परंतु मुंबई मिशनरी संस्थामध्ये किंवा अन्यत्र कोठेही त्यांची प्रत मला अद्यापि पाहावयास मिळाली नाही.

सरकारमार्फत प्रसिद्ध झालेलें मुंबईतील मराठी उपलब्ध हिंदु पुस्तक म्हणजे 'विदुरनीति' हें होय. हें कूरियर प्रेसमध्ये १८२२ साली मुद्रित झालें. या पुस्तकाकरिता सर चार्ल्स विल्किन्स यांन पाठलेला देवनागरी टाईप वापरण्यांत आलेला आहे; परंतु याच्याहीपूर्वी सरकारमार्फत 'पंचोपाख्यान' हें पुस्तक मुद्रित झालें असावे असे वाटूं लागतें. ता. २१-१०-१८२२ चें माधवराव अनंत रास्ते यांनी मुंबईचे गव्हर्नर एल्फिन्स्टन याला पाठविलें पत्र उपलब्ध आहे. हें पत्र म्हणजे एका मुद्रित मराठी पुस्तकाची पोंच होय. त्यांत माधवराव अनंत लिहितो, "जंजिरे मुंबईस हाली छापल्यान्यात महाराष्ट्र भाषेंत पंचोपाख्यान बालबोध लिपींत यंत्रेकरून शुद्धे वाचावयास तयार केली आहेत. हा चमत्कार आचलोकनांत यावा म्हणोन तुक पाठविलें आहे, स्वीकार होऊन मनन व्हावे

म्हणून लिहिलें तें कळलें व बुक पाठविणें तें पावलें. त्याचा स्वीकार करून बहुत खुशी हासल जाहाली. ”

या पंचोपाख्यानाच्या प्रतीचा मळा अद्याप थांग लागलेला नाही. ब्रिटिश म्युझियमच्या कॅटलॉगमध्ये जी पंचोपाख्यानाची प्रत आहे तिच्यावर १८२४ असा मुद्रणकाल नमूद आहे. वरील माधवराव अनंताचें पत्र एल्फिन्स्टनला पोंचल्याची तारीख “पौ. ता. १ माहे नवेंबर सन १८२२” अशी आहे. पेशवे दमरांत (भा. ४२, पत्र १२, पृ. ५२) छापतांना चूक झाली व १८२४ मध्येच तें पुस्तक प्रथम प्रसिद्ध झालें म्हणायें तर ता. ४ ऑक्टोबर १८२३ च्या बॅंकिंग्यूरियर’ च्या अंकांत त्याची जाहिरात सांपडते ती अशी—

“वीकावया करिता बहुतेक पुढें माराष्ट्रग्रंथाची पंचोपाख्याना व विदुर-नीतीची आहेत याची कीमत रुपये ८ इंग्रज साहेबलोकांस व गावचे लोकांस रुपये ३ आणि विदुरनीती साहेबलोकांस रुपये ६ व गावचे लोकांस रुपये २ प्रमाणें हरकोणास पाहिजे असल्यास कौरीयर हाफीसांत येऊन पांडुरंग दळवी हेडपरहु मांचजवळ भीळेल. तारीख ३ ऑक्टोबर सन १८२३.”

कूरियर प्रेसमध्ये सर चार्लस विल्किन्सचे टाइप केव्हां आले हें पळण्यास मार्ग नाही. शनिवार ता. ९ ऑगस्ट १८२३ च्या कूरियरमध्ये पहिल्यानेच देवनागरी लिपींत जाहिरात आढळते, हेंही लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. जवळ-जवळ एक वर्ष आधी टाइप येऊन ते जाहिरातीकरिता यां वापरण्यांत आले नाहीत, हेंही कोडेंच आहे !

महत्त्वाचें चर्प

चान्द्र वर्ष हें ग्रंथसंग्रहालयचळवळीच्या दृष्टीने महत्त्वाचें आहे. गेल्या सालीच डेव्हिड सयून् लायब्ररीचा शतसांवत्सरिक समारंभ मुंबईत साजरा झाला. यंदा गुजरात व्हर्न्यास्युलर सोसायटी व पुण्याचें नगरवाचनालय यांचा शत-सांवत्सरिक वार्षिकोत्सव आहे. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या यंदाच्या सुवर्ण-महोत्सवाची तयारीही जोरांत चान्द्र असलेली दिसते. म्हणूनच हा विषय यंदा नी माझ्या लेखाकरिता निवडल्या. गुजरात व्हर्न्यास्युलर सोसायटी म्हटली म्हणजे तिच्यामध्ये एकूण एक मुद्रित गुजराती ग्रंथ असावा. पुणें नगरवाचनालय किंवा मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय यांच्या बाबतीतही मराठी ग्रंथविषयी हीच अपेक्षा आहे; परंतु या सर्व ग्रंथसंग्रहालयांतल जर ग्रंथसंग्रह पाहिला, तर त्यांच्या चालकांची अशी दृष्टि किंवा योजना होती, असें दिसत नाही. मार्गे काय झालें तें झालें; यापुढें ही अपूर्णता काढून टाकण्याचा भगीरथ प्रयत्न सध्यांच्या चालकानीं करणे अवश्य आहे. मराठी ग्रंथसंग्रहालयांनी मराठीमध्ये प्रसिद्ध झालेले प्रत्येक

ग्रंथ, ग्रंथप्रेम व ग्रंथवेड

ल्हान-मोटें व बॅर्याईट पुस्तक व प्रत्येक पुस्तकाची दरएक आवृत्ति संग्रहीत करण्याचें ज्येय ठेवलें पाहिजे. प्रत्येक जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणी असें एक संग्रहालय असायें. खेड्यापाड्यांतील वाचनालयांत असें ज्येय पुढें ठेवतां येणें शक्य नाहीं, हें मी जाणतो.

मुंबई सरकारनें प्रांतभर सेडोपाडीं ग्रंथालयाचें जाळें पसरविण्याची चळवळ चालू केली आहे. या चळवळीचे जनक पंतप्रधान श्रीयुत बाळासाहेब खेर यांचा उत्साह व अपेक्षा किती दाडग्या आहेत हें त्यांच्या सार्वजनिक प्रसंगी काढलेल्या व खाजगी बैठकींतील उद्गारांवरून कळून येतें; परंतु लोकांनीं तितक्याच कळकळीनें व प्रामाणिकपणें सरकारची सहकार्य केल्याशिवाय ही चळवळ यशस्वी होणें शक्य नाहीं.

सर्वसाधारण वाचकांची चाल गरज भागविणारी वाचनालयें पैशांच्या बोरारवर हवीं तितकीं निर्माण करतां येतील; परंतु ज्या ठिकाणी आपणास मागेल तें मराठी पुस्तक मिळूं शकेल असें ग्रंथसंग्रहालय उभारणें हें तितकें सोपें काम नाहीं. या कार्याला केवळ पैशाचें पाठवळ अपुरें पडतें. डोळ्यांत तेल घालून जुने दुर्मिळ ग्रंथ जमविण्याची संग्राहक वृत्ति असलेली त्याला माणसें लागतात. ग्रंथप्रेमी माणसांपेक्षां ग्रंथवेड्या लोकांचा अशा ग्रंथालयांना जास्त उपयोग होतो. या लोकांनीं मिळविलेलीं पुस्तकें कधीं ना कधीं एकाद्या ग्रंथसंग्रहालयाला मिळूं शकतात. ग्रंथसंग्रहालयाच्या चालकांनीं जागरुक मात्र राहिलें पाहिजे.

पश्चिमेकडील ग्रंथालयांना तेथील लोकांचें ग्रंथवेड किती उपकारक ठरलें आहे हें तिरुडील ग्रंथालयाचा इतिहास पाहिला म्हणजे कळून येतें. आपल्याकडे असें ग्रंथवेड नाहीं; परंतु त्यानें आपल्या समाजांत एकदां मूळ भरल्यावर तें चालू ग्रंथालयांना युरोप-अमेरिकेंतील ग्रंथवेडाप्रमाणें तारक होण्याऐवजीं मारक होण्याचाच पुष्कळ संभव आहे ! सांस्कीकोपन्यांनून दुर्मिळ पुस्तके मिळवून तीं हजारों रुपये खर्चून मिळविणारे आपल्याकडे ग्रंथवेडे किती निर्माण होतील कळत नाहीं. उलट चालू ग्रंथालयांतील पुस्तकें निरनिराळ्या युक्त्यानीं लांबवून स्वतःच्या खासगी संग्रहांत भर घालणारे 'सहणे' लोक निर्माण होण्याचा फार धोका आहे, असें चालू अनुभववावरून वाटूं लागतें, आपल्या इकडील ग्रंथालयांना कारभार या बाबतींत फारच भोगळ असतो, हें मला दुःखानें सांगितलें पाहिजे. सगळेच पुस्तक टांगवणें जेथें शक्य नाहीं, तेथें त्याचीं जहूर असलेलीं पानें रेझरब्लेडनें कापून, काढलेलीं मीं अनेक ग्रंथालयांमध्ये पाहिलेलीं आहेत.

ब्रिटिश म्युझियममध्ये या बाबतींत फार दखता येतली जाते. ट्रस्टीची किंवा स्टॅंडिंग कमिटीची आधीं परवानगी घेतल्याशिवाय म्युझियममध्ये कोणाला

वाचक म्हणून प्रवेश मिळत नाही. वाचकांना स्वतंत्र सोली असते व त्याच्या तेनातीला एक योग्य अधिकारी जागृत तिष्ठत असतो. तो कां तो पाहाः—

“ that a proper officer do constantly attend in the said room, so long as any such person, or persons, shall be there: and for the greater care and convenience of the said persons as well as security of the collection, it is expected.

आपला इकडील ग्रंथसंग्रहालयांच्या चालकांनी वाचकांच्या तात्पुरत्या सोयीपेक्षांही ग्रंथांच्या सुरक्षितेवद्दल जास्त जणें अवश्य आहे. पुस्तक हें वाचनाकरितांच असतें हें खरें; परंतु तें जर सुरक्षित राहिलें, तरच तें वाचवयाला मिळेल ना ! आपणास आजच्याच वाचकांची सोय पाहून उपयोग नाही, तर हजार-बाराशें वर्षांनंतरच्या भावी वाचकांनाही आजचीं पुस्तकें वाचावयास शिल्लक कशी राहातील हेंही पाहिलें पाहिजे.

विविधवृत्त — दिवाळी अंक १९४८

० ० ०

वापांवर वेढ्यांचा वहिष्कार

घडितमांयचे जहागीरदार माणकोवा हिरोजी नवासरे यांना ना ना म्हणतां हातातरणीं एक मुलगा झाला. अनेक नवसांनीं पुत्ररत्न प्रसवली म्हणून जहागीरदारवाईंनीं मुलाला मोठ्या कौतुकानें 'नवसु' असें नांव ठेविलें. नवासन्यांनीं एका नामाकित ज्योतिष्याकडे मुलाची जन्मवेळ देऊन त्याचें टिपण करविलें. ज्योतिषीबुचा म्हणाले, "जहागीरदारसाहेब, हा मुलगा पुढेंमागें तुमचें खचित नांव काढील!" हे भविष्य ऐकून नवासन्यांना फार आनंद झाला. ज्योतिषीबुचाच्या हातावर त्यांनीं पन्नास रुपये ठेविले.

दिवस गेले. महिने गेले. वर्षे गेलीं. नवसु लहानाचा मोठा होऊं लागला. श्रीमंतांचा एकुलता एक मुलगा असल्यामुळे त्याचे लग्न होऊं लागले. अपेक्षाच्या टेंचा मधूनमधून खात खात, शाळा व हायस्कूल यांमधला शिक्षणक्रम संपवून तो कॉलेजांत गेला. मुलासंबंधी त्याच्या आईवापांच्या ज्या अपेक्षा होत्या, किंवा ज्योतिषीबुचांसारख्यांच्या भविष्यकथनांनें निर्माण केल्या होत्या, त्या फोल ठरल्या. अलीकडे तो गवकवि बनला होता. कधींमधीं सवुकथा व कवितादी लिहीत असे. त्याच्या कवितांचा व इतर लेखनाचा अर्थ जरी त्यांच्या घडिलांना कळत नवे, तरीपण आपल्या बाळ्याचें नांव टापून आलेलें पाहून त्यांना संतोष होई. पण हा संतोष निर्भळ नव्हता. 'नवसु नवासरे,' असें तो आपले नांव प्रसिद्ध करी. आपल्या घडिलांचें (नवसु माणकोवा नवासरे असें वापासह) नांव तो कधींही चुकूनमाकूनदेखील देत नसे. जहागीरदाराना याचें फार दुःख होई. "हा मुलगा तुमचें नांव पुढेंमागें खचित काढील," या भविष्याची त्यांना नेहमीं आठवण होई. एके दिवशीं दुजे ज्योतिषीबुचा भेटले असतां आपली मनोव्यथा त्यांनीं त्यांच्यापुढें मांडली व हा मुलगा वापाचें नांव काढील, हे त्याचें भविष्य पोटे उरत असल्याबद्दल संताप व्यक्त केला. ज्योतिषीबुचा उत्तरले,

"जहागीरदारसाहेब, माझे भविष्य शंभर टक्के खरें उत्तरतं आहे ! तुम्हींच आपला गैरसमज करून घेतला, यात माझा दोष नाही. आपल्या स्वाक्षरीत आपला चिरंजीव तुमचें नांव योजित नाही, हीच तर तुमची तक्रार आहे ! मी तर हेंच—तुमचें तो नांव काढील असं—सांगितलं होतं !"

माणकोबाच्या चिरंजीवांप्रमाणे आपल्या बापाचे “ नांव काढणाऱ्या ” चिरंजीवांची संख्या अलीकडे वाढत चालली आहे. कांहीं काळाने महाराष्ट्रांत बाप नावाला (अर्थात् मुलांच्या नावांत) विल्लक राहणार नाही, अशी चिन्हे स्पष्ट दिसत आहेत. या गंभीर परिस्थितीचा विचार करून या अनिष्ट प्रकाराला आळा घालण्याकरितां अखिल महाराष्ट्रातील पित्यांची परिषद गेल्या १५ सप्टेंबर १९६१ रोजी मुंबई येथील विल्डी पितुश्रीसभागारांत भरली होती. तिचा वृत्तांत पुढील प्रमाणे आहे :

आरंभी ईशस्तवन, स्वागतगीत वगैरे सभेचे औपचारिक प्राथमिक विधि उरकल्यावर परिषदेचे नियोजित अध्यक्ष श्रीमंत माणकोबा हिरोजी नन्नासरे स्थानापन्न होऊन म्हणाले,

“ महाराष्ट्रातील पिते हो, आज आमच्यावर आलेल्या एका गंभीर आपत्तीचा विचार करण्याकरितां आम्हीं येथे जमलों आहोंत. सोबळें, पुणेरी जोडा, पगडी, मिशी, गोव्यांतील वैष्णव ब्राह्मणाची तांबडी टोपी अशा गोष्टींचे समाजांतून जसे उच्चाटन झालें आहे, तीच स्थिति हद्दहद्द बापांचीदेखील (मुलांच्या नावांतून) होणार आहे ! पन्नास वर्षांपासून खाणावळींत सोबळें न नेसतां जेवावयास बसणारे दोनचारच गृहस्थ असत. त्यांची निराळी पंगत मांडण्यांत येत असे. पुढे त्यांची संख्या एवढी वाढली की, त्यांची पंगत मुख्य होऊन सोबळें नेसणाऱ्या लोकांची निराळी पंगत मांडण्यांत येऊं लागली. आज रानावळीतच काय, पण धर्ममार्तंडाच्या घरातूनही सोबळ्याचें अग्नीवात उच्चाटन झालें आहे. लोकमान्य टिळकांच्या वेळीं तावड्या पुणेरी जोड्याचें केवढें प्रत्य होतें ! पण आज इतरत्र मोडाच; परंतु खुद पुण्यातही पुणेरी जोडा दिसेनामा झाला आहे ! क्वचित् एकाद्या महत्वाच्या सभेच्या वेळीं आपल्या टेवर्गीतला जोडा वाहेर काढून महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार तो बापरून डुलत डुलत चालताना दिसतात. पगडीचीही हीच अवस्था ! श्मश्रुविरहित मुखरुमण पन्नासमाठ वर्षांपासून अभद्र मानलें जाई; पण आज मिशी म्हणजे काय यानें प्रात्यक्षिक दाखवावयाचें झाल्याच शिवाजीचें चित्रच पुढें करायें लागेल ! गोमंतकांतील लोकाना आरल्या वैष्णव ब्राह्मणाची एके काळची लोकप्रिय तांबडी टोपी पाहावयाची झाल्याच मुंबईच्या — राणीच्या बागेतील भुजियममध्येंच केवळ दिसेल !

“ अलीकडे गेल्या पंधरावीस वर्षांत मुलांच्या नावांतून बापाला अर्धचंद्र देण्याची प्रवृत्ति दळावन चालली आहे. शंभर सवाडें वर्षांपासून व्यक्तिनाम व वडिलांचें नांव एवढ्यांत नावाचें भागे. उदाहरणार्थ हरि केरावली, बाळ गंगाधर-शास्त्री, दादोबा पांडुरंग, बाबा पदमनजी, धाकजी दादाजी, गोविंद नारायण, भाऊ दाजी, विद्यनाथ नारायण अशीं विविधरी नावे सांगतां येतील. मुंबईत

मुनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यावर भाडनांव नांवाला जोडण्याची प्रथा विशेष मुरू झाली. रा. व. दादोदा पांडुरंग हे १८६४ पासून सनितेने व १८८२ पर्यंत आर्सेस व कायदा या फॅकल्टीचे सभासद होते. मुनिव्हर्सिटीच्या कॅन्ट्ररमध्ये त्यांचे नांव ज्यावेळी छापले जाई, त्यावेळीं तळटिपेत "Surname not known" असे लिहिलेले आढळते !

“ व्यक्तीच्या नांवांत त्याच्या वटिण्याच्या नांवाला फार मोठे महत्त्व आहे. गांवांत राम नांवाचे अनेक असतात. त्यापैकीं अमुक एक राम म्हणून ओळखण्याकरितां अमत्याचा भाऊ, अमुक आर्सेचा किंवा बापाचा मुलगा अशी कांहींतरी विशेष खुण सांगावी लागते. बापच विशेष प्रसिद्ध असल्यामुळे स्वाभाविकच व्यक्तिनामाच्या पितृनाम जोडण्यांत येऊं लागले. ही केवळ आमच्याचकडे पद्धति होती, असे नव्हे. मुसलमानी अमदानीत दरभट दिन वृष्णभट किंवा तुकाराम वल्लद एकनाथ अशीं पितृनाम नमूद करण्याची रीत असे. अशीं कांहीं पितृनाम पुढे आठनांविषय बनलीं. उदाहरणार्थ शंकरशेट, कमलाकर, वामुदेव, मदन. कांहीं वेळां बापाच्या नांवाला भाडनांव मानण्याचीही चूक होते. शंकर गणेश दाते आपल्या मराठी वाङ्मयसूचीत बापा पदमनजी यांतील पदमनजी हे नाव भाडनांव मानतात. वास्तविक ते बापांच्या वटिण्याचे नाव. त्याचे खरे भाडनाव मुळे. पुढे बापांचीं मुले, नातवंडे पदमनजी या नांवाचा भाडनावप्रमाणे उपयोग करू लागलीं. अशा पैतृक भाडनांवाला इंग्रजी भाषेमध्ये Patronymic Surnames असे म्हणतात. मुद्रासेद इंग्रजी ग्रंथकार Samuel Johnson याचे Johnson हे पैतृक उपनाम आहे. Johnson म्हणजे Son of John—जॉनचा मुलगा. अशींच Richardson, Hudson, Thompson, Wilson वगैरे नांवे सांगता येतील. मुंबईची मुद्रासेद Powell & Co. हे नाव आपल्याला माहीत असेल. Powell म्हणजे Ap-Howell याचे संक्षिप्त रूप. Ap म्हणजे बेल्ल माथेत मुलगा. Powell म्हणजे Howell चा मुलगा. असे सध्यां पुनः पुनः कानावर येणारे नाव Bowen (Ap-Owen). किंवा आणखी नांवावयाचे म्हणजे Pritchard (Ap-Richard). Fitz-Gerald हेही असेच पैतृक उपनाम आहे. Fitz म्हणजे मुलगा. Fitz-Gerald म्हणजे Gerald चा मुलगा. Monier Williams ह्या प्रसिद्ध संस्कृत कोशकाराचे नाव आपण ऐकितेच असेल. Williams हे Williamson ने संक्षिप्त रूप होय. सॅक्सन लोक Son च्या ऐवजी केवळ पत्नीचा प्रत्यय s जोडतात. वामुदेव या बापाच्या नावाने श्रीकृष्ण प्रसिद्ध आहे. श्रीरामालाही आपण दाशरथी राम म्हणून ओळखतो. पाटय या नावाने धर्मावुन हात आहेत. यावरून मुलाच्या नांवाशी बापाचे नाव किती निगडीत आहे हे वळून येईल;

परंतु अलीकडील मुलांनी बापाच्या नांवाला गचांडी दिली आहे, ही खेदाची गोष्ट होय ! (शेम शेम, धिक्कार धिक्कार, अशा श्रोतृसमुदायांतून आरोब्या उडतात). या अनिष्ट प्रकाराचा उगम काय नाचा शोध करून त्यावर इलाज करण्याकरिता आपणांस या ठिकाणी पाचारण करण्यांत आले आहे. ”

बरील आशयाने अल्पशांचे भाषण झाल्यावर श्रीकृष्ण वसुदेव यादव नांवाचे एक वक्ते बोलण्यास उभे राहिले. ते म्हणाले, “अल्पशांनी आपल्या विद्वत्ताप्रचुर भाषणांत आजच्या गंभीर परिस्थितीची आम्हांस उत्तम प्रकारे जाणीव करून दिली आहे. आजचे साहित्यिक चिरंजीव बापांच्या नांवावर बहिष्कार घालतात, याचे कारण त्यांची अनुप्रासाची आवड दिसते. अनुप्रासयुक्त स्वतःचे नांव व आडनांव यामध्ये बापाच्या नांवाची त्यांना बडगळ वाटते ! आजच्या अल्पशांचे नांव माणकोवाऐवजी ‘नवरस’ असे असते तर त्यांच्या चिरंजीबांनी त्याचा त्याग केला नगता. ‘नवमु नवरस नवासरे’ असे ते लिहिते असते ! अनुप्रासाचा हव्यास एवढा दांढ्या असतो की, आपल्या बापाचे नांवच ते काय, पण स्वतःचे वैयक्तिक नांवदेखील माणूस टाकतो. याचे प्रत्यक्ष उदाहरण प्रल्हाद केशव अध्यांचे. संपादक व प्रकाशक म्हणून कायदाकरिता ते सर्वच नांव देतील; परंतु इतर ठिकाणी केवळ आचार्य असे असे अनुप्रासयुक्त नांव योजतील. हा त्यांच्या गुरूंचा धारसा आहे ! अनुप्रासाची राम गणेश गडकऱ्यांची आवड त्यांच्या साहित्यांत ठिफठिकाणी दिवून येते. त्यांनी आपल्या बापाचे नांव ‘काटले’ नाही याचे कारण त्याचे व्यक्तिनाम व उपनाम याच्यामध्ये अनुप्रास साधत नव्हता. याच्या उलट त्यांच्या बडिलांचे नांव व उपनाम याच्यामध्ये तो साधे. राम गणेश गडकरी या ऐवजी गणेश राम गडकरी असे जर त्यांचे नांव असते तर त्यांच्या नावात ‘राम’ राहिला नसता ! केवळ ‘गणेश गडकरी’ असेच त्यांनी नांव वापरले असते. आजची बरीचशी साहित्यिकांची नावे अशी अनुप्रास-युक्त आढळतील. उदाहरणार्थ गंगाधर गाडगीळ, प्रभाकर पाध्ये, अनंत अंतरकर, (श्रोत्यांतून एक आवाज “अनंत काणेकर, मंगेश पाडगांवकर, या नांवात अनुप्रास नाही !”). थांथा, त्याचाही पण खुदासा करतो. गलानुगतिहो लोक न लोकः पारमार्थिकः हे वचन प्रसिद्ध आहे. हे लोक केवळ अनुकरणाने अशा गोष्टी करतात. याबद्दल एक गोष्ट सांगतो : वऱ्याच वरामागे आमच्या गावी एक मोठे प्रतिष्ठित गृहस्थ होते, त्यांचा झगा पाडीवर मध्येच एके रात्री उंदिरांनी कुतडला. त्या जागी मधोमध पाडीवर त्यांनी पिंपळाच्या पानाच्या आकाराचे ठिगळ लावून घेतले व तो अंगरखा ते बापू लागले. झाले, त्या दिवसापासून गांवचे सारे लोक नवा अंगरखा दिवून घेतांना पाडीवर पिंपळपान लावू लागले ! ती एक फॅशनच बनली ! ”

राम दशरथ रघुवंशी म्हणाले, “श्रीयुत यादव यांनी जे आपल्या दुर्दशेचे निदान केले ते प्रत्ययोपादक आहे; परंतु बा प्रकराच्या मूळार्थी आजची महागार्दीही असावी. साहित्यिक लोक पांडन पेमें वापरतात. अलीकडे किंकच्या शार्दीची किंमत वाढली आहे. कागदही महाग झाला आहे. बापाचें नांव कमी केले म्हणजे शार्द व कागद यांची वचत होतेच, शिवाय तेवढे जुळान्याचेही धम कमी होतात !” (भोत्यांमध्ये “ज. चि. केळकर, एम्. एम्. जोशी अर्शी नांव लिहावी म्हणजे बापाला वगळ न देता काटकर होईल !” वक्ते बसतात).

गणेश शेकर कैलास उठून धोळू लागले, “अध्यक्ष महाराज, माझ्या पूर्वीच्या वक्त्यांनी जे आपल्या रोगाचें निदान केले, त्यापेक्षा मी ते वेगळे करणार आहे. मला वाटतें की आपण आहे त्यापेक्षा लहान भासविण्याची मनुष्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति याच्या मूळार्थी असावी. आपलें वय खोरण्याची इच्छा केवळ बायकांमध्येच असते असे नाही; ती तरणांमध्येही असते. मिशा काढून पुरुष ह्रीन फट का करतो ? मिशा जड होतात म्हणून ! नाही, तर आपण आहो त्यापेक्षा वयाने कमी दिवावा म्हणून ! मिशा नसल्या, नकली दांत लावले आणि केंसांना कल्प चोळला म्हणजे साठ वर्षांचा पुरुष सहज चाळीस वर्षांचा म्हणून खपून जातो ! बापाचें नांव ‘काटण्यांत’ आपलें वय कमी भासावें हाच हेतु असावा. राम दामोदर जोशी, असे नांव दावले किंवा ऐकिले म्हणजे तो मीठ वाटतो; परंतु राम जोशी असे नांव पाहिले म्हणजे तो अल्पवयस्क पोरटेला असावा, असा मद्द होतो. बाई हे उपपद गाळल्यावर स्त्रियाही कमी वयाच्या वाटतात. म्हणूनच शांताबाई जोशी लिहिण्याऐवजी शांता जोशी असे नांव लिहिणें त्या पसंत करतात.

डॉ. अभिमन्यु अर्जुन पांडव यांनी आणखी एक कल्पना पुढें आणिली. ते म्हणाले, “आजचे तरण आपल्या नावांतीठ बदलले नांव गाळतात, याच्या मूळार्थी बायकांचें अनुकरण असावें. ‘जन खुळावळे ! सकल उलट चालले.’ तरणी केंसाला कातरी लावून पुरुषाप्रमाणें पॅट व कोट वापरतात; याच्याविद्द तरणांचा आजचा सचित्र रंगीत बुशकोट म्हणजे बायकांचा पोळकाच ! बायकांची साधारणपणे सौ. काशीबाई कानिटकर, सौ. लक्ष्मीबाई टिळक, सौ. मालतीबाई वेडेकर अर्शी एकेरी नांव वापरतात. (वास्तविक पुरुष जसे बापाचें नांव लावतात तसे बायकांनी नवऱ्याचें नांव लावावें अशी अपेक्षा असते.) त्याचें हे अनुकरण दिसतें !” आणखी एक वक्ता मध्येच उठून म्हणाला, “जुन्या काळी नाटक व सिनेमा यांच्याशी संबंध असल्या काहीं नद्यांना विशिष्ट परिस्थितीत आपल्या जन्मदात्याचें नांव ठाळक असणें शक्य नव्हतें. ते केवळ स्वतःचें एकेरी नांव वापरूं लागले. त्याचेंच अनुकरण इतरांनी पुढें केले असा माझा तर्क आहे.”

अप्यक्ष म्हणाले, “ या त्रिव्यावर आतांपर्यंत झाली तेवढी नचां पुरे झाली. बापाचें नांव ‘काटप्या’च्या मूळार्था अगळेन्ही जां कारण आतांपर्यंत पुढें आलीं तीं सर्वच जरी गर्वाशीं परीं नसलीं, तरी प्रत्येकांत कांहींतरी तथ्यांस अमावा. या चर्चेपासून आम्हां बापांनी पुष्कळ बांध घेतां येण्यागारमा आहे. आमच्या बटिलानीं आम्हां दिलेले नांव आतां बदलणें शक्य नाही; पण यापुढें आमच्या मुलांना नांवें देताना आपणांस विशेष काळजी घ्यावी लागेल. यात्रिपरीं सहज आढवणेची गोष्ट सांगतां. शंकरराव साठे नावाच्या एका मित्राला तीन मुलींच्या सांगून एक मुलगा झाला. स्वारी माझ्याकडे येऊन, मुलाला नांव काय देवाचें म्हणून विचारलें लागली. त्याचा आनंद पाहून मला जास्त विचार करावा लागला नाही. म्हटलें, “ देवा नांव आनंद ! ”

“ मग तो गाढव बनेल ! ” साठे एकदम खिन्नतेनें उठारले ! त्याच्या पोगण्याचा मला अर्थ बघला नाही. “ तो कसा ? ” मी विचारलें.

“ अहो, आनंद शंकर साठे या नांवाची इंग्रजी आवाशरें लिहिलीं (A. S. S.) म्हणजे तो गाढव नाही का बनणार ? ” शंकररावांच्या या दूरदृष्टीचें मला मोठें कौतुक वाटलें. आपल्या मुलाच्या नांवाची पुढेमागे चेष्टा होईल, ही अडचण त्यांनीं जाणली. अशा परिस्थितींत एकाद्या, चिरंजीवानें बापाचें नांव ‘काटलें’ तर त्याला दोष देतां येणार नाही ! ‘लोकसत्ते’च्या सन्मान्य संपादकाच्या नांवावर काही कुटाळलोक फांदी नाही का करीत ? त्यांच्या टीकेला भीक न घालता त्यांनीं आपलें नांव कायम देविलें आहे, बाबद्दल या परिपदेच्या वर्तीनें मी त्यांना धन्यवाद देतो. राजेश्री के. नारायण काळे यांनीं आपल्या स्वतःच्या ‘केशव’ या नावाचा सक्षेप कम्पन आपला द्याव जो नारायण त्याला महत्त्व दिलें ही केवढी पण कौतुकाची गोष्ट आहे !

“ आजच्या तरणांना नावांत वाप जट झाला आहे, म्हणून तें हटकें करण्याकरितां त्याचें नांव गालतात; पण जून्या काळीं केवळ वापच तो काय, पण आज्ञा व पणजा यांचाही भार त्या काळचें तरुण सहन करीत ! दादोबा पांडुरंग यांच्या उधुव्याकरणाच्या १९१९ सालच्या (आवृत्ति २४) प्रतीवर प्रकाशकांचें नांव “ यामनराव बाबाजी दादोबा पांडुरंग तसेडकर ” असें छापलेलें आढळतें ! असो. तरी आतां या अनिष्ट प्रकाराला आळा कसा घालावा, यामबंधी सूचना सभागदानीं पुढें मांडाव्या. ”

संभाजी शिवाजी मोसले यांनीं अशी सूचना पुढें आणिली की, जे तरुण आपल्या बापाचें नांव ‘काटतात’ त्याचा वारसाहक्क नष्ट व्हावा व बापाची इस्टेट त्याला मिळू नये. बावर माधव नागायण पेशवे म्हणाले, “ असें केल्यानें वापच अडचणीत येतील ! कारण कुळकायद्यामुळे आज बटिलोपार्जित इस्टेटीत

अर्थ राहिलेला नाही. शिवाय सीही पारब्य थोट्यांच्या बाबतीत अगते. फॅमिली प्रॅनिंग नसल्यामुळे आज-या वडिलांनी मुलांना मागे ठेविलेला इस्टेट म्हणजे त्यांच्या बहिष्काचे विवाह व भायंडांचे शिक्षण, यांनी जबाबदारी ! यापेक्षा बापांचे नांव असल्यावेरीज लेस किंवा कथिता छापावयाचीच नाही, असा सक्त नियम झाला पाहिजे; परंतु स्वतः कांही संपादनांनीच बापांचे नांव 'काढलेले' असल्यामुळे असा नियम अस्तित्वात येणे जशयव झाले आहे. बाकरिता तसा कावदाच मुली झाला पाहिजे. कावदाशिवाय कोणतीही मुखारणा कधी होणे शक्य नाही, हे सति, बालविवाह, दास्यंदी वगैरे कावदाच्या इतिहासावरून बळून येईल. आपला बाप कोण हे ज्ञाना टाऊक नाही, असे बाईं लोक असतात. असे लोक बगळून बाप कोण हे टाऊक असलेल्या एकाद्या चिरजीवाची पितृनामविरहित नांवासाठी जर कथिता, एषुकथा, निंदव किंवा अन्य कोणतेही निज्ञान प्रसिद्ध झाले तर टेलफावर, संपादकावर, प्रकाशकावर, व मुद्रकावर सट्टा भरण्यांत यावा व त्या टिप्पणांत लेवडे शब्द असतील तेवढ्या नव्या पैशांच्या प्रत्येकारा दंड ठोठावण्यांत यावा ! गुन्हा दुखत्यांदा केल्यास नव्या पैशाऐवजी तेवढे रुपये दंड करावा. टोपणनांव या कावद्यामातीं अर्थातच येणार नाही. या कावदाळा जे उच्चढून धरतील अशाच उमेदवाराना येत्या नियडणुकींत महाराष्ट्रीय बापानीं आपलीं मते द्यावी. असा कावदा घडवून आणणाकरिता एक दहा सभासदांची समिति नेमण्यांत यावी व या दहा जणांचे आपल्या लोकहितेष्टु मुख्यमंत्र्यांकडे शिष्टमंडळ पाठवावे, अशी माझी सूचना आहे. पानशेतर्ष धरण पुढून पुण्याची घरे वाहून गेल्यावेळीं ते संकटाला भावते, तर चिरजीवाच्या मूर्तपणाच्या महापुरांत महाराष्ट्रांतील गारे बाप (अर्थात् त्यांची नावे) बुडून जात असतांना ते स्वल्प दसून पाहातील काय ? ”

या सूचनेला हुजोरा देनांना बाल गमाधर जाभेकर म्हणाले, “ मुख्य मंत्र्यांकडे या पितृपरिषदेचे शिष्टमंडळ पाठवावे, या परिषदेपुढे आलेल्या सूचनेला मी आनंदाने पाटिबा देतो. मुख्यमंत्र्यांनी काढकसरीकरिता म्हणून तरी असा कावदा लवकर पास करून घेतला पाहिजे. महाराष्ट्रातील संशोधनसंस्था सरकारच्या मदतीवर चाललेल्या असतात. आज शिवाजीचा जन्मकाल कोणता यासंदर्भी संशोधक डोक्रेफोड करीत आहेत ! आगरकरासारख्यांचा जन्मकाल निश्चित नाही ! बापाच्या नावाखेरीज आपले लिखाण प्रसिद्ध करण्याची प्रथा अशाच नाम्द राहिल्यास गांचा बाप कोणता, हा भावी संशोधकाना प्रश्न पडेल ! आज जगा शिवाजीच्या जन्माच्या वावर्तीत फाल्गुन की नैशाख अमा वाद चालू आहे, तगा भावी मराठी माणेच्या शिवाजींच्या बापाच्या वावर्तीत तो गोविंद गोपाळ किंवा सिधराच कोण असे वाद निर्माण होतील ! शानदेवाने जर शाने-

धरीत व अभंगांत आपल्या बापाचा स्पष्ट निर्देश घेता असता, तर ज्ञानेश्वर एक की दोन अशा संभ्रम भागद्वारांना उत्पन्न झाल्याच नवना ! वामन गांधाच्या कवींनी जर आपआपल्या बापाचे उद्देश केले असते, तर वामनपंडित एक की पांच असे बाळकृष्ण अनेक भिड्यांना कोडें पडले नसतं. पार कशाला ? सुप्रसिद्ध दमयंती-स्वयंवराचा कर्ता रघुनाथपंडित यानें जर आपला बाप कोण हें नमूद करण्याकरितां थोडी आणखी शार्द सार्चिली असती, तर हा कवि कोण हें ठरविण्यास प्रियोळकरांना एवढे कष्ट पडलेच नसते व त्यांच्यासंबंधी काहीतरी निश्चित त्यांना सांगतां आले असतं. मुक्तेश्वरानें ‘ तो मुद्रल चिंतामणिमुन । लीलाविधंभरा-नुप्रहीत । ’, ‘ चिंतामणिमुन मुद्रली तें मुस ठेले । ’, ‘ मुद्रल चिंतामणि अनुगरे जाणा । ’, असे ठिकठिकाणीं आपल्या जनकाचे नामोद्देश्य केल्यामुळे त्याच्या व्यक्तीसंबंधी निश्चित त्यांना सांगतां आले. मूळ मुद्यावर येऊन बोलावयाचें म्हणजे आजच्या साहित्यिकांचे बाप कोण याचें संशोधन करण्याकरितां सरकारास अनेक संशोधनमंडळे स्थापन करावी लागतील, आणि सगळा पैसा अशा संशोधनात रचूं झाल्यामुळे नाट्योत्सव, तमाशे वगैरे महात्माच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमांकरितां सरकारजवळ पैसा शिल्लक राहणार नाही ! या भावी अडचणी लक्षांत घेऊन मुख्य मंत्री असा कायदा पास करून घेतील, याबद्दल मला मुळांच शंका नाही. ”

हा ठराव टाळ्याच्या प्रचंड कटकडाटांत एकमतानें पास झाला आणि ‘ संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे ’ या चालीवर ‘ बापाचा कायदा झालाच पाहिजे ’, अशा गर्जनानीं सारें आकाश निनादून गेलें ।

शेवटीं अभ्यशासहित दहाजणांचे एक शिष्टमंडळ नेमण्यांत आल्यावर आभारप्रदर्शन, हारतुरे वगैरे औपचारिक गोष्टी होऊन परिपदेचें काम संपले.

*

*

*

शिष्टमंडळाचा उत्साह दाडगा होता. मुगलमंत्र्यांना भेटण्याचा दिवस व वेळ त्यांच्याकडून निश्चित समजून घेतल्यावर नव्या सचिवालयामध्ये ही मंडळी त्यांना भेटण्यास गेली. मुख्यमंत्री कांहीतरी महत्त्वाच्या कामांत निमग्न असल्यामुळे त्यांची गांठ पडण्यास तास अर्धा तासाचा अद्याप अवधि होता. म्हणून शिष्टमंडळाचे सभासद मंड्यांच्या व अधिकाऱ्यांच्या पाठ्या बाजीत सचिवाल्यांत इकडे तिकडे येरझारा घालूं लागले. पाहतात तों काय, बहुतेक मंड्यांच्या व अधिकाऱ्यांच्या पाठ्यावर त्यांच्या बापाची नावेच नाहीत ! ‘ यशवंतराव चव्हाण ’ असे एकेरी नांव लिफ्टमधून उतरल्याबरोबर वाचून तर त्यांचा धीरच सचळा ! Doctor heal thyself असे म्हणण्याचा प्रसंग ! अशा स्थितीत मुख्य मंड्यांना भेटून कांही उपयोग नाही; त्यांचा व आपला वेळ मात्र फुकट जाणार, याबद्दल

त्यांची खात्री झाली व आत्मा धावली परत फिरण्याचे त्यांनी ठरविले. लगेच लिफ्टातून ते खाली उतरले. या प्रश्नाचा काहीतरी सोशमोश खावत्याखेरीज परत घरी जावयाचे नाही असा त्यांचा पूर्ण निर्धार होता. भट्टहरीने म्हटलेंच आहे :

रत्नैर्मोहैस्तुतुर्न देवा

न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं

न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥

राज्यसरकारकडे दाद लागणार नाही, असे दिसल्यावर केंद्रसरकारकडे दिहिलीला धांव घेण्याचे त्यांनी ठरविले. बोरीवंदरवर जाण्याकरिता ते टॅक्सी शोधू लागले; परंतु इतक्यांत मांजराच्या गळ्यांत पांढ कडी यांधायी, अशी व्याप्रमाणे एका लंदराने शंका काढली होती त्याप्रमाणे एक सभासद म्हणाला, “ दिहिलीला जाऊन तरी काय वळणार आहे ! स्वतः महामंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू एकेरी नांवच जायतात. ‘ जवाहर मोतीलाल नेहरू ’ असे नांव त्यांनी लिहिलेले नाही. राष्ट्रपति राजेंद्र प्रसाद यांनाही तोच प्रकार. पंडित गोविंद वल्लभ पंत यांनी बापाचे नांव ‘ काढले ’ नव्हते; परंतु आमच्या सर्वांच्या दुर्दैवाने ते विचारें वारले ! आतां आकाशातील वाणावाय आपणाला कोणीच ज्ञात नाही ! ”

शिष्टमंडळाने अर्धश्री. नयाखरे आवेष्टाने गर्जले, “ Do or die ! वापांच्या मा कार्याकरितां आकाशांतील वापाकडेदेखील जाण्याची आमची तयारी आहे; परंतु पृथ्वीवरील (सचिवालयातील) वापाकडे सहाव्या मजल्यावर जाण्यास जसा जिला किंवा लिफ्ट येथे आहे, तसा आकाशांतील वापाकडे जाण्यास नाही ! ”

“ एथदीच अडचण असल्यास मी हा पहा तुम्हाला स्वर्गांत जाण्याचा लिफ्ट दाखवितों ! माझ्या मागून या, ” समासदापेकी एकजण म्हणाला.

त्याच्या मागून वाकींचे नऊही समासद हळुहळू मुकाट्याने जाऊ लागले. गेट वे ऑफ इंडियाजवळ पोचल्यावर दिवाजीच्या पुतळ्याला त्याने सर्वांना नमस्कार करावयास लावला व, किनाऱ्यावर गेल्यावर, पुढे अभाग पसरलेल्या महासागराकडे बोट दाखवून तो म्हणाला, “ आकाशातील वापाकडे जाण्याचा लिफ्ट तो हा ! यांत उतरा, म्हणजे मज्जे कोणताही मजग्न न लागतां एकदम टॉप प्लोअरवर-स्वर्गांत जाऊन पोचाल ! ”

त्यांचे ते शब्द ऐकिल्यावर आर्ची अध्यक्षांनी आणि त्याच्यामागून इतर नऊही सभासदांनी गमुद्रांत पटापट उठना घेतल्या !

*

६

७

आकाशांतील वाप या पृथ्वीवरील वापाच्या शिष्टमंडळाचें माग्हारें ऐको आणि नवगु नवागरे व ज्या ज्या इतर चिरंजीवांनीं म्हणून आपआपल्या वापाचें नाव ' कादलें ' आहे, ते ते तें पुनः लावोत ! वाप त्रिशवाद.

रत्नदीप, दिवाळी अंक १९६१

७ ० ०

चमत्कारांचा चमत्कार

सन १९२० च्या ऑगस्टमधील गोष्ट. लोकमान्य टिळक दिवसाला झाले होते. मी त्या वेळीं धारवाड येथे होतो. ही दुःखद बातमी ज्या दिवशीं धारवाडांत येवून घडकळी त्याच दिवशीं-की त्यांच्या दुसऱ्या दिवशीं हें मला आज बरोबर आटवत नाही-एक विचित्र हूल गावांत उडली. तिकडे एका तऱ्याच्या कांडावर एक मारतीचे देवालय होते. त्या मारतीच्या उडीतून म्हणे टिळक दिसत होते ! जो तो त्या देवळाकडे धाव घेऊं लागला, आणि 'हो', 'हो', 'हो', 'हो', करीत देवळाबाहेर पडूं लागला. ही बातमी ऐकून मीही तारण्यमुग्ध कुतूहलाने प्रेरित होऊन त्या देवळांतील गर्दीत घुसलों आणि मोठ्या प्रयत्नाने कसाबसा मूर्तीपर्यंत जाऊन पोचलों; पण नवऱ्याची - नव्हे दुःखाची-गोष्ट ही की, मारतीच्या 'टिळकांत' टिळक मला दिसतच ना ! सर्वांना टिळकांचे दर्शन घडतें; पण मलाच तें होत नाही, हा माझा कमीपणा इतरांना फक्त नवे म्हणून मी माझा चेहरा शक्य तितका करून आनंदी करून देवळाबाहेर पडलों. एकदोन माणसांनीं मला दरवाजावर आडवून, "गंरां काय हो टिळक दिसतात ! " असा प्रश्न केला. मी त्यांचे मोठेणे ऐकतेंच नाही, असा यद्वाणा करून तेथून निगडलों. आणखी कांहीं पावले पुढें गेल्यावर एका बाईनें हाच प्रश्न मला कानटीत केला. ती मला काय विचारते हें मला कळलें; पण मी तिच्या "कजड परतुळा" (गंरां कानडी कळत नाही) असें सांगून वेळ मारून नेली.

आमच्या बलवमने रात्री जेवताना मंडळी त्या मारतीच्या उडीतील टिळकांचे मोठ्या उत्साहाने वर्णन करीत होती. जी मंडळी देवळांत गेली नव्हती ती आपणांत दुर्दैवी समजून मोठ्या भाविकनेने या गप्पा ऐकत होती. मला तर देवळाला जाऊनही टिळक दिसले नव्हते ! माझी निराशा लोकांना फक्त नवे म्हणून मी या दुसऱ्या गर्मातील मंडळीमारण्यां वृत्ति राखली. पूर्वरार्या 'टिळका'च्या गप्पांत विशेष प्रामुख्याने भाग घेणाऱ्या एका गृहस्थाना दुसऱ्या दिवशीं एकीकडे गाढून मी म्हणें, "काय हो, तुम्ही नव रात्री टिळकांना मारतीच्या उडीत पाहिल्याच्या गप्पा करीत होता; पण मी ह्याः तिकडे अगदीं जवळून मारती पाहिली, तरी टिळकटिळक मला कांहीं दिसत नाहीत हें कसे ! "

“ मला तरी कुठे काय दिसते आहे ! लोळ दिसते म्हणतात; आपणच का नाही म्हणा ! ” असे म्हणून तो गृहस्थ मिस्त्रिगणें हसूं लागला.

हाच प्रश्न मीं आणगी दोघांना वाजूरा नेऊन विचारला; आणि त्यांच्या कडूनही मला असेंच उत्तर मिळालें ! त्या वेळीं मग्न लहानगणीं ऐकलेल्या एका गोष्टीची आठवण झाली. एका पाद्रीला चर्चमध्यें प्रवचन करावयाचें होतें; पण ऐन वेळीं आजारी पडल्याकारणानें त्याला तें करणें अशक्य झालें. त्या वेळीं आपल्या एका सहकारी पाद्रीवर ही कामगिरी त्यानें सोंपविची आणि ती त्यानें मोठ्या आनंदानें स्वीकारलीही. हा दुसरा पाद्री अगदीं सामान्य बुद्धीचा माणूस होता, पूर्वतयारी करण्यास एका सायाचीही खबर नव्हता हें त्यानें प्रवचन करे घडेल, ही पहिल्या पाद्रीला काळजीच होती; पण दुसऱ्या दिवशीं जो तो काळचें प्रवचन पारच उत्कृष्ट झाल्याचें पहिल्या पाद्रीजवळ येऊन सांगूं लागला. पहिल्या पाद्रीला दुसऱ्या पाद्रीची विद्वत्ता माहीत होती. ‘अश्या हरी’ वारसी स्थिति होऊनच ही कामगिरी केवळ बेल निभावून नेण्याकरितां त्यानें या दुसऱ्या पाद्रीला सांगितली होती. तेव्हां या पाद्रीला बोलावून, “ काळ प्रवचनांत आपण अजब असें काय सांगितलें ! ” असा पहिल्या पाद्रीने प्रश्न केला. त्याला या प्रयत्ना-कडून उत्तर मिळालें तें असें—

“ एकंदर माविक ओतृगण जमल्यावर, ‘जे कोण पुण्यवान व सिस्तावर पूर्ण निद्रा असलेले लोक असतील त्यांनाच मात्र माझे भाग्य ऐकूं येईल; पापी व पाखंडी लोकांना तें ऐकूं जाणार नाही,’ असें मी प्रथम सांगून टाकलें व मग तासभर केवळ प्रवचन केल्याप्रमाणें तोंडाची उपद्रझाक व हातवारे तेथे केले ! ” यावर आणखी जास्त मलिनाधी करण्याची गरज आहे, असें वाटत नाही. चमत्कारांचा उगम पुष्कळदा मनुष्यस्वभावाच्या कोणत्या दुर्बलतेत असतो ही गोष्ट यावरून कळून येईल.

चमत्कारांचा पगडा जनमनावर या विसाव्या शतकातील शास्त्रीय युगांतही केवदा असतो याची कल्पना पोर्तुगालांतील फातिमादेवीच्या नुकत्याच झालेल्या हिंदुस्थानांतील दिग्विजयानें चांगलीच सिद्ध झालेली आहे. या मूर्तीच्या आगमना-मुळे केवळ ख्रिस्तीच नव्हे, तर हिंदु, पारशी असे अन्यधर्मीय रोगीदेखील दीर्घ आजारांतून खडखडीत बरे झाले, असे चमत्कार वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालेले पाहिले. या देवीच्या आगमनप्रसंगीं गर्दीत चेंगडून मेलेलीं माणसें मात्र जिवंत झाल्याचें वाचलें नाहीं. शेवटीं तर ही मूर्तीच अपघातानें सालीं पडून फुटल्याची बातमी आयली !

चमत्कार दोन प्रकारचे असतात. एक अशक्य व दुसरा असंभाव्य. मेलेल्या माणसाला जिवंत करणें हा पहिल्या वर्गातील चमत्कार; परंतु सहसा न

चमत्कारांचा चमत्कार

घटनाारी पण अशक्य नाही आणि तिचा कार्यकारणभाव सुद्धिगम्य आहे, अशी गोष्ट दुसऱ्या वर्गात घालण्यास हरकत नाही. दुसऱ्या वर्गातील चमत्काराचा कार्यकारणसंबंध समजला म्हणजे त्यातील चमत्कृति नष्ट होते. पुष्कळदा तो योगायोगाहो असतो.

पहिल्या वर्गातील चमत्कारांचा चमत्कार असा आहे की, तो स्वतः पाहिलेला कोणीच सापडत नाही. अत्यंत प्रामाणिक माणूसही भायिकपणाने आपल्याला पूज्य असलेल्या व्यक्तीने असा चमत्कार केल्याचे लिहीत; पण तो आपण पाहिला किंवा स्वतः केला असे सांगणार नाही. असा जर कोण उद्देश असेल तर एक तर तो भाग प्रक्षिप्त असावा अथवा ती स्थानी कविकल्पना, भ्रांति किंवा लयाडी असावी, असे मानण्यास विशेष हरकत दिसत नाही. सेंट फ्रान्सिस झेवियरने कितीतरी मृतांना जीवदान दिल्याचे त्याच्या चरित्रकारांनी लिहून ठेवले आहे. पण त्याच्या उपलब्ध पत्रांमध्ये या गोष्टीचा विलकूत उल्लेख मला आढळला नाही. याविषयी काही ख्रिस्ती धर्माधिकार्यांकडे चर्चा केली असता, असे होण्याचे कारण झेवियरचा विनय होय, असे मला त्यांनी सांगितले.

पण नामदेवाला ह्या विनयाचा स्वभाव त्याचे भक्त देऊ इच्छित नाहीत. शीखांच्या आदिग्रंथांमध्ये नामदेवाच्या नांवावर असलेली काही पदे आहेत. त्यांमधील एका पदांत वादसहाने एका गावीला ठार करून, “पुन्हा जिवंत करून दाखीव, नाही तर तुझे डोकें उडवितों,” असे नामदेवाला सांगितल्याचा उल्लेख आहे. आपल्या भक्तांपरील हे संकट पाहून—

“पांखतण बाज बजाईला
गरुड चढे गोविंद आरला
अपने भगतपरि की प्रतिपाल
गरुड चढे माये गोपाल.”

म्हणजे पंख फटफटणाऱ्या गरुडावर बसून श्रीविष्णु आला व पुढे त्याने ती गाय सजीव केली, असा आशय आहे. या पदाचे कर्तृत्व आद्य नामदेवाकडे नसून तेच नांव धारण करणाऱ्या त्याच्या शिष्यप्रशिष्यांपैकी एकाद्याने हे पद रचले असावे, असे माझे मत आहे. शंकराचार्य, कबीर, नानक यांच्या गादीवर बसणारे त्यांचे शिष्य-प्रशिष्य आपल्या गुन्नेंच नाव लावीत असे दिसते. असे मत प्रतिपादन करणे म्हणजे आद्य नामदेवाचे महत्त्व हिरावून घेणे होय, असे त्यांच्या भक्तांना वाटते. असा वावरीत विशेष वाद पाहून त्या भायिक लोकांच्या भावना विनाकारण दुराविष्णांत आर्ष नाही.

काही लोक अशा चमत्कारांच्या पुरस्कारार्थ पाश्चात्य विद्वानांचा आधार पुढे करतात. यापेक्षा प्रत्यक्ष आपण पाहिलेले चमत्कार जर ते प्रसिद्ध करतील तर चमत्कारांवर लोकांचा जास्त विश्वास वसेल. छापसान्याचें विट्ट पुगून तें देण्याकरितां मुद्रकाकडून विलक्षण समादा लागला असतां एक अशात इमम किंवा पोस्टमन एकाएकी तेवढी रद्दम किंवा तितक्या रकमेची मनीऑर्डर घेऊन आला, असें तत्कालीन पांगारकरांनीं आपल्या आत्मचरित्रांमध्ये लिहिल्याचें आढवतें. याबद्दल दामाजीच्या काळीं पंटरांनाय जसें विट्ट महाराजें रूप धारण करी तसें पांगारकरांच्या काळीं त्यानें पोस्टमनचें रूप धारण केले, असें दिसतें. हा उपरिनिर्दिष्ट चमत्कार म्हणजे केवळ योगायोगही असेल. पांगारकर जसे धारकरी सांप्रदायाचे तसें पुण्याचे धंकररावजी देव हे रामदासी सांप्रदायाचे निस्सीम भक्त आहेत. आपले सारे आयुष्य त्यांनीं रामदासांच्या सेवेला याहिलेले आहे. त्यांना रामदामांनीं दर्शन दिलें किंवा त्यांना समर्थोचा माझात्कार झाला किंवा अन्य चमत्कार त्यांनीं अनुभवल्या कीं काय, अशी मी त्यांच्याकडे मुक्तीच पृच्छा केली असतां, त्यांनीं तसें काहीं झालें नसल्याचे सांगितलें.

मी स्वतः अनुभवलेले असे तीन चमत्कार कथन करतो. अर्थात् हे सर्व दुसऱ्या वर्गातील आहेत.

‘ रा. व. दादोबा पांडुरंग ’ ह्या माझ्या ग्रंथाचे दोन्ही भाग ज्या वेळीं छापून तयार झाले, त्या वेळीं प्रास्ताविक भाग, परिशिष्ट व सूचि छापत असतां पुस्तकांत घालण्याचे फोटो छापून काढावे म्हणून मी ही सर्व सामुग्री मुद्रक भीयुत या. ग. टक्के यांच्या स्वाधीन केली. “ अहो, हे तुम्ही मगळ जमवले मरं; पण त्यांत दादोबांची सही दिवत नाही ती ! ” ती सामुग्री पाहून श्री. टक्के म्हणाले.

“ नाही मरी ! दादोबांची मराठी सही जगजग पछाडले असतां कुठेच मगळ सांपडली नाही. सरकारी दफ्तरात त्यांच्या अनेक सया आहेत त्या सर्व इंग्रजी. मराठीचे पाणिनि म्हटले जाणाऱ्याची इंग्रजी मही देण्यापेक्षा मुळींच न दिलेली बरी, असं मला वाटल. म्हणून मी तिचा फोटो घेतला नाही. ” मी अगदीं स्निग्धपणाने उत्तर दिलें.

आत्मचरित्राच्या हस्तलिखिताबद्दल दादोबांच्या मराठी हस्ताक्षराचा नमुना मिळाल्याच होता. तेन्हा मराठी नसली तरी इंग्रजी स्वाक्षरी देणे योग्य होईल, असें दोघडी आम्ही ठरविले. त्या दिवशीं बुधवार होना (२६ मार्च १९४७). मज्याकाळीं सरकारी दफ्तराच्यात जाऊन दादोबांची स्पष्ट मही अमरेश एक चांगला कागद नीं घेऊन काढला. दुसऱ्या दिवशीं मज्याकाळीं चार वाजतां त्याचा फोटो घेण्याकरितां फोटोग्राफरस्येथें बोलाविलें. फोटो घेऊन दफ्तरावर पुरस्कार लिहिल्यासाठीं पुस्तकाचा दुसरा भाग कौन्सिलरद्वारेन घेऊन पंतप्रधान

श्री. बाळासाहेब सेर यांना चाववाचा होता. त्या दिवशी मी फारच दमलो होतो. नेहमी मी दस किंवा ट्रेम गातून घरी परत जातो; पण त्याच दिवशी संध्याकाळच्या वेळी दस किंवा ट्रेम मिळवून फार वेळ व्यूढ्याने तिष्ठत राहावे लागेल असा विचार मनात येऊन, चर्चगेट गातून रेल्वेनेच जाण्याचे मी ठरविले. मला चर्ची-रोड स्टेशनवर उतरावयाचे होते; पण चर्चीरोड स्टेशन आले याचे भान न राहून तेथे न उतरता अखेर मी ग्रॅटरोडला उतरलों. फार दमून गेलो असताही तेथे असलेल्या सेकंडहॅण्ड पुस्तकांच्या दुकानांपेकी एकांत जाण्याचा मला अनावर मोह झाला. मला पाहिल्याबरोबर दुकानांतील एक पोन्त्या मजकडे येऊन म्हणाला, “शेट, पलीकडचा पुस्तकाचा ढीग तुम्ही पाहिला नाही !” तिबडे जाऊन पाहतो तो मला चरच संवृत भागवताची एक माषलेली पोथी आढळली. त्या पोथीच्या मुखपृष्ठावर ‘दादोबा पांडुरंग’ अशा देवनागरी व इंग्रजी सद्या होत्या. दादोबा पांडुरंगांनी ‘प्रभाकर’ पद्याच्या अंकांत त्या भागवताच्या आधुनीसंबंधी लेख लिहिला ती हीच त्याची १८३९ सालची प्रत होती. मला दादोबांनी देवनागरी सही मिळाल्याबद्दल जो आनंद झाला, त्यापेक्षा तो ग्रंथ ज्या परिस्थितीत मिळाला त्या घनावाचा मोठा चमत्कार वाटला, हे येथे सांगावेसे वाटते.

मला एक जुने हस्तलिखित वाड मिळाले. त्याचीही दफीकत अशीच चमत्कार म्हणण्यासारखी आहे. दोन वर्षांपूर्वी गोमंतकात हस्तलिखिताचा शोध करित फिरत असतां माझे या गावी आगच्या एका जवळच्या आतांच्या येथे रात्री बसलीला राहिलो. त्याच्याकडील हस्तलिखितांचा शोध मी एकदोन वर्षांपूर्वी केलाच होता. त्यामुळे पुन्हा करावा असे मला वाटले नाही. सकाळी चहा व फराळ झाल्यावर दुसऱ्या गावात हस्तलिखिते शोधण्याकरिता जावे म्हणून जवळच पांचदहा मिनिटांच्या अंतरावर अमलेच्या घरास्टेंडवर जाऊ लागलो. घराबाहेर पडून दोनचार मिनिटे झाली नाहीत तोंच मला एकाएकी भोवळ आली व जवळच असलेल्या दुकानाचा मी आश्रय केला. माझ्याबरोबर आमचे मेहुणे बसस्टेंडपर्यंत मला पोचविण्याकरिता म्हणून आले होते. ते म्हणाले, “आतां परत घरी चला नि वर वाटल्यानंतर मग जा.” त्याचे म्हणणे मान्य केल्या-निवाय मला गत्यंतरच नव्हते. परीं आल्यावर मी आरामखुर्चीवर बसलो व सहज वाचण्याकरितां म्हणून जवळचे पुस्तकाचे कपाट उघडतां तो त्यात शभरावर प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध मराठी काव्ये असलेले एक मल्लोमोटें जुने हस्तलिखित वाड दिसले. ते अत्यंत महत्त्वाचे आहे. मला जी घेरी आली ती ते पुस्तक न घेतां जाऊं नये म्हणून तर नसेल ! त्याच्यापुर्वी मला कधी अशी घेरी आली नव्हती व त्याच्या-नंतरही अद्याप कधी आलेली नाही. रक्तदायाची मला भीति वाटली; पण ती अखेर सोटी ठरली.

चमत्काराशिवाय नमस्कार नाही, अशी भूण आहे. जुन्या काळीं आपल्या प्रत्येक संताला त्यामुळे चमत्कार चिकटविण्यांत येवू लागले. त्या मराठी कवींनी चमत्कार केले नाहीत किंवा त्यांनी चमत्कार केल्याचे जाहीर झाले नाही, त्यांचे नांव व कविता ही दोन्हीही हुत होऊन गेली. मुक्तेश्वर, रघुनाथपंडित, सामराज हे अग्रपैकींच होत. यांची कविता खलीकडे आणि तीही अंशतःच उपलब्ध झालेली दिसते. आधुनिक साहित्यिकांच्या मागे जर काहीतरी मानगट नसेल, तर तो 'ख्यातनाम', 'प्रथितयश' बनणे कठीण होतं ! आधुनिक साहित्यिकांना चमत्कार करतां आले नाहीत, तरी त्यांनी चमत्कारिकपणा तरी करावा. राजवाडे, केतकर, गडकरी यांच्या वाङ्मयगुणांपेक्षा काही लोक त्यांच्या चमत्कारिक यत्नांचेच विशेष कौतुक करतांना दिसतात. विद्यमान कविलेखनांमध्ये अशी चमत्कारिक पार्श्वे नाहीत असे नाही; पण त्यांचा येथे निर्देश नकोच.

आणखीही एक अशीच मोष्ट सांगण्यासारखी आहे. दर गुरूवारी सुबंद मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या ग्रंथसमितीची सभा असते. अद्या एका गुरूवारी मला अंगांत जरा ताप होता; तरीपण तसेच महत्त्वाचे काम असल्यामुळे ऑफिसांत जावे लागले. संध्याकाळी ऑफिस नुटल्यावर प्रकृति ठीक नसल्यामुळे ग्रंथसमितीच्या सभेला न जातां मी घरी जाण्याचा विचार केला; पण पुन्हा विचार केला की, जर मी सवेतन कामाला ऑफिसांत जाऊं शकतो, तर निवेतन कामाला ग्रंथसंग्रहालयांत जाण्यास अडचण कां यावी ! असा विचार करून ठाकुरद्वाराकडे जाणाऱ्या बसमध्ये मी तीनदा चढलों; पण मर्यादित संख्येपेक्षां माणसे जास्त झाल्यामुळे मला प्रत्येक वेळीं खाली उतरावे लागले ! पुढे विहाटोरिया मिळेल म्हणून मी चालतच गिरगावपर्यंत गेलों. तिकडे एक सेक्रेटरी बुकसेलर धांवतधांवत दुकानाबाहेर येऊन मला म्हणाला, "तुमच्याकरिता एक पुस्तक देवलं आहे. आतां तुम्ही भेटलां नसतां, तर दुसऱ्या एका गिन्हादकाला देणार होतो." आशियासंबंधीचें वर्णनात्मक हच भाषेतील १६८० मज्जे (म्हणजे शिवाजी वारले त्या साली) मुद्रित झालेलें व सुंदर चित्र असलेलें हें पुस्तक होतें. याच्यादरम्यान पुस्तक मजकूरळ दुसरे नाही. त्यानें मागितले ते पैसे देऊन मी तें पुस्तक ताबडतोब विकत घेतलें. पुस्तक मिळाल्यामुळे मला मोठा आनंद झाला. ताप आहे म्हणून जर ऑफिसांतून मी परस्पर घरी गेलों असतो किंवा बसमधून मला पुनःपुन्हा उतरावे लागले नसते, तर या ग्रंथाचा लाभ मला झाला नसता.

ग्रंथांच्याऐवजी देवाच्या भक्तीमुळे असे चमत्कार किंवा योगायोग घडले असते, तर भाविक माणसाने हे सर्व ईश्वरी चमत्कारच मानले नसते काय ! हस्त-कौशल्य, योगसामर्थ्य किंवा जादू यांच्या साहाय्यानें दुसऱ्यानें केलेल्या विस्मय-

कारक गोष्टी कार्यकारण न समजल्यामुळे आम्ही चमत्कार मानतो. वरील आढवणीतील चमत्कारांचे स्वरूप अशांपैकी नाही हे उघड दिसून येणारे आहे. चमत्कार म्हणतां येणारे विस्मयकारक अनुभव जर बिलकूल अतिशयोक्ति न करतां निरनिराळ्या लोकांनी प्रसिद्ध केले, तर त्यांवरून कांहीं सिद्धान्त बांधणे शक्य होईल असे वाटते.

मनोहर-एप्रिल १९५१

० ० ०

जुन्या काळच्या शाळांतील शिक्षेचे प्रकार

अलीकडे अगदी लहान मुलें नॉट्सरी किंवा इतर प्राथमिक शाळांमध्ये मोठ्या हासेनें जाताना ज्या वेळीं नी पाहतो, किंवा अशा शाळांतील एकंदर आनंदी वातावरण ज्या वेळीं अवलोकन करण्याचा मला प्रसंग येतो, त्या वेळीं पन्नास वर्षा-मागील आमच्या बालपणांतील प्राथमिक शाळांतील दुःखदायक 'शिक्षे'ची मला आठवण होते व आजच्या मुलांचा हेवा वाटतो. ईश्वरानें आम्हांला जन्माला घालण्यांत विनाकारण फार घाद केळी, असाही विचार मनांत आल्यासेरीज राहात नाहीं.

वास्तविक 'शिक्षा' या शब्दाचा भावार्थ 'शिक्षण' किंवा 'ज्ञानदान' असा आहे. मोस्त्वर्थच्या कोशामध्ये 'शिक्षा' या शब्दाचे "Instruction, teaching, communication of knowledge," असे अर्थ दिलेले आढळतील. Punishment (किंवा पंडितमंडळाच्या कोशाप्रमाणें 'पारिपत्य') हा दुय्यम अर्थही मोस्त्वर्थनें दिलेला आहे; परंतु तो अर्थ 'शिक्षा' या शब्दाला मागाहून प्राप्त झालेला.

जुन्या काळच्या कॅथोलिकांच्या 'इकिसिझन' या संस्थेच्या यातना-यंत्रांची ज्ञानप्रमाणें आजच्या लोकांना माहिती नाहीं, त्याप्रमाणें जुन्या काळच्या प्राथमिक शाळांतील 'शिक्षे'च्या प्रकाराची आजच्या पिढीतील मुलांना कल्पनाही असणें शक्य नाहीं. त्यांनी तपशीलवार माहिती कोठें माझ्या तरी पाहण्यांत नाहीं. दूध पांढरें आहे, मीठ खारट आहे किंवा साखर गोठ आहे, हें लिहून देणें लागते काय ? त्याप्रमाणें प्राथमिक शाळांतील हे शिक्षेचे प्रकार त्या काळीं इतके सर्वसामान्य होते कीं, त्यांची निराळी नोंद करून देण्याची कोणालाही आवश्यकता वाटली नसावी.

चानू शतकाच्या आरंभी मीं जे हे शिक्षेचे प्रकार स्वतः अनुभवे, पाहिले किंवा ऐकिले ते या टिकाणीं कथन करतो व इतरांनींही जे कथन लिहून ठेविलेले आढळले त्याचीही माहिती देतो :—

माझे जन्मस्थान जें मोनॅट्र क्ले जुन्या काळीं 'शरणगामी' शिक्षणपद्धति असें झिला आज तिथेदे गृहज्ञात, ती चानू होती. 'शरणगामी' म्हणजे शैली-

मामा; अर्थात् तात्या पंतोजी. मुंबई प्रांतांत आधुनिक शिक्षणपद्धति सुरू होण्या-पूर्वीच्या कोंकणांतील शिक्षणपद्धतीची जी माहिती कॅ. जॉर्जसन आपल्या एका शिक्षणविषयक रिपोर्टांत दिली आहे, तिच्यामध्यें आणि या 'शणैमामी' शिक्षण-पद्धतीमध्ये विशेष फरक नाही; कारण या शणै (शेणवी) लोकांच्याच हातांत कोंकणांतील सारें प्राथमिक शिक्षण आपल्या वेळींदेखील होतें, असें प्रा. धोंडो केशव कपे यांनीं आत्मचरित्रांत नमूद करून ठेविलें आहे. गोव्यांतील कांहीं भागांत अगदीं अलीकडे म्हणजे १९१०-१२ पर्यंत या जुन्या शणैमामी किंवा शेणवाई पद्धतीनें शिक्षण दिलें जात असल्याचें मी पाहिलें आहे.

माझें प्राथमिक शिक्षण जे झालें तें मात्र नव्या पद्धतीनें शिकलेल्या शिक्षकाच्या हाताखालींच झालें. गोव्यांत सरकारी मराठी शाळा आजदेखील नाहीत; परंतु आनर्ने घर एका खेडेगांवांत अगदीं एका घागूल असल्यामुळें तेथें खाजगी मराठी शाळेचीही सोय होण्यासारखी नव्हती. एकदोन मुळांकरितां घरांत स्वतंत्र शिक्षक ठेवणें, तो थोडक्यांत मिळणें आणि मिळाला तरी पार दिवस टिकणें कठीण होतें. शिवाय घादेरचीं चार माणसें घरांत सतत जेवायला राहिली तरी त्या काळीं लोकांना विशेष पर्वा नसे; परंतु चार रुपये उचलून महिन्याकाठी मास्तराला देणें घरांतील कर्त्या माणसांना जड जात असे. त्यामुळें प्राथमिक शिक्षणाकरितां आम्हां भावंडांची आमच्या आजोळीं (अस्नोई नांवाच्या गांवीं) रवानगी करण्यांत येत असे. या ठिकाणीं आजोबांच्या माळकीच्या लहानशा एका दुमजरी वंगलींत शाळा भरत असे. या शाळेंतील मास्तर आमच्या आजोबांकडेच जेवायास राही; मग त्रिकणारीं मुलें घरात असोत किंवा नसोत. गावांतील इतर लोकांच्या मुलांकडून फी मिळें तोच मास्तराचा पगार होता.

माझ्यापेक्षा तीन वर्षे धनानें वडील असलेला माझा बंधू तिकडे आधींच जाऊन शिकण्याकरितां राहिला होता. शाळेला जाण्याचें माझें पाच वर्षांचें वय होतांच माझीही तिकडे एक दिवस रवानगी करण्यांत आली. मी प्रथम जातांना मोठ्या उमेदीनें नाचत-उडत गेलों; परंतु तिकडे गेल्यावर माझा उत्साह मावळला. आधींच आईची व घाकट्या भावंडांची वाढवण होऊन मला रडूं येत असे. त्यांत मास्तर घरांतच असल्यामुळे दिवसाचे चौवौस तास कोंडवाड्यांत असल्या-सारखें होई. शाळेची वेळ सकाळीं साधारण सहा ते दहा व संध्याकाळीं अडीच ते साडेसहा अशी असे. शाळा परापाद्यून चारपांच मिनिटांच्या अंतरावर होती. शाळेंत मी, माझा बंधू आणि आमचे दोन मामा असे जात असूं. येतांजातांना नेहमीं बरोबर मास्तर असत.

मास्तरांनीं प्रथम प्रथम मला मारतें नाहीं. तरीपण इतर मुलांना व विजेपतः आमच्या मामांना ते छड्यांनीं झोडपूं लागले म्हणजे मी फारच धावतून जात असें.

प्रसिद्ध व्याकरणकार रा. व. दादोबा पांडुरंग यांनी आत्मचरित्रात या बालकांच्या मनःस्थितीने चांगले वर्णन करून देविले आहे. ते लिहितात, “ लहानपणी शाळा आणि पंतोजी यांचे पार भय असते, आणि हा शाळेच्या जाण्याचा घास आणि पंतोजींचे भय पुष्कळ वर्षेपर्यंत मनांत असते. मला वाटते मला तर हे भय मी बारातेरा वर्षांचा होई तेव्हापर्यंत सारिले होते. त्यांत अगदी कोमळ वयांत म्हणजे मुनार पांचापासून आठ वर्षांपर्यंत तर पंतोजी म्हटल्या म्हणजे मोठा भयंकर दिसे. त्याची ती मुद्रा, त्याच्या हातांत छडी, आणि त्या छडीने तो दुसऱ्या पोरांस मारणांना पाहिले म्हणजे तो लहान मुलांस काळासारखा भयंकर दिसे. मी ज्या शाळेत होतो, त्या शाळेच्या पंतोजीस अशी कधी कधी बरल्या मुलांकडून हिवावाची झडती घेण्याची हुद्दा येत असे...पोर चुकले, म्हणजे त्याच्या पाठीवर छडी मारी. मग पोर रडून म्हणे, “ नाही. नाही. पंतोजी, चुकलो. ही बेल माफ करा. ” असे जेव्हा मी दुसऱ्या बघून पाहीन; आणि मला तर यांत काहीच समजत नसे, तेव्हा मला वाटे की, जर आतां मजवर पाळी आली तर मी हिवाब कसा सांगायचा आणि मला त्या छडीचा मार साधा लागेल. म्हणून पंतोजीने लहान मुलांस भय वाटेने काही करूं नये; कारण तितक्या लहान वयांत मुलांस पंतोजीचा हेतु तर काही समजत नाही, परंतु उलट त्यांच्या कोमळ मनास आणि शरीरास इजा मात्र होते. पंतोजीने लहान मुलांशी पार समतेने बोलवे, आणि खेळत खेळत त्यांस शिकवावे. म्हणजे त्यांस मोठा आनंद वाटतो, व त्यास तो पंतोजी आवडतो. ” चांगल्या पंतोजीने काय करावे, हे जे दादोबांनी सांगितले आहे, त्याच्या अगदी उलट कल्पना आनच्यावेळी प्रचलित होती ! मास्तर काय शिकवितो, कसा शिकवितो त्याच्या शिकविण्याचा मुलांच्या कोवळ्या मनावर दूरवर काय परिणाम होईल, हे कोणीही पाहत नसे. मास्तराची नुसती चाहूल ऐकिली म्हणजे मुलांचा थरकास झाला की तो मास्तर चांगला, असे त्या काळी लोक समजत. ‘अमुक ठिकाणी एक फारच चांगला मास्तर आहे. त्या मास्तराचा केवळ हुंकार कानी पडला म्हणजे मुलांना भयाने लुगुगंका होते,’ असे उद्गार मी त्या काळी ऐकत असे. “ छडी लागे छम् छम् विद्या येई घम् घम् ” हे त्या काळचे वचन प्रसिद्धच आहे. देशी छडीच्या जोडीस त्या काळी विदेशी ‘पालमेत्री’ नांवाचे मुलांना मारण्याचे एक शस्त्र असे. ‘पालमातोरियु’, (*Palmatório*) हे त्याचे मूळ पोर्तुगीज भाषेतील नांव. या शस्त्राची आयुधाचा आकार व स्वरूप झाल्यासारखे असे. तळहातावर (*Palma*) त्याचा आघात करावयाचा म्हणून त्याला पालमा-तोरियु नांव मिळाले होते; परंतु त्याचे ‘पाणमुत्री’ असेही शुद्धीकरण (!) झाले होते; पण तोच त्याचा खरा वार्य असे आम्ही मुले समजत अहो. ‘पाणमुत्री’ जोराने हातावर मारल्यावर मुलाची नुमान ओली होते म्हणून या

हत्याराला अशी रांडा घात झाली, अशी आमची प्रामाणिक करपना होती. हें शत्रु पोर्तुगीज प्राथमिक शाळांत सर्वत्र चालू असे. या शाळेंत मराठी शिक्षण संपादून पोर्तुगीज शाळेंत गेलेल्या कोणातरी एका जुन्या विद्यार्थ्याने पोर्तुगीज शाळेंतून ही 'पाणमुची' पळवून आमच्या मास्तरांना नजर केली होती. ती मास्तरांच्या टेबलावर नेहमी दिसे; परंतु मास्तर तिचा फारसा उपयोग करीत नव्हत. कारण, त्यांची स्वदेशी छडीवरून जास्त निष्ठा होती! छडी हाताशी नसली म्हणजे मग शास्त्रगुणे, गुदे, चापट्या, चिमटे, असा गुराक मधून मधून मिळे. बाहेरील विद्यांचे जे निरनिराळे प्रकार असत त्यांचेही आढवतें तसें मी त्याली धर्षण करतो :-

१ उभें राहाणें—बर्गोतील बाकीचे मुलगे वगळे असता एकाच मुलाला एक हात धर करून उभें करणें.

२ खुर्ची—खुर्चीवर बसल्याप्रमाणें भिंतीला पाठ टेकून बसावयाचे.

३ आंगठे धरणें—ओणवें राहून पायाचे आंगठे धरणें. 'या वेळीं मानेवर घोंडाही ठेवीत. तो खाली पडला तर मुलाला जादा मार मिळे.

४ उठावशी—उजव्या हातानें आपला डावा कान व डाव्या हातानें उजवा कान धरून उठावशी करणें.

५ जोड उठावशी—दोघां विद्यार्थ्यांनी एकच अपराध केल्या तर त्यांना एकमेकांचे कान धरून उठावशी करण्यास सागत. यांपैकी एक मुलगा उंच व दुसरा उंचाणा अशी जोडी असली म्हणजे दोघांचे पार हाल होत.

६ घोडा—चालत्यास येण्यापूर्वी लहान मुलें ज्याप्रमाणें हातापायांनी बनावराप्रमाणें चालतात त्याप्रमाणें चालणें. कधी कधी त्याच्या पाठीवर दुसऱ्या लहान मुलाला बसवीत. असा स्वार होण्याचा मान प्रथम मला पुष्कळदा मिळे.

७ एका पायावर उभें राहाणें—असे उभें राहून दुसरा पाय जमिनीला लावला कीं छडीचा मार मिळे.

८ डाव्या हात नाकाला—बर्गोतील मुलांना रागेनें उभे करणें. घरच्या मुलांला विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर सांगतां न आल्यामुळे खालचा जो मुलगा ते उत्तर बरोबर देईल त्यानें घरच्या मुलांच्या नाकास आपला डावा हात लावून घरच्या नंदराला जाऊन उभा राहाणें.

९ गुडघे घालणें—गुडघे जमिनीवर टेकून राहाणें.

१० होरगया—ज्या वेळीं एकादा मुलगा शाळेंत न येण्याबद्दल हट्ट धरून परीं राही, त्या वेळीं हा शिक्षेचा प्रकार अंमलांत येई. मुलगा शाळेंत जाण्यास तयार नाही, असें त्याच्या पालकांकडून शाळेंत कळविण्यांत आल्यावर कांहीं जवानमर्द विद्यार्थ्यांची त्याच्या घरीं रवानगी करण्यांत येई. असे विद्यार्थी बहुतेक

प्रादुर्भावाने जातीतील अगत. घरी कांदी काम नसते म्हणजेच शेतातरी, गवंडी, भेंडारी, गुनार वगैरे लोक आपल्या मुलांना शाळेत पाठवीत. त्यामुळे त्यांच्या मुलांचे शिक्षण नियमित होत नसे. माझ्या वेळच्या कांदी विद्यार्थ्यांना मिशाही होत्या, असे मला आठवते. हे मुलगे मास्तरांशी या शिक्षादानांत सहकार्य करण्यास नेहमीच अत्यंत उत्सुक अगत; कारण तेव्हाच गेल त्यांची अभ्यासांतून मुटका होई ! जातांना झाल्याच्या पांया ते घरोघर घेऊन जात. यमदूतांसारखे हे मास्तरांचे दूत आलेले पाहणाऱ्यां साधारण मुलगा वटणीवर येऊन मुलगाच्या शाळेत जाण्यास तयार होई; परंतु सगळ्या वर्षी मुलगा येतला म्हणजे मग त्याच्या अंगाला पांया बांधीत व त्याला उचलून ' होर-गया ' ; ' होर-गया ' , ' होर-गया ' असे तोंडातून गोठ्याने ओरडत ते मुलगे त्याच्या शाळेमध्ये येऊन येत. शाळेत आल्याबरोबर त्या मुलाला मास्तरांकडून भरपूर चोप मिळे, हे निराळे सांगण्याचे कारण नाही. शिमगात होळीच्या दिवशी गुपारीचे झाड तोडून अगेंच ' होर-गया ' म्हणून नाचविण्याची गोमंतकांत कांदी भागांत पद्धति आहे, त्याचीच ही नकळ असे. परंतुः संक्षेप ! शाळेत असता कांदी प्रकार असला म्हणजे बाकीच्या मुलांचे तेवढे ताम दोन ताम मीजत व शानंदांत जात. या शिक्षका मुलांना इतका भयंकर धाक असे की, एकादा मुलगा शाळेत जाण्यास कांकू करू लागला म्हणजे या शिक्षका आठवण देताच तो गुपचूप शाळेचा रस्ता गुपारी. अशी शिक्षा सहन करणारे बहुतेक सालच्या जातीतील निर्यातलेले मुलगे अगत. मी दोनचार तरी ह्या शिक्षके प्रसंग पाहिल्याचे आठवते.

११ गोळास टांगणे:—शाळेंतील एका तुळईला नारळाच्या काष्ठाचा दोरसंड बांधलेला असे. तो दोनही हातांनी मुलाने घट्ट धरतानाच सांगून कांदी काळ त्याला लोंबत ठेवीत, आणि कधी कधी तर त्याला लावून छत्र्यांनी मारही देण्यांत येई.

याहीपेक्षा तीव्रतर प्रकार म्हणजे त्याला अद्या स्थितीत टांगलेला असता त्याला तावडे मुंगळे डसविणे हा होय. या मुंगळ्यांना गोळास ' हुमले ' असे म्हणतात. हे मुंगळे काजू, आंबा, फणस वगैरे झाडांवर पानांची धरती करून असतात. असे धरते असलेली एक फांदी आणून मुलाच्या अंगावर झाडली म्हणजे हे तांबडे मुंगळे त्याच्या अंगावर कडकडून चाला घेतात. अद्या प्रकारची शिक्षा देशाकरिता हुमत्याची धरती असलेल्या बह्याच्या शाळेत एकदां दोनदां आणलेल्या मला माहीत आहेत; परंतु प्रत्यक्ष त्यांचा मुलावर प्रयोग केल्याचे मला आज स्मरत नाही. हे मुंगळे जास्त जोराने डसवें म्हणून आधी मुलाच्या अंगावर, गुळाचे पाणी शिंपून ते त्याच्यावर टाकण्यांत येतील, अशी मास्तरांनी

मुलांना धमकी दिलेली मी पुष्कळदा ऐकिली आहे; परंतु तिची अंमलबजावणी केल्याचे पाहिलेले नाही.

वर 'जो गोळागा टांगण्याचा' शिक्षाप्रकार सांगितला, त्याला मुंबई-वेळगांवकडे 'घोडीवर चढविणे' किंवा 'घोडीवर देणे' असे नांव असे. बावा पदमनजी बांनी आपल्या वेळचे शिक्षेचे प्रकार नमूद केले आहेत. वेळगांवांतील आपल्या सरकारी मराठी शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी माहिती देताना 'अरुणोदय' या आत्मचरित्रात बावा पदमनजी लिहितात, "शिक्षेचे प्रकार जुन्या गांवठी शाळेप्रमाणे होते. म्हणजे घोडीवर चढविणे, पाठीवर पाठ्या ठेवणे, कान धरून उठावशी करावनास लावणे, जमिनीवर हाताचे एक थोट टेकावयास व एक पाय मागे उचलावयास लावून ओणवे करणे, इत्यादि. चेतानेही मुलांस खूप बडवीत."

घरील 'घोडीवर चढविणे' म्हणजे काय हे मला ग बळव्यामुळे मी माझ्या एकदोन साठपांसष्ट वर्षांच्या स्नेहांना त्याचा अर्थ विचारता त्यांनाही नीट सुजाण करता आला नाही, गोस्वर्थच्या कोशाप्रमाणे (आवृत्ति २, १८५७) 'घोडी' या शब्दाचा पुढीलप्रमाणे अर्थ दिलेला आहे—"The loop or cord from which offending schoolboys are suspended by the hands."

या शिक्षाप्रकारास 'घोडी' असे नांव का मिळाले हे समजत नाही.

१२ व्हडलें गोंय दाखविणे—गुन्याच्या दोनही कानाच्या धरून त्याला वर उचलणे, चाला व्हडलें गोंय (थोरलें गोंय) दाखविणे असे म्हणत. कोंकणप्रांती काही भागांत चाला 'सूर्याची पिले दाखविणे' असे म्हणत.

दहा चाडेदहा बाजतां शाळा मुटून घरी आल्यावर आम्ही स्नान करून पेज जेवत असू. पुनः दुपारी आम्हांला पाठ्यापुस्तके घेऊन मास्तराजवळ खोलीत बसावे लागे. मास्तर चाटेवर झोपत असत. त्यांचा टोळा लागला असे पाहिल्यावर आम्ही हलूच जरा वाहेर जात असू. मध्येन मास्तर जागे झाले आणि 'कोठे गेलास' म्हणून विचारले म्हणजे 'एकीला' किंवा 'वेकीला' असे काहीतरी त्यांना उत्तर मिळे !

घर ही जरी अशा प्रकारे आमची शाळाच बनली होती तरी गालगुचे किंवा निमटे यांच्यामारता 'गुका' मार सोडून इतर प्रकारची घरच्या मंडळीच्या उभांत येईल अशी धोळकी शिक्षा मास्तर घरी राहून देत नसत. घरातील वचपा शाळेत गेल्यावर काढीत. एकदां मी दुपारी पेज जेवत असतां कोणीतरी बरोबरच्या गुलाबेकी एकाचें सक्ती भल्लीच खोटी केळी. त्याबरोबर रागाने मी दातांतील पेजेतील गाताची उंदी त्याच्यावर बेंकून दिली. इतक्यांत माझ्या दुर्दैवाने त्या ठिकाणी मास्तर आले ! झाले; आज संध्याकाळी याचें प्रायश्चित्त

शाळेत मला मिळणार, हे मला कळून चुकले. संध्याकाळी मास्तरांनी काहीतरी निमित्त काढून अपेक्षेप्रमाणे माझ्यावर अशा जोराने छड्या मारल्या की, अंगाला जखम होऊन तीनून भळामळ रक्त वाहू लागले. लगेच प्रथमोपचार सुरू झाला. शाळेच्या भिंती, विद्यासारख्या गोष्टींमधून मिळणाऱ्या साणींतील तांबड्या दगडांच्या केलेल्या अरत. त्यांना तिथडे 'चिरे' असे म्हणतात. या तांबड्या चिऱ्यांना मधून मधून चुन्यासारखा पांढरा भाग असतो. मुलांना जखम झाली म्हणजे चुना नव्याने खरवडून तो जखमेमध्ये मारीत. संध्याकाळी घरी जातांना मास्तरांनी, ही जखम आजीवाईना दाखवायची नाही अशी मला सक्त ताकीद दिली; परंतु दुसऱ्या दिवशी स्नानाला जाण्याच्या वेळी अंगाला तेव्हा लावतांना पणजीवाईनी ही जखम पाहिली आणि मी न सांगतांच खरा प्रकार तिला कळून आला. तिने ही जखम आजीना दाखविली आणि दोघींनीही अड्डाळल्याचे मला आठवते; परंतु त्यासंबंधी मास्तरांना कधी विचारले नाही, अशी कटकट दिस्त घरात होती.

गोविंद बाबाजी जोशी नावाच्या वसईच्या एका चळवळीच्या गृहस्थानी आपली 'रोजनिशी' १८९६ साली प्रसिद्ध केली आहे. तिच्यामध्ये १८४६ पूर्वी आपल्या बालपणांतील शाळांतील परिस्थितीसंबंधी ते लिहितात :—

“या वेळी सांप्रतप्रमाणे अभ्यासावरून झालांत घराण्याचे नंघर विद्या मार्फत वगैरे काहीएक नसत; परंतु “मायनस मार्फाचे” जागी मार मात्र पूर्ण असे. पंतोजी विद्यार्थ्यांत शिक्षा करीत. त्यांचा प्रकार :—

१ वेताच्या वारीक छड्या मारणे.

२ उठावशा करविणे.

३ लागटे धरविणे.

४ मानेवर गुंज अथवा खडा ठेवणे. मानेवरील गुंज अगर खडा पडला तर मार पुनः मिळत असे, सवय मुले चिकट पदार्थ मानेस लावीत असत.

५ घोडीवर चढविणे.

६ पाणसुत्री मारणे. पाणसुत्री म्हणजे झान्यासारख्या आकृतीची, लांकडाची मध्ये मोंके पाडलेली वनवीत असत. ती गुराज विद्यार्थ्यांचे हाताची बोटे जरा वांकवून तळहातावर आठवडा वेळा किंवा त्याच्या रागाच्या घोरणाप्रमाणे मारीत असत.

७ कोंलदांडा घाटणे-कोंलदांडा म्हणजे हात बांधून हातांत गुठ्ठे आणाऱ्याचे आणि हात गुठ्ठे याचे मध्यांत मोक्यात आटवी काटी घाटून देवावपाची नंतर त्यास त्याच स्थितीत जमिनीवर उक्ताणा देवावपाचा.

या सर्व शिक्षांचा अनुभव हे पुस्तक लिहिताऱ्याने घेतलेला आहे. ”

कौकणांत किंवा महाराष्ट्राच्या इतर भागातच असे शिक्षेचे प्रकार होते असे नाही, तर हिंदुस्तानातील इतर प्रांतांतही ते होते. बंगाल्यांतील हे शिक्षेचे काही प्रकार “कलकत्ता रिव्यू” मध्ये (पुस्तक ४, १८४७) एका लेखकाने नमूद केले आहेत, ते उपरिनिर्दिष्ट आपल्याकडील प्रकारपेक्षाही फारच राक्षसी स्वरूपाचे दिसतात; ते असे :—

(१) अपराधी मुलाला ओणवे राहावयास सांगून त्याच्या पाठीवर एक व मानेवर एक अशा दोन जड विटा ठेवीत. जर ह्यांपैकी एकादी साधारण अर्ध्या तासाच्या ठराविक मुदतीच्या आंत खाली पडली तर त्या मुलाला छडीचा खुराक मिळे.

(२) मुलाला एका पायावर उभा करीत. ठराविक मुदतीच्या आंत जर त्याने उचललेला दुसरा पाय जमिनीला टेकला तर त्याला झोडपण्यांत येई.

(३) मुलाला आपली एक तंगडी मानेला अडकवून विचित्र स्थितीत जमिनीवर बसविण्यांत येई.

(४) मुलाला दोन विटावर दोन पाय ठेवून आपले डोकें खाली तंगड्यांमध्ये घालवें लागे व तंगड्यांमधून हात घालून आपले दोनी कान पकडावे लागत.

(५) डोकें खाली करून शेजारच्या झाडाच्या फांदीला काही मिनिटें मुलाला लोंबकळत ठेवीत.

(६) मुलाचे हात व पाय घट्ट बांधून शाळेच्या वरील बांधाळा अडकविलेल्या फिरकीच्या (pully) साहाय्याने दोरीने वर उचलीत.

(७) साजकोलती (nettle) चे पान पाण्यांत बुडवून मुलाच्या अंगाच्या चिफटविण्यांत येई. त्यामुळे भयंकर वेदना होऊन अंग सुजे; परंतु साज येणाऱ्या धंगाला दुःखशमनार्थ हात लावण्यास त्याला मनाई असे. तसा त्याने प्रयत्न केल्यास वर आणखी चोप देण्यांत येई.

(८) साजकोलतीची पाने किंवा एकादें मांजर किंवा दुसरा असाच एकादा घासदापक प्राणी यासह मुलाला एका गोणांत घालीत आणि तो गोण जमिनीवरून गडबडा फिरवीत नेत.

(९) काही हात जमीन मोजण्यास सागत व त्याच्या खुणा नाकाच्या डोळ्याने जमिनीवर कराव्या लागत.

(१०) मुलाला आपले कान पकडून जोराने ओढावे लागत आणि ते जर योग्य प्रकारे ताणले नाहीत तर त्याला मार मिळे.

(११) मुलाचे दोन पाय व दोन हात चार मुलगे धरीत व वर उचलून लोंके देत व नंतर जमिनीवर आदळीत.

(१२) दोन मुलगे मुलगाच्या दोन्ही बाजूला उभे राहून त्याचे कान पकटून ओढीत व धडा स्थितीत त्याच्या घांवावल्या गांगी.

(१३) ज्यांनी वपराष केलेला असेल अशा दोन मुलांना एकमेकांच्या दोक्यावर डोकें जोराने आदळल्यान लावीत.

(१४) जो मुलगा सकाळीं सर्वांआधीं झालेंत येई, त्याच्या हातावर छडीचा एक तडागा मेल्ले. दुसऱ्या मुलाने दोन, तिसऱ्यास तीन असे छडीचे प्रमाण गारगे वाढत जाई. पहिल्याने येणाऱ्या मुलाकडे नागाहून येणाऱ्या मुलांच्या हातार छडी देण्याची कामगिरी संपविण्यांत येई.

हे जे घर ' शिधे 'चे प्रहार वर्गन केले, त्यांवरून विद्यार्थ्यांच्या मनांत आपल्या शुश्रूषेची कोणत्या भावना वाट करीत असतील त्याची महत्त अटकळ करता येईल. या प्रकाराचा गूढ उपायिपचारितां मुलें काय उपाय योजित वार्त्ताही माहिती उपरिनिर्दिष्ट निबंधांत गांठले; ती अशी :-

(१) पंतोजीच्या हुषा तयार करून देनांना मुले तंदाकूमध्ये मिरची किंवा असेच दुसरे जवळ पदार्थ मिळतील. पंतोजीने हुषाच्या एक छुर्या घेतल्यावरों-वर त्याच्या टाक्या वसे व तो सोवून गोवून हराण होई. या वेळीं झालेनील छारीं मुलें पोटा घरघरून हंगल.

(२) पंतोजी ज्या खटईवर दगल तिच्या साठी तो येण्याच्या अगोदर कांटे किंवा लिले पळून टावीत.

(३) रात्रीच्या वेळेला पंतोजीला गांठून झाडाच्या आड लपून त्याच्यावर विद्या किंवा दगड फेकीत.

(४) पंतोजी लपकर मरावे म्हणून मुले कागदीमातेची प्रार्थना व नवम करीत.

शाळा बुकविण्याचे तर मुलांचे अनेक मार्ग असत. शाळेला जाण्यादरम आईवापांनीं आग्रह करतांच मुलगा आपन ' माताला शिवेन ' अशी घमकी देई. कारण, परजातीचा क्रिया बहागासह मुलगा माताला शिवेन म्हणजे तो विद्यालया, असे त्या काळीं मानीत व त्यानें स्नान केल्याशिवाय कोणीही त्याला शिवत नसत. क्रिया मुलगा अशा कांहीं अस्वच्छ व धागेरज्या टिकाणीं जाऊन दिवस-मर राही कीं, त्या टिकाणीं मातर किंवा त्याचे दूत विद्यालयाच्या मयाने जाण्यास धवत नसत. तस्यामध्ये जाऊन दोक्यावर मातीचे मटके घेऊन विद्यार्थी राहात. त्या वाजते येणाऱ्याजाणाऱ्याला वाटे कीं, हे मातीचे मटकेच पाण्यावर तरंगत आहे ! उंच झाडावर चढून शेड्यावर जाऊन बसणे, हाही एक शाळा दाळण्याचा मार्ग असे. एक मुलगा तर सजत तीन दिवस नारळीच्या झाडावर चढून शेड्यावर

जाऊन बसला होता, असें नमूद आहे ! आपणांस नेण्यास येणाऱ्या लोकांच्या अंगावर तो नारळ पेंक्रीत असे.

एकादे दिवशीं शाळा टाळावयाची असली म्हणजे आम्हीं टोके दुरतें किंवा पोटांत दुसतें, असें सांगून आजारी अगल्याचे दोंग करीत असूं; पण वंगाव्यांतील उपरिनिर्दिष्ट जालीम प्रयोग आपल्याकडे कोणी केल्याचें मला माहीत नाहीं.

मास्तरांना अद्दल पटविण्याचा प्रकार मात्र एका भंडारी जातीच्या मुलानें केलेला मला आठवतो. त्याजकुडलीच्या डोंगेवर जीं मगमळीसारखीं कुसें असतात ती गोळा करून आगदीं सकाळीं येऊन शाळा उघडताना त्यानें मास्तरांची खुर्ची व टेबल यांवर सर्वत्र पसरून ठेविली. मास्तर आपल्या आसनावर आरूढ होतांच त्या कुसांमुळे त्यांच्या सर्वांगाला एवढी विव्क्षण म्हाज मुट्की व असज्ज वेदना झाल्या कीं, मास्तर तसेच परत घरीं गेले व त्या दिवशीं सकाळच्या पेळी शाळेला सुट्टी मिळाली !

गुजरात, कर्नाटक, आंध्र, तामीळ घेरे हिंदुस्तानाच्या इतर भागांतील शुन्या काळच्या शाळांतील शिक्षांची अशी माहिती. एकत्र करून ती प्रसिद्ध केल्यास मोठी मनोरंजक होईल व व्याजर्ची मुलें ती वाचून आपणांस उदिरां जन्मास घातल्याबद्दल परमेश्वराला दुवा दिल्यापेरीज राहणार नाहीं !

रत्नदीप-दिवाळी अंक १९५७

“ श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला ? ”

(एक आठवण)

“ प्रियोळकर तुम्ही का ? या ! तुम्हांच्या तर गेले चार दिवस आम्ही सान्या मुंबईभर सारखे शोधित आहोंत ! रावसाहेब तुम्हाला भेटू इच्छित आहेत ! ”

आमच्या ‘ स्वयंसेवक ’ (गोवा) छापसान्याकरिता श्रीलक्ष्मीनारायण प्रेसमधील अखंड टाइप यिक्त घेण्याकरिता म्हणून मी तेथे गेलों असतां काळें जाकिट्याले एक गृहस्थ, छापसान्याचे मालक कॅ. अनंतराव मोरमकर, गरजेले !

“ कोण रावसाहेब ? ” मी आश्चर्यचकित होऊन प्रश्न केला !

“ ‘ विस्तारात ’ लेख लिहिताना ते प्रियोळकर तुम्हींच ना ? ”

“ होय ! ” मी उत्तरलो.

“ मग त्याचे संपादक रावसाहेब मोरमकर तुम्हांला माहीत नाहीत ? ” असे म्हणून ते मोगानें हंसले. आता माझ्या डोऱ्यांत प्रकाश पडला. मोरमकरांचा व माझा पत्रव्यवहार होता, पण त्यांची रावसाहेब ही उपाधी मला परिचित नव्हती. १९२३ साली मुंबईत मी बी. ए. ची परीक्षा देण्याकरितां म्हणून आलों होतो. माझा मुख्य विषय मराठी हा होता. त्या वेळी बी. ए. च्या मराठी विद्यार्थ्यांची तोंडी परीक्षा घेतली जाई. परीक्षक एलिफन्स्टन कॉलेजचे प्रो. टिपणीस व प्रो. द. वा. पोतदार हे होते. तोंडी परीक्षा घेण्याची जागा मुंबई मराठी ग्रंथ-संग्रहालयाच्या पोटमाळ्यावर होती. मला एक-दोन ग्रंथ विचारल्यावर, ‘ तुम्ही प्रियोळकर का, ’ असा प्रो. पोतदारानीं ग्रंथ बेन्ध व इतरांच्या परीक्षा आटोपे-पर्यंत मला रात्रीच बसावयास सांगितले. परीक्षाचे काम संपल्यावर, त्या वेळचे ‘ इंदुप्रकाश ’ चे संपादक रा. न. र. फाटक याच्याकडे उतरले होते, तेथे ते मला घेऊन गेले. रा. फाटकाचा व रावसाहेबांचा फार परोबा होता. त्यांनींच मी मुंबईत आल्याचें रा. सा. मोरमकराना सांगितले व त्याच्या सांगण्यावरूनच आरंभी वर्णन केल्याप्रमाणे माझा शोध सुरू झाला.

रावसाहेब मोरमकर त्या वेळी फक्तसर्वादीन राहान अगत. अनंतरावांनीं छापसान्यांनीं एक नोकर दिला व त्याच्यापरोबर मी त्यांच्या विन्हाडीं गेलों.

प्रथम इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर, तुम्हीं पुढे काय करणार, असा मला त्यांनी प्रश्न केला. खर्च भागविण्यापुरती येथे कोटेतरी नोकरी घेऊन एम्. ए. चा अभ्यास करू इच्छितो, असे त्यांना मी सांगितले. मी मुंबईतच राहाणार हे ऐकून त्यांना बरेच समाधान झाले. “मग आमच्याकडे येत जा. ‘विस्तारा’च्या कामात आम्हांला तुमची मदत पाहिजे आहे,” असे म्हणून त्यांनी अभिप्रायाकरितां म्हणून माझ्याकडे कांही पुस्तके दिली. त्यांची प्रकृति नादुरस्त असल्यामुळे प्रसिद्धीकरितां आलेल्या लेखांची निवड व संपादन करावयाला ते मला सांगत व मी लिहिलेले अभिप्राय व संपादित केलेले लेख यांवर नजर फिरवून चर्चा करीत. अद्यापकारे मी रोज त्यांच्याकडे जात असे. पुढे ऑक्टोबरच्या सुमाराने त्यांचा आजार वाढला व मलाही मलेरियाने एकाएकी गांठले. सुमारे पंधरावीस दिवस त्यांनी व माझी अशा रीतीने भेट होऊ शकली नाही. पुढे त्यांची प्रकृति बरी काय आहे, हे विचारण्याकरितां पत्र देऊन एक माणूस मी श्रीलक्ष्मीनारायण प्रेसमध्ये पाठविला. उत्तरादाखल त्यांचा मृत्युलेख असलेला ‘विस्ताराचा’ अंकच तो परोपर घेऊन आला !

मलेरियाने सतावल्यामुळे मुंबईची हवा माझ्या प्रकृतीला मान्यत नाही, अशी मी आधीच कल्पना करून घेतली होती. त्यांत मुंबईत राहून कांहीतरी साहित्यसेवा करण्याची संधि मिळत होती, तीही रायसाहेब मोरमकरांच्या निधनामुळे नाहीशी झाल्यामुळे मी मुंबईला कायमचा रामराम ठोकण्याचा निश्चय केला व दुसऱ्याच दिवशी गोव्याला जाणारी बोट पकडली.

गोव्यात गेल्यावर माझ्या प्रकृतीत खबरच आराम पडला, आणि आतां पुढे काय करावे, हा माझ्यापुढे प्रश्न उभा राहिला. माझ्या परोवरच पी. ए. परीक्षा पास झालेल्या माझ्या एका सहाध्यायी मित्राने वेंगुळे येथे एका खासगी हायस्कूलमध्ये शिक्षकांनी नोकरी पत्करिल्ली होती. या संस्थेत एक जागा रिकामी आहे आणि तिकडची हवा गोव्यासारखीच असल्यामुळे सध्यां तरां मी ही नोकरी घरावी, अशा आशयाचे त्याने मला आमह्वाचे पत्र आले.

याच वेळीं प्रो. धर्मानंद कोसबा गोव्यात प्रौढ मुलींची एक शाळा स्थापन करण्याच्या विचारात होते. मी या संस्थेत काम करावे अशी मनीषा त्यांनी एकदोनदां मजकबळ व्यक्त केली होती, परंतु मुर्गंकरितां प्रथम एक हायस्कूल स्थापन करून त्यांच्यानूच पुढे शस्य ठर मुर्गंकरितां शाळा अस्तित्वात आणावी, असें माझे मत मी त्यांच्यापुढे मांडले. त्याचा ते विचार करीत होते. वेंगुळ्यांत मला कायम राहावयाचे नव्हतेच; परंतु सध्यां परीं रिकामी बसून राहाण्यापेक्षा शिक्षकांच्या अनुभव मिळेल म्हणून मी त्या शाळेतील ही नोकरी स्वीकारली व जून १९२४ मध्ये तेथे जाऊन कामावर बसू लागलो. या वेळीं वेंगुळे येथे एक

राष्ट्रीय शिक्षणाची शाळा होती. तिचे मुख्याध्यापक दूर रविवारी संस्थेच्या मढनीकरिता गावांत भिक्षा मागत. भिक्षेकरितां म्हणून असे एके दिवशी ते मजकडे आले असतां, कांही दिवसांनीं त्यांच्या शाळेतर्फे मुद्द होणाऱ्या श्रीगणेशोत्सवांत मी एक व्याख्यान द्यायें, अशी त्यांनीं अगत्याची विनंती केली. कोंकणांत श्रीगणेशचतुर्थीच्या सणाचें पार मोठें प्रसन्न असतें; त्यामुळे हायस्कूलच्या एक आठवडा मुटी मिळे. मी त्या दिवसांत गोव्याच्या घरी जाण्याचें ठरविलें होतें. या गडबडींत मला व्याख्यानाची तयारी करावयास मजबूत झालें, असें मला वाटत नव्हतें; तरीपण त्या निष्ठावंत कार्यकर्त्यांचा शब्द मला मोडवना. शक्य झाले तर व्याख्यान देईन, नार्दीपेक्षां दोनचार कविता गाऊन दाखवीन, असें सांगून मी त्यांना वाटेला साचलें. श्रीगणेशचतुर्थीनंतर गोव्याहून वॉर्टननें मी परत आलों, त्याच दिवशीं संध्याकाळीं माझ्या भाषणाकरितां दिवस ठेवला होता. मी व्याख्यानच देणार असें ऐकून चालकांना दूर पाहिले व त्यानंतर दोन कविता गाऊन दाखविल्या. त्यांनीं गळ घातली. त्याप्रमाणे मी तीन कविता गाऊन दाखविल्या. त्यापैकी दोन कविता कोणत्या हें मला आज आठवत नाहीं. तिसऱ्या प्या कवितेनें मोठीं सल्लयळ उडवून दिली, ती आजच्या परिस्थितीतही आकर्षक वाटण्यामारती असल्यामुळे खाली देतो :—

श्रेष्ठ धर्म कुठला योला ?

(दुर्माष्टपातून पणजीस गेलेल्या मांडवी नदीविन रात्रीच्या वेळीं होडीनें जातांना, जुन्या गोव्यापासून किंचित् अंतरावर गुनारें रायवंदरच्या मुमारास पाहिलेला भयजनक प्रकार व गोविंद मुकाणूवाल्यानें कथन केलेली कथण कहाणी)

(चाल-उडवा शातवन कर जा)

योळली योळ हे चाला ।

‘ श्रेष्ठ धर्म कुठला योला ? ’ ॥ घृ० ॥

फिरतांचि दष्टि कालाची । उलयती चंड डोलारे !

साध्राज्य वैभवशाली । मिळतानि धुळीला या रे !

रावाचे वनती रंक । देखुनियां हृदय थपारे !

रोमाची झाली मानी !

आर्यांच्या झोळी हातीं !

कैसरनृप वृण घरि दांती !

अडवील कोण यद् काला । येतांचि तयाचा घाला !

“श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला !”

(२)

गोमंतक सुवर्णभूमि । कन्यका सुभारतभूची,
संपदा-शौर्य-यशवंती । नृपनगरी या कोंकणची-
होती; परि आतां कसचि ? । जाहली चढिक परक्यांची !

जणुं जनकनंदिनी सीता,
लंकेत झुरे दुःखार्ता,
ही सती तशी निज कांता—

आठवी महाराष्ट्राला । गुंफिते अश्रुंची माला !

(३)

घवथिच्या चांदण्या रात्री । चंद्राची छकुली फोर,
नव नाव डुले आकाशी । तो अफाट दरिया थोर,
मांडयांत अमुची नौका । प्रतिबिंब जणुं गुलजार !

देखुनी जुन्या गोव्याचीं
शिखरें सु-धवल चर्चाचीं,
की पृष्ठे इतिहासाचीं ।

घदलों गद्गदुनि—“काला ! । मोटाच तुझा हा घाला !”

(४)

‘मोटाच-खरा-दा-घाला । श्रेष्ठ धर्म-कुठला बोला ।’
हा ध्वनी आर्त युवतीचा । मम कर्णपथां आदळला !
पदसादचि मद्रचनाचा । कीं सळसळला हा घट्टा ?

गेफूं ये पुढां ते शब्द !

“—हं काय अरे गोविंद ?”

“—हू ! हू ! कर गडबड बंद !

सांगेन पुढें तुज सगलें” । घोलला सुवाणूवाला !

(५)

नाव ती पुढें लव्य जानां । “—हं ! पदा तटावर आतां !”
तो घदला तिकडे घघतां । आंगावर आला कांटा !
सोडुनी पाय पाण्यांत । देखिली रत्नी कुणी रढतां !

मानेवर कुंठलमार,
घट्ट घे उराशीं फोर,
चुंघि त्या मटामट फार !

पेकिलें पुढां घचनाला । “श्रेष्ठ धर्म-कुठला-बोला !”

(६)

—“ हा प्रकार चाले असला । पणजाही सांगत आला,
ऐकतां हेंच या स्यानीं । देखतां दृश्य हे दोळ्यां;
तूं भिणार तर नाहिस ना ! । चल कथितो सर्वहि तुजला ! ”

वचनास अशा घोलून,
तोंडांत विडी कावून,
तो सांवरि नीट सुकाण,
तों पुन्हा तोचि घनि आला-। ‘ श्रेष्ठ-धर्म-कुठला-बोला ! ’

(७)

“ लोटले धर्पशत धार । हा मुलुख सकल हिंदूंचा,
गजयजे कृष्णभक्तांनीं । मुळि नसे घास क्रिस्त्यांचा,
मुसलमान भाई आले । स्तला न पाय परि त्यांचा;

तों भकलें नशिब उनाड !

क्रिस्त्यांची आली घाड !

जाहला प्रदेश उजाड !

पात्रांचा मिधाडकाला । माजला पार ना त्याला !

(८)

“ क्रिस्ताच्या सुपशासाठीं । चालविली याटावाटी !

घेतली खियांची भर । लुटविली सर्व संपत्ती !

फोडिले देवदेव्हारे । सिंचिले गाईंच्या रक्ती !

जे सर्व आज दिसतात,

पूर्वीचीं देवलें होत;

स्थापिला त्यांत गुरु क्रिस्त !

हं ! पुन्हां ऐक या बोला । “ मोठाच-खरा-हा-घाला ! ”

(९)

“ चालली जुलूम सैतानी । जाहले हिंदु बेजार !

छळण्यास हिंदुंना निघती । कायदे नवनवे फार !

राखण्या सुधर्मा अपुल्या । सोडिती शेत घरदार !

तो माव काय क्रिस्ताचा ?

हा पद्द त्यास हिंदूंचा ?

ज्या नसे गंध कौर्यांचा.

ऐक ऐक पुनरपि बोला-। “ श्रेष्ठ-धर्म-कुठला-बोला ! ”

(१०)

“ मरतांचि जनक जरि लेक । जाईल शरण प्रभु फिस्ता,
तरि घडिलोपार्जित सारी । दौलत ये त्याच्या हाता,
ना तरि जाइ गणगोता । येशुची मानि जें सत्ता ?

यासाडीं नरपशु एक,

हरविली संपदा देख,

मिळवीत सोडुनि विवेक ?

कृष्ण तो ' कायतू झाला । “ मोठाच-खरा-दा-घाला ! ”

(११)

त्याची ही साध्वी तरुणी । पतिनिष्ठा सुगुणी भार्या,
धिकारारित पतिला अपुल्या । नच मान्य होय दुष्कार्या.
सेवण्या नव्या या धर्मा । छळियली नृशंसें मार्या !

दाविलीहि लाडीगोडी,

ती सत्या परि नच सोडी,

तो राक्षस हृदये दगडी—

नेईन म्हणे वाटाला ! । “ मोठाच-खरा-दा-घाला ! ”

(१२)

“ तो कृष्ण-नट्टे कैतान । छे ! नट्टे मूर्त सैतान !

आकंट घावणी पिउन । घव घवे पूर्ण शिंगून—

“ ये चरं चव्या बोलाने । नव लगिन ना तरी करित !

आणीन घरों नव नवरी,

छयकडी फिरणां गोरी,

तूं सटची रांड भिकारी !

गे पूर्ण अमागी कुटिला ’ । “ मोठाच-खरा-दा-घाला ! ”

(१३)

‘ उदयीक पुन्हां येईन । नेईन तुला खेंचून,

घेतल्या आजघर गप्पा । गुपचूप तुझ्या ऐकून,

दटणार काय पाताळीं । आणीन तुला धुंदून !

तो तुझा देव दगडाचा—

फोडिला पदा मी साचा !

धर उद्यां धर्म येदूचा !

घे लाय मात तुज बाला ! ’ । “ मोठाच-खरा-दा-घाला ! ”

(१४)

“ फोधांध दुष्ट चांडाल । वच बोलुनि कांहीवाही,
हाणिली लाय जोरानें । कासाविस झाली चार्द !
वाळही भुई आदळल्या । निधेष्टित पडली माई ?

शुद्धीवर जेव्हां आली,
वाळ्यास पल्लुनी घडली—

“ पतकलं कुणा यावेळीं
हिंदु या पत्निधर्माळा ? ” । “ श्रेष्ठ-धर्म-कुठला-बोला ? ”

(१५)

“ धल आ-इ दु-धाला माला ” । निष्पाप बोलला वाळ,
“ धल आइ हिंदु धलमाला ! ” । वाटले असे तिज बोल !
बोलला बालमुखि चिंती । पैकुठनाय घेल्हाळ !

कल्पना घोर तिज सुचली,
मांडवी नदी आठवली !

दचकली यावरी घडली—

ठेवीन कुठें परि वाळा : । अंधार चहुकडे झाला !

(१६)

ठेविला जरी या मागे । वाटबोनि खिस्ती वाळा-
करितील. हाय दुर्दैवा ! । होईल काळ गोताळा !
कुलकलंक मागे असला । राहूं न आर्यधर्माळा ! ”

बुंगुनी पुसे त्या माय

“ येतोस मजसवें काय ? ”

—नामिं चमकत विजली जाय—

देखिलों हांसतां वाळा । “ हा तयार निघण्या झाला ? ”

(१७)

“ रात्र ती कृष्ण अंधारी । धांवतां अडखले वाळी !
मांडवी तटावर येतां । फोडिली दीर्घ किंकाळी !
पेकुनी कृष्ण-धैतानें । पातला घराया जवळी !

वाळ्यास उरीं कवलून,

ती घेन उढी रोखून,

बोल हे-हेच बोलून—

“ मोठाच-खरा-दा-घाला । श्रेष्ठ-धर्म-कुठला बोला ? ”

(१८)

आरडोनि मी मोठ्याने । योलिल्ये—“सोड शेंफेस !
साधि ! तुवां या दिव्याने । अचिलेंच निज धर्मास.
आर्यधर्म तुमच्या योगें । यांचला आजवर खास !”

तों नवल घटे; तेथून—
तारका चकाकन दोन—!
करिति नमःपथि उद्गमन !

राहिल्या जडून नभाला । तो प्रकार पुढति न दिसला !

(१९)

उपनांव काय घटुं त्याचें ? । छे । नाहीं सांगायाचें !
पेणुनी तदुपनामाच्या । गळतील अश्रु लोकांचे !
दावुं का तारकादय तें । भूपयी नमा जें साचें.

जाउं घा सूर्य अस्तासी,
उगवोत तारकाससी,
दार्शनिके खास तुम्हांसी

अट एक असे परि त्याला । श्रेष्ठ धर्म कुठला योला ? ।

दुसऱ्या दिवशींचे नियोजित वक्ते कांही कारणामुळे वेळं घकत नसल्यामुळे त्या दिवशीं, तेथील मिशन हायस्कुलातील एक पदवीधर शिक्षक खिस्तचरित्रावर बोलणार, असें जाहीर करण्यात आले. या हिंदी खिस्ती गृहस्थांश्वर्धी मी पुष्कळच ऐकत होतो; परंतु त्यांना पाहण्याचा कधीही योग आला नव्हता. हे स्वतः रसिक भराठी कवि होते. पुष्कळ हिंदु मुले त्यांच्या नाहीं लागली होती, आणि बाहेर व्याख्यानात व वर्गातही हिंदुभर्माची ते नेहमी निंदा करतात, अशी लोकांची तक्रार होती. त्यांच्या व्याख्यानाच्या वेळीं हिंदु लोक, खिस्ताचें त्यांनीं नांव उच्चारल्याबरोबर ताघे वडवितात, असेंही लोक सांगत ! माझ्या कविता-गायनाच्या दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं कांही विद्यार्थी, मी गाडलेल्या कवितांची नक्कल करून घेण्याकरिता म्हणून मजकडे आले. माझ्या कवितागायनाच्या वेळीं सदर खिस्ती गृहस्थ हजर होते व त्याच्या मुदेवरील त्यावेळच्या छत्रोचन ते आपल्या व्याख्यानांत मजथर टीका केल्याशिवाय राहणार नाहींत, असें त्यांपैकी एक विद्यार्थी मला म्हणाला.

उरल्याप्रमाणें खिस्तचरित्रावरील त्यांचें व्याख्यान रसाळ व वस्तुत्वपूर्ण असेंच झालें. आमच्या विद्यार्थ्याने व्यक्त केलेली शंका मात्र अगदींच अनाटायी नव्हती. आपल्या व्याख्यानाच्या शेवटीं मला उद्देशून पांचदहा मिनिटें, “अरे

कये, तूं अशा प्रवारची काव्ये रचून परधर्माधिपती तरणांचीं मनं वटुनि करूं नकोस, " अशा अर्थाचें त्यांनीं दस्तान्य केलें !

मला त्याला उत्तर देणें प्राप्तच होतें. मी बोलण्यास उभा राहिलो. गावेळीं गोया हायकोटांचे मुख्य न्यायाधीश, डॉ. नारोञ्ज यांनीं लिहिलेल्या गोव्यांतील हिंदूंच्या जुन्या रिस्तीकरणावरील एका ग्रंथाचें ' निविधनानविस्तारा- ' करितां मीं परीक्षण लिहिलें होतें, व तें त्या मासिकांत प्रसिद्धही झालें होतें. कै. गजानन भास्कर पैय प्रसिद्ध वगीत अगलेल्या हिंदु मिशनरीच्या वाचनानें प्रॉटेस्टंट मिशनन्याऱ्याही लीला गाझ्या चांगल्याच परिचयाच्या झाल्या हांल्या. या कॅगलिक व प्रॉटेस्टंट मिशनन्याऱ्यांच्या दुष्टत्वाच्या मुमारे अर्धा पाऊण तास मीं पादा वाचला ! फिस्त जरी केवदाही मोठा असला, तरी त्याच्या नांवावर चालणाऱ्या धर्मांचा प्रसार त्याच्या शिकवणीच्या अगदीं विरुद्ध मार्गांनीं हिंदु-स्थानांत करण्यांत आला व येत आहे, आणि परधर्मनिंदा ही निरनी मिशनन्यांचेंच मुख्य मांडवण असल्याचें मीं गांगितलें. हिंदुधर्म जगांतील सर्वांत परधर्मसाहिणु अशा धर्म आहे. परधर्मांची निंदा करण्याचें ह्या हिंदु धर्मांवांना कधींही कारण पडलें नाहीं, आणि मीं तर तीं मुळींच केलेली नाहीं. आपण साप साप म्हणून निष्कारण दोरी बडवीत आहां. स्वार्थांला वदा होऊन गोव्यांतील एक हिंदु तरण खिस्ती धर्म स्वीकारतो व आपल्या पत्नीवर तो पंढरण्याची बळजबरी करतो. स्वधर्मरक्षणकरितां ती आपल्या मुलासहित मांडवी नदींत उडी घेते. अशा प्रकारें हिंदुधर्मरक्षण केलें सरें, पण त्यामुळें पत्नीधर्म बुडाला, अशी तिला भ्रांति पडते. हिंदुधर्म व पत्नीधर्म यापैकीं श्रेष्ठ कोणता, अशी शंका उत्पन्न झाल्यामुळें तिला विद्याच्योनि प्राप्त होते आणि श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला ! अशी ती सतत ओरडत राहते ! (वरील कवितेंत जाझ्या टाटपांत छापलेले शब्द या विद्याचाच्या तोंडचे आहेत.) पुढें कवीनें तिनें रक्षण केलेला हिंदु धर्मच श्रेष्ठ असें निघून सांगितल्यामुळें तिची संशयनिवृत्ति होऊन तिला सद्गति प्राप्त होते. " श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला ! " या शब्दात हिंदुधर्म व खिस्तीधर्म यांची तुलना नसून पत्नीधर्म व हिंदुधर्म यांची तुलना आहे, अशा आशयाचें माझे भाषण झालें.

हा एकंदर प्रसंग अनपेक्षित होता. भोने तन्मय होऊन ऐकत होते. एकादी टांचणी जमिनीवर पडली असती तरी तिचा आवाज त्या वेळीं ऐकूं आला असता ! तो खिस्ती गृहस्थ पुनः प्रत्युत्तर देण्यास जेव्हां उभा राहिला तेव्हां तर लोकांच्या उत्सुकतेला पारावारच राहिला नाहीं. आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्यांनीं माझे सारें म्हणणें कबूल केलें. आपला हिंदुस्थानांतील धर्म एवढा थोर अमतां दे परके लोक सदा पैशाचीं पुस्तकें वांटून आपली निंदा करतात. हिंदी निस्त्वांनीं स्थिति

तर अतिशयच वाईट आहे. हिंदु बांधव त्यांना जवळ करीत नाहीत आणि हिंदी ख्रिस्त्यांचे पासंल बांधून युरोपांत पाठविल्यास ते लाथ मारून परत करण्यांत येईल, जवळ जवळ असे शब्द त्यांच्या उत्तरांत होते.

ख्रिस्तावरील त्यांची निष्ठा निस्सीम होती याबद्दल मला शंका नाही; परंतु यावेळीं त्यांचा देशाभिमान उफाळून घर आला होता. हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून पुष्कळ हिंदी ख्रिस्तां अलीकडे देशाभिमानांनी झालेले दिसतात. एके काळीं स्वतःला पोर्तुगीज म्हणविणारे अनेक गोवानीज आज राष्ट्रीय चळवळीच्या आघाडीला असलेले आपण पाहतो. पूर्वी Christianity म्हणजे Westernity अशी समजूत होती व अजून ती नाहीशी झालेली नाही. परकीय राज्य स्थिर करण्याच्या कार्यां ख्रिस्ती धर्माचा उपयोग आजवर करण्यांत आला. अलीकडील एका इटालियन प्रवाशनं हिंदी ख्रिस्त्यांचे वर्णन ‘ bread and butter Christians ’ अशा शब्दांत केले आहे ! अशा स्थितींत तीस वर्षांमार्गे भारताबद्दल अभिमान बाळगणाऱ्या या बाणेदार गृहस्थांचे कौतुक केले पाहिजे.

या प्रसंगाची हकीकत दुसऱ्या दिवशी गांधीवर पसरली. हिंदु धर्माचा निंदक म्हणून प्रसिद्ध असलेला तो ख्रिस्ती गृहस्थ अशी कबुली देईल, या गोष्टीवर कोणाचा विश्वासच बसेना ! या व्याख्यानाचा रिपोर्ट लिहून द्यावा, असा या जाळेत शिक्षक असलेल्या स्थानिक ‘ किरात ’ नांवाच्या पत्राच्या संपादकांनी नला फार आग्रह केला; परंतु एक तर त्या गृहस्थाला त्याच्या प्रसिद्धीकरणाने मरिणाकडून त्रास होईल आणि शिवाय माझ्या आईला ऑपरेशनकरितां वेथील मिशनच्या हॉस्पिटलमध्ये लवकरच आणावयाचे असल्यामुळे, अशावेळीं तो प्रसिद्ध होणे मला इष्ट वाटले नाही. पुढे हे ऑपरेशन होऊन त्याचा कांहीं उपयोग नाही असे ठरल्यावर तिला परत घरी नेली. शेवटी हा रिपोर्ट मला लिहून द्यावा लागला व मज्याच उधिरां तो प्रसिद्ध झाला. मिशनच्या अधिकाऱ्यांच्या तो नजरेस आल्यावर, असे उद्गार आपण काढले होते कीं काय, अशी पुच्छा सदर ख्रिस्ती गृहस्थाला करण्यांत आली, आणि बाणेदारपणे त्यांनी ‘ होय, ’ असे उत्तर दिल्यावर त्यांना जागेवरून कमी करण्यात आले, असेही माझ्या कानावर आले. पुढे त्यांची—माझी एकदोनदां काढ पडली; परंतु या गोष्टीच्या खरेखोटे-पणाबद्दल प्रश्न करणे मला बरोबर वाटले नाही.

माझी आई ता. ३१ डिसेंबर १९२४ रोजी वारली. माझ्याकडे मॅट्रिकचे दोन विषय असल्यामुळे तिच्या आजारात व मृत्यूनंतरही शाळा सहसा मी चुरचुरीत नाही; कारण माझ्यापाशी विद्यार्थ्यांचे नुकतान होऊं देणे बरोबर नव्हतें. माझ्या प्रकृतीवर या सर्वांचा बिलक्षण परिणाम झाला होता. आमच्या शिक्षक-मित्रांच्या लक्षांत ही गोष्ट आल्याशिवाय राहिली नाही. प्रिन्सिपलमनीच्या प्रश्नपत्रिका

काढून दिल्यावर परीक्षा चालू आहेत तोंपर्यंत एक आठवडाभर तुम्ही मुंबईला जाऊन या, म्हणजे तुम्हांला बरे वाटेल, असा त्यांनी मला आमह केला. त्याप्रमाणे जानेवारी १९२५ च्या अखेरीस मी मुंबईला आलों. माझी वरील कविता 'विविध-ज्ञानविस्तारा'च्या द्विखंडाच्या अंकात नुकतीच प्रसिद्ध झाली होती. मुंबईत आल्यावर मी श्रीलक्ष्मीनारायण प्रेसमध्ये गेलों. त्या वेळी या कवितेसंबंधी धीपाद कृष्ण कोल्हटकर व माधवराव पटवर्धन ह्यांच्याकडून आलेली प्रशंसापर पत्रे रामभाऊ तटणीस यांनी मला दाखविली. माझ्या कवितेने कोंकणातील एका गांवात उडवून दिलेली खळबळ 'किराता' सील रिपोर्टवरून त्यांना चांगलीच माहिती असल्याचे दिसले. रामभाऊ तटणीस यांना मी या वेळी प्रथमच पाहिलें. प्रो. नरहरपंत फाटक यांनी 'रायसाहेबां'चे नाव म्हणून त्यांचा मला परिचय करून दिला. या वेळी 'विविध वृत्त' छाताडिक त्यांनी नुकतेच सुरू केले होते. तेथील या पांच-सहा दिवसांच्या मुकामांत मी त्यांच्याकडे रोज जात येत असें. एके दिवशी अनंतराय मोरमकर व रामभाऊ तटणीस या दोघांनीही मी मुंबईला येऊन 'विस्तारा'चे काम पाहयें, असा फारच आमह केला व मलेरियाची माझी भीतिही त्यांनीच घातविली. त्याप्रमाणे मी वेंगुर्ल्याला गेलों व लगेच शाळेचा राजीनामा देऊन मुंबईत पुनः येऊन स्थायिक झालों व माझ्या जीवितक्रमाला निराळेंच बळण मिळालें. त्याला माझी सदर कविताही काही अंशी कारण झाली असणें शक्य आहे.

विविधवृत्त-दिवाळी अंक १९५५

० ० ०

कादंबरीलेखनाच्या फंदांत मी कसा अडकलो ?

मुमारे एका वर्षांमागे पुण्याच्या फॉन्टिनेन्टल प्रकाशनाच्या तुक्यानांत गेलों होतो. तिरडून परत निघतांना मातक रा. कुलकर्णी म्हणाले, “मुंबईला परत जाताना गाडीत वाचण्यास एकादें पुस्तक देऊं का ?”

“सा, पण अगदीं अलिकडे प्रसिद्ध झालेलें !” मी उत्तरलों.

त्यांनीं वांधून दिलेलें पुस्तक कोणतें आहे हें न पाहतां तें घेऊन तसाच मी घादंघादनें बाहेर पडलों.

दुसऱ्या दिवशीं गाडीत बसल्यावर मला त्यांच्या पुस्तकाची आठवण झाली. मी बॅग उघडली आणि पुस्तक बाहेर काढलें. बेटन सोडून पाहतों तों तें “अखेरचें बंड”—प्रा. फडम्यांच्या एका कादंबरीची संक्षिप्त आगृति. ती कादंबरी आहे हें पाहून माझ्या कपाळाला आंटा पडल्या. एके काळी मी कादंबरीचा एक अपाशी वाचक होतो. मला आठवतें कीं, लहानपणीं ‘निहालकुंवर’ नांवाची एक चारशेंवर पृष्ठांची भलीमोठी कादंबरी मी सवध रात्र जागून वाचून पुरी केली होती; कारण आमचे बंधु ज्याच्याकडून ती आणली, त्याला ती दुसऱ्याच दिवशीं परत करणार हेतें. अलीकडे मी कादंबऱ्या वाचल्या असतील; पण त्या परीक्षेला नेमल्यामुळें प्रश्न काढण्याकरिता. किंवा एकाद्या लेखकमित्रानें भेटीदासल दिल्यास केवळ भिडंगातर. येजेच्या अभावीं अलीकडे मीजेकरितां कादंबरी वाचणें मला जमत नाही. कादंबरीच्या ऐवजी हें जर एकादें भाषा-शास्त्र, संतवाङ्मय, चरित्र, इतिहास किंवा तत्त्वज्ञान अशासारक्या विषयावरचें पुस्तक असतें तर तें मी जास्त आस्थेनें वाचणें असतें. सुभाषचंद्र बोस याच्या चरित्रावर प्रा. फडके यांनीं एक कादंबरी लिहिली आहे, असें मी ऐकलें होतें. “अखेरचें बंड” ही खीच असावी अशी मला शका आली. काहीं का असेना, इतक्या प्रेमानें प्रकाशकमित्रांनीं गाडीतील वेळ घालविण्याकरितां पुस्तक दिलेलें आहे म्हणून मी तें वाचावयास सुफ्रात केली; आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, पुस्तक वाचून पुरें झालें तेव्हाच मी तें हाताडून खाली ठेवलें. याचें कारण प्रा. फडम्यांनीं आकर्षक लेखनशैली हेंच केवळ म्हणता येणार नाही. कादंबरीच्या अवगुंठनाखालीं तें एका प्रख्यात महाराष्ट्रीय नटाचें चरित्र आहे, असें

मला आढळते, चरित्र म्हणून ते मी वाचले. अशा प्रकारची कादंबरी लिहिण्यापेक्षा सरळ चरित्रच का लिहू नये? कदाचित् काव्याचा टंकता चुकविण्याकरिता कादंबरीचा आश्रय करावा लागत असेल, या कादंबरीचा नायक व त्याच्याभोवतालची इतर पात्रे यांच्या ज्या मानगडी या चरित्रांत चित्रित केला आहेत त्या सर्वच वस्तुस्थितीला पूर्णपणे धरून आहेत की काय, हे मला माहीत नाही. सत्य असल्या तरी त्यांचे चित्रण अद्याप्रकारे करणे औचित्याला कितपत धरून होईल, हाही प्रश्नच आहे. कादंबरीचा चरित्रावर टाकलेला पडदा अगदीच झिरझिरित आहे. प्रि. गोविंद चिमणाजी भाटे यांनी “प्रेम की लौकिक!” या नांवासाठी आत्मचरित्रात्मक अशी एक कादंबरी लिहिली आहे; पण तेच स्वतः तिला जबाबदार आहेत. “भंगलेले देऊळ” या नांवाची रा. ग. चं. माडखोलकर यांनी एक कादंबरी लिहिली आहे. तीहीपण अद्याप काही व्यक्तींवर आधारलेली आहे, असे मला या कादंबरीमुळे दुसऱ्यावेळा एका व्यक्तीकडूनच प्रथम कळले. एकादा कादंबरीकार ज्या वेळी आपल्या पात्रांचे स्वभावचित्रण करतो, त्या वेळी तो जगावेगळे काही सांगत नसतो. आपल्यामोवती जी माणसे वाचतात, त्यांच्या स्वभावांतील वैशिष्ट्ये टिपून घेऊन तो आपली पात्रे निर्माण करित असतो; परंतु ही पात्रे अशीं असावीत की, ही स्वभाववर्णने जुणाची त्या व्यक्ती लोकांना सहसा कळू नयेत. भ्रमर हा निरनिराळ्या कुळातून मध गोळा करतो व आपल्या पोऱ्यात साठवतो; परंतु तो कोणत्या कुळातून घेतला हे सहसा ओळखता येत नाही. तसेच या पात्रांचे असले पाहिजे; परंतु या कादंबरीत प्रत्यक्ष व्यक्ती सहज कळून येतात; किंवा पुष्कळदा तशा त्या लोकांना कळाव्या असाच लेखकाचा बहुधा हेतु असावा. अशा वेळी ऐतिहासिक कादंबरीच्या वावरीत जे पथ पाळावयाचे तेच अशा आधुनिक व्यक्तिप्रधान कादंबरीत पाळले पाहिजे.

महात्मा गांधींच्या यथावर स्टॅन्ले बोल्फोर्ड नावाच्या एका इंग्रजांचे “नार्व्न् अवम् इ राम” नांवाची एक कादंबरी अलीकडेच लिहिली आहे. तिचा परिचय प्रा. ना. सी. फडके यांनी ‘किलोस्कर’ मासिकात नुकताच (ऑगस्ट) करून दिलेला आहे. त्यात ते लिहितात,

“ऐतिहासिक कादंबरी लिहिणाऱ्याला सत्य आणि कल्पित यांचे मिश्रण करावेच लागते. त्याने आपल्या कलाकृतीच्या रंगतीसाठी प्रत्यक्ष व्यक्तींच्या मोवती काही कल्पित व्यक्ती उभ्या केल्या तर त्यात काही विषयत नाही; परंतु हे करतांना प्रत्यक्ष इतिहासाला कुठे धरून लागणार नाही, अशी सवरदारी त्याने घेतलीच पाहिजे. बोल्फोर्डाहेवांनी ही सवरदारी तर घेतली नाहीच; पण थोड्या आणखीहि एक चमत्कार केला आहे. त्यांनी सावरकराचा ‘घोंडो कानेडकर’ केला

आहे. वरगमभाईंना 'पी. के. शंकराचार्य राव' बनविण्या आहे. एका मोठ्या संस्थानाच्या महाराजांना 'शिवाजी राव' बनविण्या आहे. त्यांच्या मंत्र्यांना 'शामा प्रल्हाद' असे नांव देऊन त्यामाप्रसाद यांच्याशी याचकांनी घोटाळा करावा अशी व्यवस्था केली आहे. विदर्भा 'गुप्ता' केले आहे आणि जे विर्ता हाऊस गांधीपक्षासुद्धा जगभर प्रसिद्ध झाले आहे, त्याला नांव दिले आहे 'गुप्ता-हाऊस'!

"लेवकाचा हा स्वैरपणा सर्वस्वी निरोभाई आहे...गोटखेचे 'गुदजी' असे उल्लेख करून लेवकाने जे-जे लिहिले आहे ते अशा धोरणांनी की, वाचकांना वीर सावरकरांनी आठवण व्हावी. मग 'थोडे कानेटकर' या भिकार नांवाची योजना कशासाठी? लेवकाची कदाचित् कल्पना असंख्य की, प्रत्यक्ष सन्या नांवांना दगळ देऊन कल्पित नांवांचा वापर केला की दंदनामीच्या लक्षांदांतून आपण सुटू आणि त्या व्यक्तींचे मनःभूत चित्रण आपण करू शकू; परंतु बोल्परूम्राहेयांच्या लक्षांत हे आले नाही की, कायद्याच्या कांटेकॉर कार्यातून मुद्रणाची त्यांची ही कटृप्ति जरी यशस्वी झाली तरी भारतीय जनतेच्या न्यायासनानामोर त्यांना उभे राहावे लागेल. विर्ता हाऊसच्या उद्यानाचा कानाकोपरा छेदकाने धरिला आहे. पण त्याची कांद्यरी वाचकांच्यांच्या मनांत अशी नोंद होईल की, गांधीजींचा रात झाला गुना हाऊसच्या उद्यानांत, विर्ता हाऊसच्या नध्ये! अविनाश शत अशा ऐतिहासिक पुराव्यांचा हा भडभडीत विपर्यास आहे."

प्रा. फडके यांनी व्यक्त केलेल्या या संतापयुक्त विचारांशी मी सहमत आहे. प्रा. फडके यांनी हे पण "अतिरंजक बंड" ही कांद्यरी लिहितांना स्वतः कितपत पाळले आहे, हे मात्र मला मागना येणार नाही. प्रा. फडके यांच्या लिखाणांत एक गोष्ट मला खटखटी सीही थोडसे विषयांतर झाले तरी या टिकाणी नमूद करण्याची परवानगी घेतां. उपरिनिर्दिष्ट बोल्परूम्रा या फडकून दंगलाचा उल्लेख करतांना टिकटिकाणी 'बोल्परूम्राहेव' असा त्यांनी केलेला आहे.

साहेब म्हणजे स्वामी. धिवाजीने करविलेल्या राजव्यवहारकोशामध्ये,

"राजा जेवः पादशाहः स्वामी साहेब ईरितः ॥"

अशी पहिलीच ओळ आहे. दंगलांचे राज्य हिंदुस्थानात होते तोपर्यंत दंगल आमचे 'साहेब' म्हणजे स्वामी होते. दंगलांचा उल्लेख 'साहेब' असा न केलावढा एका मिशनरी 'साहेबा'ने कोणातरी स्वाभिमाना महाराष्ट्रीय व्यक्तीवर अराजक म्हणून जोराची तक्रार केल्याचे मुंबई सरकारच्या दप्तरखान्यांत किंवा अन्यत्र कोठेतरी वाचल्याचे मला थाटवणे. भारत स्वतंत्र झाल्यावर दंगलांना 'साहेब' असे संबोधण्याचे आता किडगुळ कारण राहिलेले नाही; परंतु दीडशे वर्षे जी आपल्याला संवय लागली आहे ती आपली मुदत नाही. अजूनही आपले पुष्कळ

लोक इंग्रजांचा उल्लेख 'साहेब लोक' असा बोलण्यांत व लिहिण्यांत करतात ! शरीराने आपण स्वतंत्र झालो असलो तरी आपल्या भेंदूची गुलागिरी अद्याप सुटलेली नाही, त्याचे हे लक्षण आहे ! असो.

एकाद्या प्रत्यक्ष व्यक्तीला आपल्या कादंबरीमध्ये किंवा नाटकामध्ये लोकांना कळून येईल अशा प्रकारे उभे करणे हे अगदी गहन आहे, असे मानणाऱ्यांपैकी मी एक आहे; पण स्वतः माझ्याच हानून असे कृत्य घडले आहे. मात्र त्याच्या मुळाशी सद्देतु होता. कांढ्याने कांडा काढतो ना, तसा. त्याचे असे झाले :

१९३० साली नुकतीच नाताळची मुटी पडली होती. डिसेंबरची २४ तारीख होती. रविवारी किंवा अशा मुटीच्या दिवशी श्रीलक्ष्मीनारायण प्रेममये निवमाने जमण्याचा आमचा शिरस्ता होता. रा. अनंतराव मोरमकर व रामभाऊ तटणीस सकाळी आठ याजतांच हजर होत. बाकीची मंडळी हळूहळू खाडेआठ-पर्यंत जमत. मला त्या दिवशी तिकडे जावयाला जरा उशीरच झाला होता. मी आत शिरतो तों कसल्यातरी विषयावर जोराची चर्चा चालली होती. मी द्याून स्वस्थपणे ऐकू लागलो. डॉ. केतकराची "ब्राह्मणकन्या" ही कादंबरी त्यावेळी नुकतीच प्रसिद्ध झाली होती. तिच्यामध्ये संशोधक दिव्यनाथ काशीनाथ राजवाडे यांना उभे करून त्यांची चेष्टा व कांही जातीचा उपमर्द केल्यापेढ हे लोक संतापले होते, असे दिसले. प्रो. अनंतराव नाईक यांनी या कादंबरीवर जोराची टीका झाली पाहिजे, असे मत व्यक्त केले. रा. सत्ताराम राव नांवाचे एक संशोधकवृत्तीचे परभु गृहस्थ होते. त्यांनी ही कामगिरी रा. बा. नाडकर्णी यांच्यावर सोपवावी, असे मुचबिले व ते घरांना मान्य झाले. रा. नाडकर्णी हे एक मार्मिक आणि चुरचुरीत लिहिणारे गृहस्थ होते. पानिपत व पेंगवे दप्तर यांच्यावरील 'विविधज्ञानविस्तारा'मधील त्याचे लेख प्रसिद्ध आहेत. त्या सगळे बोलून झाल्यावर मी हळूच म्हटले, "मग डॉ. केतकराचा जाहिरातीचा रसच वांचला म्हटले पाहिजे." "तो कसा ?" कोणीतरी विचारले. "तुम्ही टीका केली म्हणजे त्यांच्या कादंबरीची आपलीच जाहिरात होईल व निष्पाकरीता वेगळा रसच त्यांना करावा लागणार नाही. शिवाय, डॉ. केतकरांनी राजवाड्यांना आज नव्यानेच उभे केले आहे असे नाही. "गोडवनांनीच प्रियदे- " तीत इतिहाससंशोधक राजवाडेच होते. त्याला सत्तराव्या नांनाही आपल्या एका कादंबरीत त्यांनी ओढले आहे. ही त्यांची नेहमीचीच गोष्ट आहे ! "

"मग तुम्ही काय करावे म्हणता ?" रा. अनंतराव मोरमकरांनी विचारले. त्यांना माझा मज्जर कादंबरीचा नोडा विदाग होत.

“ या गोंडवनांतील गांवगुंडावर तुम्ही एकादी कादंबरी प्रसिद्ध करा. ”

मी उत्तरेलों.

“ एकदम मान्य ! ही कादंबरी तुम्हीच लिहा. ‘ विविधवृत्ता ’च्या नव्या वर्षाच्या पहिल्या अंकापासूनच सुरू करू. ठरलं ! ” रामभाऊ म्हणाले. सर्वांनी उभे राहून या ठरावाला मी “ नाही, नाही ” म्हणत असताना दुजोरा दिला !

मी ‘ विविधवृत्ता ’मध्ये अधूनमधून स्वतःचें नांव न देता गोष्टी लिहीत जसें; परंतु स्वतः कादंबरी मी लिहूं शकेन, असें मला कधींच वाटलें नाहीं. ‘ विविधवृत्ता ’च्या दिवाळी अंकांमध्ये मी नाटकंही लिहीत असें, तीं वाचून रा. रघुवीर सानकार यांनी आपल्या नाटकमंडळीकरितां एक नाटक लिहिण्या-बद्दल मला विनंति केली होती; पण मला आत्मविश्वास नसल्यामुळे मी त्यांना होकार दिला नाहीं; परंतु कादंबरी लिहिण्याच्या बाबतीत या छांदांना माझ्या होकाराची गरजच नव्हती. अराजक लोकांमध्ये त्यांपैकी एकाद्या सभासदावर एकादी कठीण कानगिरी सोंपविल्यावर त्यां ज्याप्रमाणें आपला जीव धोक्यांत घालून ती मुकाट्यानें मान्य करानीं लागते, त्याप्रमाणें आमच्या या मंडळीचा खाक्या होता ! नाताळच्या सुधीचे दहा दिवस मोकळे मिळाले म्हणून मी खुशीत होतो. तोंच ही बिलक्षण कानगिरी अंगावर पडल्यामुळे मी अगदीं बेचैन होऊन गेलों.

ठरल्याप्रमाणें दोन-तीन दिवसांतच मी कादंबरीचें पहिलें प्रकरण लिहून दिलें; परंतु पुढील प्रकरणें दर आठवड्याला नियमितपणें लिहून होतील किंवा नाहींत, याची मला भीति पडली. दुसरें प्रकरणही वेळेवर लिहून झालें; पण तिसरें प्रकरण लिहावयास घेतलें तोंच मला अगात ताप भरला. ताप असतानाच मी तिसरें प्रकरण लिहून पुरें केलें; पण मी आजारी आहे हें कळल्याबरोबर रा. श्रीपादराव घर्दे यांनी तिसरें प्रकरण लिहिणें व कंपोजला दिलेदेखील. मी माझे तिसरें प्रकरण वेळेवर पाठविलें; पण रा. घर्दे यांचें ‘ शास्त्रीनाथ ’ नांवाचें हें प्रकरण कंपोज होऊन राहिल्यामुळे ‘ विविधवृत्ता ’च्या १८ जानेवारी १९३१ च्या अंकांत तेच प्रसिद्ध झाले. तेवढी मला एक आठवडा विश्रांति मिळाली. पहिली दोन प्रकरणें लोकांना बरीच आवडल्यामुळे पहिल्या दोन प्रकरणांचा कमीज, स्वतः ग्रंथपानें कादंबरी छापवी म्हणून, तसाच टेंपण्यांत आला होता; परंतु ताप टाप्छोंदच्या बळगावर गेल्यामुळे स्वतः ग्रंथकारानाच ग्रंथ आटोपण्याची भीति निर्माण झाली आणि कंपोज सोडण्यांत आला. रा. घर्दे यांनी ‘ शास्त्रीनाथ ’ हे प्रकरण इतिहासमशोधक राजवाडे यांच्यावरच लिहिलें होते. त्यांच्यावर हें प्रकरण लिहिलें ही गोष्ट मला बिळकूल आवडली नाहीं. मी लिहून ठेवलेलें तिसरें प्रकरण चौथे म्हणून छापण्यांत आलें. पांचवें

“चला, मीहीपण तुमच्याबरोबर येतो.”

“या.” असे मी म्हटल्यावर आम्ही दोघेही ऑपेरा हाऊसकडे जाणाऱ्या रात नंबरच्या ट्राममध्ये चढलो. यावेळी मी गांवदेवीला राहत असे व एकटाच विन्हाटी होतो. आम्ही घरी आलो; इतक्यांत माझ्याकरिता साणावळीतून जेवणाचा डबा आला. “तुम्ही आधी जेऊन घ्या. माझ्याकरिता मी दुसरा डबा आणील. ऑफिसला जायला मला अद्याप पुष्कळ वेळ आहे,” असे मी त्यांना सांगितले; परंतु ते जेवायला कबूल झाले नाहीत. घरांत लाडू, चिवडा, करंज्या, बगैरे साद्यपदार्थांचा भरपूर सांठा होता. त्यांपैकी मी त्यांच्यापुढे काही पदार्थ ठेवले. ‘चहा, कॉफी नफो म्हटल्यावरून मी त्यांना ग्लास भरून थंड पाणी दिले. आपल्या विशांतून त्यांनी एक लहानशी वाटली काढून त्यातील द्रव्यांत एक काही बुडविली व ती पुनः ग्लासांतील पाण्यांत घातली. पाणी निर्जड करण्याचा हा विधि असावा.

“विविधवृत्तांतील कादंबरींचा लेखक कोण तें तुम्हांला टाऊक आहे काय? त्याला बरीच माहिती असावी असे वाटते.” फारळ खाता-खाता ते मला म्हणाले. आपल्या घरी आलेल्या पाहुण्याला वस्तुस्थिती सांगणे कठीण होते, आणि न सांगणेही कठीण होते! मी फारच अस्वस्थ झालो. युधिष्ठिराप्रमाणे ‘नरो या कुंजरो वा’ असा बाणा मी स्वीकारला. “अहो, तदगिशांचा गौव्य राखण्याचा बंदोबस्त कटक आहे. ‘विविधवृत्तां’त प्रसिद्ध होणारे लेखक कोण हे स्वतः लेखक व संपादक यांच्यापेरीज इतरांना स्वचिंतच माहित असते. अशा स्थितीत या कादंबरीचा लेखक कोण, हे मला कसे सांगता येईल?” असा उलट त्यांनाच मी सवाल केला आणि विषय बदलला! डॉ. केतकर हे गेंड्याच्या कातडीचे मोठे निगमट मनुष्य आहेत अशी पुष्कळांची समजूत आहे; परंतु कोणत्यातरी वादाचा निर्देश करतांना, “अशा वादात निष्कारण मनाला प्राध होतो,” असे त्यांनी उद्गार काढले होते, असे मला आठवते. यावरून ते वाहेरून दासवितात त्याप्रमाणे निगमट नथून हळब्या मनाचे असावेन, अशी मला शंका आली. “गोंडवनांतील गांवगुंड” या कादंबरीचा त्यांच्या मनावर काय परिणाम झाला हे मला सांगता येत नाही; परंतु १९३० साली ती प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्यांनी पुढील पांच वर्षांत एकही कादंबरी लिहिली नाही. १९३६-३७ या वर्षांत ‘स्त्री’ मासिकांत “विचक्षण” या नावाची एक कादंबरी डॉ. केतकरांनी प्रसिद्ध केली. १९३८ साली त्यांच्या निघनोत्तर “भटभ्या” नावाची त्यांची दुसरी एक अपूर्ण कादंबरीही प्रसिद्ध झाली आहे. या दोनही कादंबऱ्या मी स्वतः वाचलेल्या नाहीत; परंतु त्या वाचलेल्या एका-दोघां मित्रांना विचारले असता, या

कादंबरीत त्यांनीं प्रत्यक्ष व्यवतीना उभें करून दुसऱ्याची टोपी उडविण्याचा प्रयत्न केलेला नाही, असें मला कळलें. तें कमेंडी असो. माझ्या मनावर मात्र या कादंबरीचा विलक्षण परिणाम झाला. अशा लेखनाचा मला इतका कंटाळा आला की, वर्तमानपत्रांमध्ये आणि तेंही लिखिलेले वन करण्याचें मीं गेल्या तीस वर्षांत अजिबात सोडून दिलें आहे.

कलायुग—दिवाळीअंक १९६२

० ० ०

प्रकरण अंथरणावर अगुनांनाच मी लिहून दिलें. ताप गेला होता; पण अशक्तवारी वरीच होती.

कादंबरीला “गोंडवनांतील गांवगुंड” असें नांव देणांत आलें होतें माझ्या नावावर ती प्रसिद्ध करावयाला अर्थात्च माझी तवारी नव्हती. त्यामुळे “देशसेवक, नागपूर” हें तिचा लेखक म्हणून नांव रा. तटणीस यांनी दिलें. ‘देशसेवक’ नांवाचें एक वृत्तपत्र नागपूरला १९०७ च्या नुमारास निघत असे. त्याचे संपादक अच्युत बळवंत कोल्हटकर हे होते. त्यामुळे या कादंबरीचे जनक कोल्हटकरच असावेत असा लोकांचा समज व्हावा, अशा ‘देशसेवक’ हें नांव लेखक म्हणून देण्यामागचा तटणीसांचा हेतु असावा; परंतु १९३१ सालींच कोल्हटकर वारले. “माझे रामायण” या कादंबरीचे कर्ते कै. दत्तो अप्पाजी तुळजापूरकर हे ना कादंबरीचे लेखक आहेत, अगदी पुष्कळांचा हद्द समज होता; कारण ‘विविधवृत्त’ व तुळजापूरकर यांचे संबंध फारच निकट व प्रेमाचे होते. त्यामुळे अशा संशय लोकांनी घेणें अत्याभाधिक नव्हतें. अशा प्रकारचें लेखन ही माझ्या लेखनाची प्रकृति नवून विकृति असल्यामुळे माझा संशय फोणालाही येणें शक्यच नव्हतें. या क्रमशः प्रसिद्ध होणाऱ्या कादंबरीसंबंधी तटणीसांना मधूनमधून पत्रें येत. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी या कादंबरीसंबंधी प्रशंसापर मजकूर लिहून तिचा लेखक कोण, हें जाणण्याची उत्कट इच्छा व्यक्त केली होती. तें पत्र तटणीस यांनी मग दाखविलें होतें; परंतु त्यांनी गौप्यस्फोट मुळींच केला नाही. एकदा ‘विविधज्ञानविस्तारा’चे एक कगानुबंधी लेखक नागपूरचे नीळकंठ बळवंत भवाळकर हे श्रीलक्ष्मीनारायण प्रेसमध्यें आले होते. त्यांनी या कादंबरीचा लेखक कोण हें सांगण्यावद्दल तटणीसाना फारच गळ घातली. प्रत्यक्ष भवाळकर पुढें असल्यामुळे त्यांना ‘नाहीं’ म्हणणें तटणीसांना कडील गेलें. मी जवळच बसलों होतो. तटणीसांनी प्रथम माझ्याकडे पाहिलें. मी मान गाली केली. मग त्यांनी माझ्याकडे अजुलिनिर्देश केला. मी या कादंबरीचा लेखक ना गोपीवर भवाळकराचा कितपत विश्वास बसला असेल सांगवत नाही. ‘दीनबंधु’ पत्राचे संपादक रा. नवले हे एके दिवशी विविधवृत्तकार्यालयात आले होते. त्यांनी माझ्यादेखतच तटणीसांना सांगितलें की, आपण तुमचें ‘विविधवृत्त’ वाचतो तें मुजबतः या कादंबरीकरिता.

या कादंबरीचा नायक गिरिधर तो तर प्रत्यक्षमृष्टीनीळ व वाचकाः फळावा, अशाच हेरने रंगविला होना. वाकीचे प्रत्येक पात्र रेखाटताना माझ्या दृष्टीमोर मन्मथृष्टीनीटच व्यक्ती होत्या; पण त्या कोण हें कळू नये, अशें सवरदारी मी घेवची होती. इतर कादंबरीकार स्वभावचित्रण करताना मन्मथृष्टी तीक्ष्म व्यक्ती आधाराचा घेताना की अगदी स्वयंपोषकलित निर्मिति करतात, हे

मला माहीत नाही. गिरिधराचें पात्र बनवितांना डॉ. केतकरांचें आत्मचरित्रपर व इतर लिखाण, तसेंच त्यांच्यासंबंधी इतरांनी लिहिलेले वाङ्मय व त्यांचे वाद-विवाद मी नजरेखाली घातले होते. पाहिली कांहीं प्रकरणे मात्र अगदींच कल्पित असावीत. गिरिधराच्या तोंडी घातलेली भाषा तर पुष्कळ ठिकाणी डॉ. केतकरांचीच होती. याच्या जोडीला डॉ. केतकरांसंबंधी ऐकलेल्या जुन्या गोष्टींचा उपयोग केला होता. मुंबई सरकारने एक टेप्पुटी सेक्रेटरी गोविंद मल्लिनाथ टेंगे हे केतकरांचे कॉलेजांतील सहाध्यायी होते, असे वाटते. त्यांनी केतकरांसंबंधी निवेदन केलेल्या कॉलेजांतील पुष्कळ मोठा प्रो. वसंतराव नाईक यांच्या तोंडून ऐकल्या होत्या. यमलापतीचा प्रेमप्रसंग चापेटीच एक होय. गिरिधराच्या अमेरिकेंतील वास्तव्यासंबंधी जी वर्णने आहेत ती अगदी वास्तव होती; कारण अमेरिकेंतील समाजस्थिति, विद्यार्थीजीवन, गृहपत्रे, यंगेरे-यंगेरेसंबंधी देशी व परदेशी लोकानी लिहिलेले अनेक ग्रंथ व लेख वाचूनच ही वर्णने करण्यांत आली होती. स्वतः अमेरिकेंत कांहीं वर्षे राहून आलेल्या एकाद्या व्यक्तीलादेखील इतकी बिनचूक वर्णने कदाचित् करता आली नव्हती. स्वतः केतकरांना या गाथ्या कादंबरीच्या लेखक कोण असावा याबद्दल संभ्रम उत्पन्न झाला होता, असे त्याच्या एका निकटवर्ती तरुणानेच मला सांगितले. अशी कोणीही व्यक्ति त्याच्या स्पर्शात न आल्यामुळे या कादंबरीचे लेखक प्रा. न. र. फाटक हे असावेत अशी नेपट्टी त्यांनी आपली समजूत करून घेतली होती असेही, याच ग्रहस्थाकडून मला कळले. या कादंबरीचा कर्ता कोण हें 'विविधवृत्ता'च्या अगदी निकटवर्ती चार-पांचजणांनाच माहीत होते; परंतु हें गोप्य बाहेर फुटलेही असावे. रा. दवळे यांनी आपला कर्नाटक छापखाना इवित्ता हालविला, त्यावेळी सत्यनारायण केला होता. त्यावेळी मी कोण हें कळल्यावर तेगीठ पुजारी, "आम्ही तुमची कादंबरी अत्यंत उत्सुकतेने पान्हीत होतो," असे मला उद्देशून म्हणाले. हा गोप्यस्फोट शास्त्राचे पाहून मी तिरहून हसून सडकलो ! १९५१ साली कारवारच्या साहित्यसंमेलनाच्या वेळी रा. च. वि. बावडेकर यांनी संमेलनाच्या अध्यक्षाना परिचयात्मक जो लेख 'मनोहर' मासिकात लिहिला, त्यांत या गोप्यावरील पडदा जाहीर रीतीने दूर केला. १९३९ सालमध्ये एफंदर ५१ आठवडे झाले होते व या कादंबरीची एफंदर एकावन्न प्रकरणे प्रसिद्ध झाली. त्यापैकी माझी पन्नास व बरे गप्पे एक होते. कादंबरी मगण्यापूर्वी एका शुक्रवारी सहाजी नेहमीप्रमाणे कादंबरीचे प्रकरण छापखान्यांत देऊन परत घरी येा असताना डॉ. केतकर ठाकुरदासाच्या नाग्यावर तारेच्या सावाण्या देहून उभे असलेले मला दिसले. माझा पाहताच ते म्हणाले, "पिसोळकर, कुठे चालला !"

"परी." मी उत्तर दिले.

“चला, मोंहापण तुमच्याबरोबर येतो.”

“वा.” असे मी म्हटल्यावर आम्ही दोघेही ओपरा हाऊसकडे जाणाऱ्या सात नंबरच्या ट्राममध्ये चढलो. यावेळी मी गांवदेवीला राहत असे व एकटाच विन्हाडी होतो. आम्ही घरी आलो; इतम्यांत माझ्याकरिता साणावळीतून जेवणाचा डबा आला. “तुम्ही आधी जेऊन घ्या. माझ्याकरिता गडी दुसरा डबा आणील. ओपिसला जायला मला अद्याप पुष्कळ वेळ आहे,” असे मी त्यांना सांगितले; परंतु ते जेवायला कबूल झाले नाहीत. घरांत लाव्ह, चिवडा, करंज्या, घगेरे खाद्यपदार्थांचा भरपूर सांठा होता. त्यापैकी मी त्यांच्यापुढे कांही पदार्थ ठेवले. ‘चहा, कॉफी नको म्हटल्यावरून मी त्यांना ग्लास मरून थंड पाणी दिले. आपल्या सिसातून त्यांनी एक लहानशी बाटली काढून त्यातील द्रव्यांत एक काडी बुडविली व ती पुनः ग्लासांतील पाण्यांत घातली. पाणी निर्जंतु करण्याचा हा विधि असावा.

“विविधवृत्तांतील कादंबरीचा लेखक कोण ते तुम्हांला ठाऊक आहे काय? त्याला बरीच माहिती असावी असे वाटते.” कराळ खातां-खातां ते मला म्हणाले. आपल्या घरी आलेल्या पाहुण्याला वस्तुस्थिति सांगणे कठीण होते, आणि न सांगणेही कठीण होते! मी पारच अत्यस्थ झालो. युधिष्ठिराप्रमाणे ‘नरो वा कुंजरो वा’ असा याणा मी स्वीकारला. “अहो, तद्वर्णांचा गौण्य राखण्याचा बंदोबस्त कडक आहे. ‘विविधवृत्ता’त प्रसिद्ध होणारे लेखक कोण हे स्वतः लेखक व संपादक यांच्यातरीज इतरांना क्वचित्च माहीत असते. अशा स्थितीत या कादंबरीचा लेखक कोण, हे मला कसे सांगता येईल?” असा उलट त्यांनाच मी सवाल केला आणि विषय बदलला! डॉ. केतकर हे गेंड्याच्या कातडीचे मोठे निगर्गट मनुष्य आहेत अशी पुष्कळांची समजूत आहे; परंतु कोणत्यातरी वादाचा निर्देश करतांना, “अशा वादांत निष्कारण मनाला त्रास होतो,” असे त्यांनी उद्गार काढले होते, असे मला आठवते. यावरून ते वाढेरून दाखवितात त्याप्रमाणे निगर्गट नसून हळध्या मनाचे असावेत, अशी मला शंका आली. “गोंटवनांतील गांवगुंड” या कादंबरीचा त्यांच्या मनावर काय परिणाम झाला हे मला सांगता येत नाही; परंतु १९३० साली ती प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्यांनी पुढील पांच वर्षांत एकाही कादंबरी लिहिली नाही. १९३६-३७ या वर्षांत ‘स्त्री’ मासिकांत “विचक्षण” या नावाची एक कादंबरी डॉ. केतकरांनी प्रसिद्ध केली. १९३८ साली त्यांच्या निधनानंतर “मट्टना” नावाची त्यांची दुसरी एक अपूर्ण कादंबरीही प्रसिद्ध झाली आहे. या दोनही कादंबऱ्या मी स्वतः वाचलेल्या नाहीत; परंतु त्या वाचल्या एका-दोघां मित्रांना विचारले असता, या

कादंबरींत त्यांनीं प्रत्यक्ष व्यक्तींना उर्मे करून दुसऱ्याची टोपी उडविण्याचा प्रयत्न केलेला नाही, असें मला कळलें. तें कसेंही असो. माझ्या मनावर मात्र या कादंबरीचा विलक्षण परिणाम झाला. अद्या लेखनाचा मला इतका वंदाळा आला कीं, वर्तमानपत्रांमध्ये आणि तेंही लिहितलेखन करण्याने मीं गेल्या तीस वर्षांत अविवात सोडून दिलें आहे.

बलायुग-दिवाळीअंक १९६२

• • •

माझे कांहीं टीकाकार

मत्सरप्रसन्न अभिज्ञांच्या जाचामुळे भट्टेहरीवर 'जिरालें निजांगीच पांडित्य माझे,' असे म्हणण्याचा प्रयत्न आला. अशा प्रकारचा वाग मराठी साहित्य-सेवकांना प्राचीन काळापासून कर्माज्ञास्त प्रमाणाने भोगावा लागला आहे. शानेश्वरादि मावटे संन्यासाची मुळे म्हणून त्यांचा धार्मिक पूर्वग्रहांमुळे छळ झाला आहे असे म्हणू; परंतु एकनाथांसाठी मत्सरी लोकांचा ज्ञान सहन करावा लागला होता, असे त्यांच्या उद्गारांवरून दिसून येते. भावार्थरामायणाच्या आरंभी तो आपल्या टीकाकारांना उद्देशून म्हणतो,

ग्रंथ निदिती अथवा बंदिती । ते दोघे आम्हां प्रदामूर्तो ।
हे धीजनाईनाची युक्ति । उपदेश एकांती निजगुणार्थ ॥
कथा निदिती बंदिती जनी । ते माउली माझे दोनी ।
निंदक ते मनी जननी । मज्जामुनी कृपाळु ॥
जेसे जननीचे करतळ । वरीवरी धालिती बाणमळ ।
निंदक सवाहा फटिनळ । करी निर्मळ निजवदन ॥
यात्यागी निंदकचि तत्वता । साद्य मत्ता परमार्था ।
त्या निंदकाते निदितां । दोषी सर्वथा स्वये होय ॥
निंदा म्हणिजे परमामृत । निंदा निर्द्वंद्व मुक्त्वार्थ ।
निंदक न पाहे निजस्वार्थ । शक्ति समर्थ परोपकारी ॥
जेथे निंदा मुखरूप समाय । त्याचे मस्तकी बंदू पाय ।
धन्य धन्य त्याची भाव । जो निंदा साहे निर्द्वंद्व ॥
आतां किती मुचवूं परिहार । परिहार तोचि अहंकार ।
मी होऊं पाहें कवीश्वर । हा अपराध योर मजमाजी ॥

एकनाथाला टीकेचे घाव सहन करावे लागले, याचे परे कारण तो सुधारक होता हे नव्हे; वरील शेवटच्या ओवीत ते वाचावयास सांपडेले. एकनाथाचा नातु जो मुक्तेश्वर त्यालाही टीकेचे चटके बगले होते, असे आदिपर्वाच्या आरंभीच्या त्याच्या हृदयद्रावक उद्गारांवरून दिसून येते. निंदकांना उद्देशून तो लिहितो,

मक्षित परनिंदेची विठा । पापदेह पोखिती मोठा ।
शूकरकुक्कमांचे घाटां । कुलंग संगी चाटती ॥
येका अवगुणाची मासी । दागुनि सत्कविकथारसी ।
अनंत गुणांचे गोड ग्रासी । अरुचि आणी भोजना ॥

माझी स्वतःची अलीकडे अशी समजूत झाली थीं, मुक्तेधरांनीं जीं पुढील
पयें उपलब्ध नाहीत, याचें कारण बेजबाबदार निंदकांच्या त्रासामुळे त्यांनीं
'जीर्णमदगे मुभाषितम्' अशी स्थिति झाली असली पाहिजे.

तुकाराम अशा टीकेचें निराळें कारण देतो :

निंदा स्तुती करयी पोट । सोंग दाखवी बोमाट ।

जटा राख विटंबना । धीर नाही क्षमा मना ॥

शुन्या काळीं परनिंदा करण्याकरितां माणसाला जिद्दा हेंच एक साधन
होतें. पुढें द्विजिन्दा म्हणजे लेखणी हें एक नवें साधन उपलब्ध झालें. मुद्रण-
कलेच्या द्वारे तिचा प्रभाव आणखी वाढला. मत्तरप्रस्त मनाची जाचक मळमळ
ओकण्याकरितांच नव्हे, तर "तेवढेंच ज्ञानप्रकाशांत" म्हणून प्रसिद्धिलोडपतेनेंही
वृत्तपत्रांकडे र्श्या अन्य नियतकालिकांकडे उठत्यामुद्रत्या धांव घेण्याचा लोकाना
मोह होऊं लागला.

चूक सुधारण्याच्या शुद्ध हेतूनें केलेल्या टीकेला निंदा कधीही म्हणातां
योग्य नाही. अशा तऱ्हेचें शोषदिग्दर्शन समाजकल्याणाकरितां हवेंच असतें; परंतु
एकाचाला बदनाम करण्याकरितां किंवा केवळ स्वतःचा शहाणपणा दाखविण्या-
करितां ज्यावेळीं माणूस लेखणी हातात धरतो, त्यावेळीं त्या टीकेला निंदा म्हणावें
लागतें. या निंदेतही त्यावेळीं सरेच दोष दाखविलेले असतील, त्यावेळीं अशी
टीका उपयुक्तच ठरते. 'निंदक आमुचा सखा । आमुचीं पापें धुतो फुका,' असें
एकनाथानें ज्याचें वर्णन केलें आहे तो असो टीकाकार होय; परंतु मुळांत दोष
नसतांच किंवा एकादीदुसरी धुडकू चूक दाखवून सगळ्यांच ग्रंथ टाकाव् ठरविण्याचा
प्रयत्न करणाऱ्याची टीका ही नुसती निंदाच नवून शुद्ध चिखलफेंक म्हणावी
लागेल.

टीकाकार या प्राण्याची पैदास आपल्याच देशामध्यें पार आहे, असें
प्रत्येक ग्रंथकाराला घाटतें. सुप्रसिद्ध पोर्तुगीज इतिहासकार Joao de Barros
हा आपल्या हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या दुसऱ्या दशकाच्या (Decadas) प्रस्ता-
वनेंत लिहितो, "हा आमचा प्रयत्न जरी वाचकांच्या परतीला सर्वस्वी उतरला
नाहीं, तरी त्यांना दुरस्तीकरितां कांहीं मजकूर दिल्यासारखें होईल व जिचें पीक
आपल्या देशामध्यें पार आहे अशा टीकेजरी कांहीं साधन मिळेल. अशा प्रकारें

काहीं लोकांनीं छान आहे असें म्हणून माना डोलवण्यास व दाकीच्यांनीं वाईट म्हणून नाकें मुरडण्यास आम्हीं पात्र होऊन सर्वांनाच उपयोगी ठरूं. ”

टीकेला प्रवृत्त करणारा परोत्कर्षअसहिष्णुता ही महाराष्ट्रांत इतरांपेक्षा जास्त आहे, असें पुष्कळांचें म्हणणें आहे. महाराष्ट्रीय व गुजराती या दोन्ही समाजांमध्ये पुष्कळच वावरलेले प्रसिद्ध बौद्ध पंडित श्री. धर्मासंद कोसंबी हे दोन्ही समाजांचे स्वभावविशेष सांगतांना एकदां मला म्हणाले, “ गुजराती माणूस त्याच्या स्वार्थाच्या मार्गात जर दुसरा आला तर त्याला कापून काढील; पण स्वतःचें नुकसान न होतां आपल्या शेजाऱ्याचा उत्कर्ष झालेला त्याला पहावतो; परंतु महाराष्ट्रीय माणसाच्या असहिष्णुतेला दुसरा माणूस त्याच्या मार्गात वावयालाच पाहिजे असें नाही. ” डॉ. बाबासाहेब जयकर यांनीं यासंबंधीं मला एक गमतीदार गोष्ट सांगितली. ते म्हणाले, “ जिवंत माने पकडले म्हणजे ते पाठ्यांवाहेर उडून जाऊं नयेत म्हणून त्यांवर जाळें टाकावें लागतें; पण तेंकड्याच्या पाठ्यावर तें जाळें किंवा झाकण घालावें लागत नाही. एका कोड्याला याचें कारण विचारलें असतां त्यानें सांगितलें कीं, एकादा तेंकडा वर चढूं लागला म्हणजे दाकीचे तेंकडे त्याचे पाय मागे ओढतात, आणि त्यामुळें आम्हांला वर झाकण घालण्याचें कारणच राहत नाही. ” ही दुसऱ्याचे पाय मागे ओढण्याची वृत्ती केवळ आम्हां महाराष्ट्रीयामध्येच आहे असें नमून तेंकड्यांमध्येही आहे, असें बाबासाहेबांचें म्हणणें आहे ! ! आंधचे कै. बाळासाहेब पतप्रतिनिधींनीं एक कथा सांगितली ती अशी:— एक माणूस होता. रात्री घरी आल्यावर तो ओपसाबोस्सी रडूं लागला. त्याच्या बायकोला आपल्या यजमानाचा स्वभाव ठाऊक होता. तिनें नयन्याला विचारलें, “ तुमच्या कनवटीची एकादी दिडकी हरवली तर नाही ना ! ” त्या माणसानें उत्तर दिलें, “ नाही ! ” बायकोनें पुनः विचारलें, “ मग तुम्हांला इतकें दुःख व्हायला दुसरें काय कारण असणार ? ” “ एक गृहस्थ दुसऱ्या माणसाला पैसा देताना मी पाहिला ! ” नवरा उत्तरला ! काहीं माणसांना स्वतःच्या पदरचें रचलें म्हणजेच दुःख होतें, असें नाही; दुसऱ्याचा फायदा हेंही ते स्वतःचें नुकसान समजतात !

ज्यांच्या हिताकरिता मी माझ्या अल्प शक्यनुसार खपलों अशा स्वकीयांपैकी काहीं लोकांनीं मला वेळोवेळीं इतका जाच दिला आहे कीं, ह्या लोकांचा माझ्यावर इतका रोष कां, हें मला अद्याप कळलेलें नाही. याच्या उलट काहीं परकीय लोकांनीं मला इतकी महानुभूति दाखविली आहे, आणि माझ्या कार्यात इतसी मदत केली आहे कीं, ह्या लोकांचा माझ्यावर लोम कां हें मला समजलेलें नाही. यामुळें महाराष्ट्रासंबंधी (यांत कोंकणाची अन्तर्भाव होती) एका प्रकारची अर्दी माझ्या अंतःकरणांत मूळ धम्म बसली होती; परंतु अलिकडे ‘ नरनीना ’ च्या

प्रसिद्धीनंतर मला जे विविध अनुभव आले, त्यामुळे महाराष्ट्रांत कृतज्ञताबुद्धि प्रचंड प्रमाणांत वसत आहे, याची मला पूर्ण खात्री पटली.

‘नवनीत’ हा ग्रंथ कै. परशुराम बहाळ गोंडवोले यांना तयार केला, आणि १८५४ साली तो प्रथम प्रसिद्ध झाला. अगदीं अलीकडची गोष्ट सांगा-य्याची म्हणजे १९१८ साली या पुस्तकाची सोळावी आवृत्ति निघाली, आणि पांचच वर्षांनीं म्हणजे १९२३ साली त्याची सतरावी आवृत्ति काढावी लागली. यावरून या ग्रंथाची विलक्षण लोकप्रियता कळून येईल. हीही आवृत्ति पांचसात वर्षांच्या अवधीतच संपली असावी, कारण सुमारे वीस वर्षांमागे आमच्या वाढत्यांनी त्यांच्या शेवटच्या आजारांत ‘नवनीता’ ची आपणास प्रत पाठविण्याबद्दल मला लिहिलें, आणि मुंबई च पुणे येथील कोणत्याही पुस्तकांच्या दुकानांत ती न मिळाल्यामुळे मी त्यांना मराठी प्राचीन कवींचे कांही स्वतंत्र ग्रंथ गोळा करून पाठवून दिले. आम्ही मित्रमंडळी एकत्र जमलों म्हणजे ‘नवनीता’च्या प्रकाशनाच्या निकडीसंबंधी नेहमीच गोष्टी चालत. कै. बाळासाहेब खेर यांच्याकडेही यासंबंधी मी बोललों होतो; परंतु एकादी गोष्ट मान्य झाली तरी इतर कामांच्या गर्दीमुळे ती प्रत्यक्ष जमळांत आणणे त्यांना शक्य होत नसे. १९४५ च्या सुमारास J. F. Royle यांच्या Essay on the antiquity of Hindoo medicine ह्या १८३७ साली प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथाचें मुंबई सरकारमार्फत पुनर्मुद्रण व्हायें, अशी मी त्यांना सूचना केली. सुप्रसिद्ध सर्जन डॉ. जे. म. कायकिणी यांनी सरकारला तसें अधिकृत पत्रही लिहिलें. पुढे हा ग्रंथ छपाया असें सरकारनें ठरविलें आणि त्यावेळचे आरोग्यमंत्री डॉ. गिल्डर यांनी म. म. डॉ. पा. या. काणे यांना या ग्रंथाला प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल विनंतीही केली होती, बेशकपण इतिहास मला माहीत आहे; परंतु पुढे हें प्रकरण कुठें दारगळलें मला माहीत नाहीं. ‘नवनीता’चा प्रश्न कै. पु. सं. लाड यांनी हातीं घेतल्यामुळे तो मार्गाला लागला. १९५० च्या सुमारास ‘नवनीता’च्या नव्या आवृत्तीच्या संपादनाचें काम तुम्हीं पत्कराल काय, अशी शिक्षणसत्ताच्या सन्निवाकडून मला पत्रद्वारे विचारणा करण्यांत आली. यावेळीं सरकारी गॅझेटिअरच्या बाळयखंडाच्या मराठी विभागाचें काम माझ्याकडे सोंपविण्यांत आलें होते; त्यामुळे हें ‘नवनीता’चें नवें काम माझ्या हातून लवकर पुरे होणार नाहीं, असें मी त्यावेळचे शिक्षणसत्ताच्या सचिव श्रीमंत राय यांना भेटून सांगितलें. ते म्हणाले, “कांही हरकत नाहीं. आम्हांला मुर्लीच घाई नाहीं. गॅझेटिअरचें काम पुरें झाल्यावर तुम्हीं नवनीताचें काम हातीं घेऊं शकतां.” अशा प्रकारें ‘नवनीता’च्या संपादनाने काम माझ्याकडे आलें.

‘नवनीत’ प्रथम १८५४ साली प्रसिद्ध झाल्याचें वर लिहिलेंच आहे. या नव्या आवृत्तीला ‘शतान्दि आवृत्ति’ नांव देऊन ती १९५४ साली

वाचकांना उपलब्ध करायी, असे मी ठरविले व त्याप्रमाणे प्रस्तावना व कोश यांच्या तैरीज या ग्रंथाची मुद्रणप्रत मी १९५३ च्या आरंभीच तयार केली; परंतु छापसान्याच्या काही अटर्चांमुळे (यांत छापसान्याच्या लोकांनाच दोष होता असे मात्र नव्हे) मुद्रणाचे काम भिन्न पडले व हा ग्रंथ १९५७ सालच्या अखेरीस छापून तयार झाला. त्यांतही या ग्रंथाची किंमत तीन रुपयांपेक्षा जास्त ठेवू नये, असा सरकारकडे मी आप्रह धरल्यामुळे व यावेळी मी काही व कटकटा या भागांत दोन्यावर असल्यामुळे किंमत किती ठेवावी, या प्रश्नाचा निकाल त्यानून ग्रंथ छोटांच्या हाती पडण्यान १९५८ साल उजाडले.

प्रथम असा एक विचार माझ्यापुढे होता की, जुन्या नवनीतांतील जास्त असलेले काही कवींचे उतारे कमी दमन तितकेच नव्या कवींचे उतारे घालावे; म्हणजे ग्रंथाची पृष्ठसंख्या वाढणार नाही व किंमतही जास्त ठेवावी लागणार नाही; पण असे केल्याने कित्येकांस चांगले तेवढे उतारे कमी केले, अशी ओरड करण्यास संधी मिळाली असती. म्हणून जुने उतारे कमी करू नये आणि नवे उतारे शक्य तितके थोडे आणि छोटे घ्यावे, असे मी ठरविले. तळटीपांतील शब्दांचे अर्थ बरीच चर्चा होऊन मागे स्थिर झाले असल्यामुळे त्यात बदल करावयाचा झाल्यास तसे करतांना फार काळजी घ्या, असा एका मित्राने सावधगिरीचा इशारा दिला. त्यामुळे हे अर्थ ट्रेनिंग कॉलेजच्या अनेक प्रिन्सिपलांच्या दृष्टीसालून वेळोवेळी गेले असल्यामुळे बरोबर असतील, असे गृहीत धरून चाललो व त्यामुळे सावधान्या पाहिले तितके धाईत लक्ष दिले गेले नाही, ही गोष्ट कबूल व्हावी पाहिजे. 'नवनीता' च्या मुद्रणाचे हे काम तीनचार वर्षे रेंगाळत पडले होते. कधीतरी इतर कामांत व्यग्र असताना मध्येच एकाद्या फार्मची पुढे हाती यावी. त्यामुळे मागचे पुढचे अवधान राखणे कठीण होई. दिवान इम्रजी मुद्रणाच्या बाबतीत सरकारी छापसान्या कितीही कावक्षम असला तरी देखी मुद्रणाच्या बाबतीत तिकडे दुर्लक्षच आहे. अशा प्रकारचे काम करण्याचा सरावही तेथील कामकाजांना फारसा नव्हता. दर सेपेला बदल्या होऊन नव्या माणसांच्या हाती हे काम जावयाचे. यामुळे मी अगदी टेकीला आलो. तरीपण वेळोवेळी आलेल्या काही महाराष्ट्रीय असिस्टंट मॅनेजरांनी आपुलकीने सहकार्य केल्यामुळे हे काम इतपत तरी झाले. ज्या परिस्थितीत हे संपादन व मुद्रण झाले तिचा विचार करतांना या आवृत्तीत मुद्रणाचे व इतर दोष राहून जातील, याबद्दल माझ्या मनांत अस्वस्थता असे. म्हणूनच "जुन्या आवृत्तीतील दोष काढून टाकण्याचा जरी या आवृत्तीत प्रयत्न केला असला, तरी या आवृत्तीतही अवधानामुळे मुद्रणाचे किंवा अन्य काही दोष राहून गेले यापेक्षा अगदी शक्य आहे. वाचकांनी कृपा करून ते आमच्या नजरेस आणल्यास किंवा अन्य

कांही सूचना केल्यास 'नवनीता' ची पुढची आवृत्ति तयार करतांना उपयोगी पडायी म्हणून सरकारकडे एक शुद्ध प्रत तयार करून देण्याची आमची मनीषा आहे," असे मी प्रस्तावनेत लिहिलेही होते. नवनीताच्या जुन्या आवृत्तीत (१९२३) एका समाधिश्वाकाचा १३ हा तळटीपेतील आंकडा टाईप पुढून १२ सारखा दिसत होता. दुर्दैवाने नव्या आवृत्तीत तो १२ असा अनवधानाने छापला गेला. एका संत-सांगात्याने ही चूक वृत्तपत्रांमध्ये प्रसिद्ध केली, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे; परंतु या संधीचा फायदा घेऊन अशा चुका वाचकांनी संपादकांना कळवाव्या व या चुकांचे स्वतंत्र परिशिष्ट तयार करून ते नवनीताच्या प्रादकांना विनामूल्य देण्यांत यावे, अशी सूचना करून हे सर्वच पुस्तक चुकांनी भरले आहे, अशी लोकांची समजूत व्हावी, अशीही त्यांनी व्यवस्था करून ठेविली.

प्रसिद्धीचा मोह टाळून ज्या सज्जनांनी एकदम वर्तमानपत्राकडे धांव न घेतां आपले आशेष खासगी पत्रद्वारे कळविले त्यांचा मी फार ऋणी आहे. दादरचे एक गृहस्थ लिहितात, "पूर्वीच्या नवनीतमध्ये सासरची पाठयणी होती, ती या कॉपीमध्ये आपण समाविष्ट न केल्यामुळे फारच उणीय भासते. तरी ती स्वतंत्र छापून घेऊन प्रत्येक जंकाबरोबर प्री चावी ही सूचना आहे." 'सासरची पाठयणी' हे काव्य कैरळकोकिळकर्त्या आठल्याने दिमतं. ते नवनीतांत येईल कसे !

दुसरे पुण्याचे एक गृहस्थ कळवितात, "पुढील आवृत्तीत मुद्रितदोष राहणार नाहीत, या दृष्टीने मुद्रितें कटाक्षाने तपासली पाहिजेत. सहजरीत्या नजरेखाली प्रत घातली तेव्हां त्यात सालील मुद्रितदोष आढळले, (१) रामदास पृ. सं. १९९—चंद्री लागली नवनी ॥ येथे 'चंद्री' ऐवजी 'तन्द्री' पाहिजे. (२) वामन पंडित—पृ. सं. १३१ टीप 'पतनेचा भाऊ' येथे 'पुतनेचा भाऊ' असे पाहिजे. आणखीही बरेच असतील, पण धानगीदासल दोन दोषस्थळे थापणांम कळविली आहेत." बरील 'चंद्री' संपादकांनी नवी वाहेरून कोटूनतरी आणिली नाही. नवनीतांत ती मूळचीच आहे. जुन्या ग्रंथांतही ती अनेक ठिकाणी दृष्टीस पडते. उदाहरणार्थ पहा— येकाच्या बैसल्या अमृतकळा । येकास चंद्री लागली डोळां । येकें कांपती चळचळा । दैन्यवाणी ॥ ३-५-४ (श्रीमत् दासदोष— सं. श्री. देव, आवृत्ति ३ री). माझ्यापुढे असलेल्या नव्या नवनीताच्या प्रतीत 'पुतनेचा भाऊ' असेच आहे. पुढे हा उक्तार छापतां छापता, उडालेला दिसतो, त्याला धट्ट पकटून ठेवणे संपादकांच्या हातात नमते. आणखी एक मुंबई (१३) चे गृहस्थ लिहितात, "आपण संशोधन करून प्रकाशित केलेले 'नवनीत' नुकतेच पाहण्यात आले. एका बाळयरत्नाचा पुन्हा पैलू पाहून नवीन लाभ झाल्याचा आनंद वाटला; परंतु त्यांत चाळून पाहतां श्री राम

जोशी या कवीचा छेकापन्हुति अलंकाराचा एकुलता एक फटका “ अंवरगत परि पयोधरातें, ’ कोटेंही सांपडेना. विद्याधिदशेत तो जुन्या नवनीतांत वानव्यानें स्मरण आहे. तरी तो आपण कांहीं हेरुनें गाळला काय ? व तो हेतु कोणता हें कळविल्यास आभारी होईन. प्रस्तावनेत कांहींही न गाळल्याचा उल्लेख आहे. ” हा ‘ फटका ’ जर नवनीतांत कधीं नव्हताच तर तो गाळण्याचा हेतु कोणता, हें संपादक कसे सांगणार ?

केवळ संपादकाला सामगी पत्र लिहिण्यापेक्षां वर्तमानपत्रांत तें प्रसिद्ध करून आपल्या शोधाना व ज्ञानाचा फायदा असंग्रह्य वाचकांना वरून देण्यांतही कांहीं वाचणे नाही. एक गृहस्थ नवनीतामध्ये शेवटी छापलेल्या पांडुरंगाच्या आरतीसंबंधी एका वृत्तपत्रामध्ये लिहितात, “ त्यांतील पांडुरंगावरील आरतीत फक्त ३ च कडवीं क्रिया चरण दिले आहेत. क्रमांक ३ व ४ चीं कडवीं (‘ धव्य वेणूनाद ’ आणि ‘ ओवाळूं आरत्या ’) गाळली आहेत. संपादक श्री. प्रियोळकरांसारखे साक्षेपी आणि पुस्तक सरकारी अधिकृत प्रकाशन यामुळे ही कडवीं अनयधानाने गाळली, असे म्हणवत नाही. ” या आरतीसंबंधी आणखीही बरीच चर्चा प्रसिद्ध झालेली माझ्या गजरेस आली. या चर्चांपैकी एकानेही ही कडवीं गाळलीं असे विधान करण्यापूर्वी ती प्रथम नवनीतांत मरो-खरच होती की काय, हें पाहण्याकडे लक्ष दिलें नाही. ही आरती ‘ नवनीता ’ च्या १८५४ च्या पहिल्या आवृत्तीमध्ये नव्हती. १८५७ च्या दुसऱ्या आवृत्तीमध्ये ती प्रथम अंतर्भूत झाली असावी. माझ्या सध्यां असलेल्या नवनीताच्या १८६० सालच्या आवृत्तीपासून पुढील सर्व प्रतींत अठराव्या आवृत्तीपर्यंतच ही आरती आहे, मग ती कडवीं गाळलीं असा या गपदकावर निष्कारण गहजव का ? या जादा कडव्यांचें अस्तित्व मला अज्ञात होतें, असे मात्र नव्हे. १८७७ सालीं यामुंदेव मोरेश्वर पोतदार यांनी प्रसिद्ध केलेला एक आग्नीसंग्रह मजबूत आहे. त्यात ही कडवीं आढळतात; परंतु ‘ नवनीता ’ मध्ये ती नव्याने घातण्याची मला आवश्यकता वाटली नाही. ‘ नवनीत ’ हें पुस्तक मुद्रामुर्तीच्या दृष्टीन जाणें अपेक्षित असल्यामुळे त्याच्या यथाव्या गानाने काहीं आक्षेपाहें शब्द असल्यामुळे कांही चरण किंवा आर्यार्ध मागच्या संपादकांनी गाळले आहेत. त्यांत मी दबळा-दबळ केली नाही. नामदेव तुकारामाच्या अभंगात प्रसिद्ध अभंग छरविण्याने अत्यंत मतभेदाचे कार्य असल्यामुळे तें मी टाळले.

येथील एका मासपत्रिकांत ‘ साहित्य-मंथन ’ या सदराचा आश्रय करून (१८-५-५८ च्या अंकात) कोणातरी अनामक लेखकाने टीकात्मकाना विक्रमच केला आहे ! वास्तविक माझ्या माहितीप्रमाणे सरकारने हा ग्रंथ कोटल्याही संपादकाकडे अभिप्रायाकरिता पाठविलेला नाही. असे असतांना पोंच

व अभिप्रायाकरितां राखलेल्या मदरांत हा ग्रंथ ओढून प्रियोळकरांची शांभो करण्याची आपली हीत या लेखकानें पुरवून घेतली आहे. मोघम विधानें करून दुमव्याल्या हास्यास्पद करण्याच्या कामात हा टीकाकार पटाईत दिसतो. तो लिहितो, “ प्रियोळकर संपादक म्हणतांच ज्या ठराविक गोष्टींची अपेक्षा होते, त्या या नवनीतांत पुऱ्या होतात. पहिली म्हणजे फादर स्टीफन्सकृत ख्रिस्तपुराणां-तील उतारे. दुसरी अपेक्षा इंग्रजी उतारेमध्य प्रवचन. ” या दोनही गोष्टी बऱ्या की वाईट, हे ह्या लेखकानें स्पष्ट केलेले नाही; पण नमोत्तीचा हा एक मासला हे वाचकाला सहज दिसून येणारें आहे. ‘ नवनीता ’च्या प्रस्तावनेत निरनिराळे धर्म, पंथ व जाती माचे प्रातिनिधिक उतारे देण्याचा हेतु स्पष्ट केला आहे. सर्व धर्मांच्या व सर्व जातींच्या लोकांमध्ये मराठी ही आपली मायवोली आहे, असा अभिमान नवनीताच्या वाचनानें जागृत व्हावा, असा हेतु होता. मराठी जाणणाऱ्या अनेक ख्रिस्ती लोकांनीं नवें नवनीत खरेदी केलेले मला माहीत आहे. त्यांत एक युरोपियनही आहे. दुसरे, इंग्रजी उतारे देण्याचें कारण, ते वाचकांना मूळांत पहा-वयास मिळणें कठीण आहे. हजारामध्ये एकादाच वाचक असा असेल की, ज्याला इंग्रजी कळत नाही. त्याला सहज आपल्या शेजाऱ्याकडून ते समजून घेणें शक्य आहे; परंतु मोघम शिवाय केळी असतां चानंदळ वाचकाचें समाधान होत नाही. उदाहरणार्थ, मुंबई गॅझेटिअरमधील एक विधान घानून त्याच्या खरपणाविषयी मला शका आली. आधार दिले होते; पण उतारे नव्हते. इटिया ऑपिउमधून हे मूळ उतारे मागवून पाहिले तर या आधारवस्तु गॅझेटिअरमधील विधान निराधार असल्याचें दिसून आले ! (The Printing Press in India, pp 32—38 पहा) यावरून सश्रुत लिहिण्याची माझी ही पद्धति उपयुक्त की टाकावी, हे वाचकांना ठरवितां येईल.

रामदास, मोरोपंत, तुकाराम यांना एकेरी मयोधिल्याबद्दल व कांही कवींचे प्रातिनिर्देश असल्याबद्दल या लेखकानें नाक मुरडले आहे. ही पद्धति जुनीच आहे व ती बदलण्याची मला आवश्यकता मुळीच वाटत नाही. एकेरी संवोधण्यांत या संतांना देवाची पदवी दिली आहे. “ अहो देवा, तुम्ही आम्हांला राखा, ” अशी अनेकजनांनी भाषा वापरल्याने देवाचें म्हणून वाढेल काय ! संभर धर्मोपागच्या लोकांपेक्षा आपण या मायतीत पार दहाणे झाल्यो आहोत, ही या लेखकाची कल्पना धामक आहे. कै. पु. म. लाहाना या टीकाकारापेक्षा तुकारामासंबंधी कमी आदर किंवा कमी औचित्यविचार होता, असे मला वाटत नाही; पण त्यांनी आपल्या तुकारामचरित्रात तुकारामाना निर्देश एकेरी शब्दांतून केलेला आहे. “ नवनीता ’तील प्रातिनिर्देश गाळून मनाजानीत जातिभेद नष्ट होणार नाही. असे निर्देश राहू देण्यांत कांही विपत्ति असें मुळांच वाटत नाही. सळटीपासंबंधी

सुग्राहा वर येनाच आहे; पण टीकाकाराने त्यामंवेधी घेतलेले आक्षेप सगळेच विचाराई आहेत असे नाही. त्याच्या आक्षेपांचा एक मासला पहा :- “चौगुनीने जरि पूर्ण शीत भानू” (पृ० ८६) यांत मोठ्या कला देवजां चंद्राला ६४ कला कां घाल्या ? शीतगुणाची चौगुनी आहे; पूर्णश्याच्या १६ कलाऐवजी ६४ केल्याने चंद्राचे शीतपण कसे वाढेल ? म्हणजे १६ दिवसांत त्याचे पूर्ण विष घ्यायचे ते ६४ दिवसांत होईल. हा अर्थ कवीला अभिप्रेत नाही.”

(नव्या नवनीतांनाल हा पाठ,
चौगुनीही जरि पूर्ण शीत-भानू । नळाऐसा तरि कला-निधी वानू ॥
असा २५६ पद्यावर आहे.)

“चिकित्सक हृष्टीने छाननी” करण्यास निघालेल्या या टीकाकारास शीतगुणाची चौपट दिशते व तो नवनीतांन दिलेल्या अर्थ (१६ × ४ = ६४ कला हा) चुकीचा मानतो. “नळाऐसा तरि कला-निधी वानू” हा पुढचा श्रवण वाचण्याचा जर त्याने तगदी घेतली अगती तर कवीच्या चतुर्गुण कलानिधित्व अभिप्रेत आहे, शीतल्य नाही, हे त्याला सहज कळून आले असते; परंतु समग्र दिंडीदेखील आहे तशी न वाचतां दूषण देण्याची त्याला विलक्षण धार सुटलेली दिसते !

पाठभेदानंवेधी हा टीकाकार लिहितो, “चिरार्चिनी अगदी” (पृ. ४००) हा पाठ घेण्याऐवजी “चिरार्चिता अगदी” हा पाठ पत्करल्याने थोडा विचित्र अर्थ पदरी येतो. घरांत जुनी औषध जपून पैदा करून ठेवतात; त्याची पूजा करीत नाहीत. ”दुर्दैव त्या वारामडीकर कर्पाचे की, हे ज्ञान शिकविण्यास प्रस्तुत टीकाकार त्याच्या काळी ह्यात नव्हता ! कारण ‘चिरार्चिती अगदी’ हा पाठ ‘नवनीता’ च्या नव्या आवृत्तीच्या संपादकाचा स्वकपोलकल्पित नवून तो अस्मल मोरोपताचा आहे. (मोरोपतकृत आर्यामारत, खंड २, सं० रा. द. परांकर, पुणे १९१२, पृ. ५० पहा). संस्कृतमध्ये ‘अर्चित’ याचा अर्थ ‘महित’ म्हणजे (honoured, esteemed, revered) असाही असून तो तळटीपांत स्पष्ट केलाच आहे.

मोरोपंती काव्याचा ‘शाब्दिक कसरत’ असा उल्लस करणाऱ्या या माणसाचा अहंकार किती उग्र आहे, हे दिसून येईल. लहान तोंडी हा मोठा घांव आहे. टीकाविषयक ग्रंथकाराची फजिती करण्याकरिता हा टीकाकार किती पुढे जाऊ शकतो याचे आगर्ला एक उदाहरण पहा. तो लिहितो,

“अद्यापही धा. प्रियोळकरांनी मोरोपंतकृत अष्टोत्तराश्रम रामायणे पाहिली नाहीत कीं काय ? कारण, “ही रामायणे १०८ आहेत असे म्हणतात” (पृ. ३४५), असा पोकळ हवाला संपादकांनी दिला आहे. एकंदरीने असे दिसते की,

संपादकांची चौकस दृष्टि सर्वत्र पोचली नाही. कदाचित् विद्यार्थी मदतनिसाठी ते विसंबले असावे. अशा शंभरी उत्सवाबाबत-नवनीताची नवी आवृत्ति काढतांना- अधिक काळजी हवी होती.”

“अज्ञांपही श्री. प्रियोळकरांनी मोरोपंतस्तुत अष्टोत्तरशत रामायण पाहिली नाहीत कीं काय ?” असा प्रश्न विचारण्याऐवजीं ही एकदांठाट रामायण अमुक ठिकाणी प्रसिद्ध झाली आहेत, असा जर टीकाकाराने भरीव हवाला दिला अगता तर प्रियोळकरांच्या व वाचकांच्या ज्ञानांत वरीच भर पडली असती; परंतु नव्या टीकाशाखाचा हा एक अभिगम प्रकार दिसतो कीं, असे प्रश्न फेकून ग्रंथ-कत्यांला हास्यास्पद ठरवावा आणि त्या विषयावर प्रकाश तर मुलींच पाडूं नये ! त्याच्या प्रश्नाला उत्तर द्यावयाचें म्हणजे प्रियोळकरांनीं ही अष्टोत्तरशत रामायण पाहिलेलीं तर नाहीत; पण ती कुठें असल्यानेंही त्यांच्या ऐकिवांत नाही. माझ्या संग्रहीं स्वतः परशुरामतात्यांच्या हातचें एक टिपण आहे. त्यावरून तात्यांना केवळ ७१ रामायण माहीत होती, असें दिसतें. ‘सर्वसंग्रहांत’ जवळजवळ इतकीच म्हणजे ७० प्रसिद्ध झाली होती.

‘काव्यसंग्रहांत’ केवळ ७४ प्रसिद्ध झालेलीं दिसतात. पराडकरप्रतीत अपूर्ण धरून ८७ मगाठी रामायण सांपडतात व संस्कृत धरल्यास ९० होतील. यासंबंधीं उपोद्घातांत कै. न. चि. केळकर लिहितात, “प्रस्तुत (रामायणांच्या दस्त्याचे एकंदर तीन खंड असून तिसरा खंड केवळ संस्कृत कवितेचा आहे. पहिल्या खंडांत २९, दुसऱ्या खंडांत ५८ व तिसऱ्या खंडात ३ याप्रमाणें तिन्ही खंडात मिळून ९० रामायण संग्रहित केली आहेत. यांपैकी ‘शुद्धित’ म्हणून जें रामायण छापलें आहे तें बहुधा स्वतंत्र म्हणून गणण्यास योग्य नसल्याचाहिं संभव आहे. म्हणजे अष्टोत्तरशत संग्रहपैकी ९० किंवा ८९ रामायणांचा निकाल लागला. बाकीच्या १८।१९ रामायणांची वाट काय ?” (पुढें पागारकर यांनी १९०२ सालीं केलेल्या यादीची चर्चा करून श्री. केळकर लिहितात) “...पंतांच्या अष्टोत्तरशत रामायणांची जुळणी कोणी करून दिली तर आम्हास नको आहे असें नाही; परंतु ती कमीवरी करून दाखवून भागत नाही. सर्व कागदपत्रांचे सूक्ष्म पर्यालोचन करून व सर्व शकांचे समालोचन करून ती दाखविवी पाहिजे.”

स्वतः पांगारकरांनीं १९०८ साली प्रसिद्ध केलेल्या ‘मोरोपंत (चरित्र आणि काव्यविवेचन)’ या ग्रंथांत ८७ रामायणांची माहिती दिली असून “(८८) हे कोठें गहाळ झालेले आहे,” असें म्हटलेले आहे.

श्रीधर विष्णु परांजपे हे ‘केकावली’ च्या दुसऱ्या खंडात (आ. ४ श्री, १९२५) ‘परिशिष्ट आ’ मध्ये रामायणांची यादी देतात त्यात ही संख्या त्यांनी ९६ पर्यंत वाढविशी आहे व “बाकीची तत्करोपरवात गहाळ झालेली,”

असें म्हटलें आहे. अशा रितीत आमचे टीकाकार इतक्या जोगनें ज्या अर्थी उपरिनिर्दिष्ट प्रश्न करतात, त्याकडून ही महात्मा रामावरून त्यांच्या संप्रदीं अगदीं पाहिजेत. कृपा करून त्यांनीं तीं आतां खोकांना उपलब्ध करावी, म्हणजे मराठी वाङ्मयावर त्यांचे अनंत उपकार होतील.

‘नवनीता’ची ही नवी आवृत्ति निदोष आहे अशा संपादकाचा मुळींच दावा नाही, हे प्रस्तावनेच्या शेवटीं येथेच्या उपरिनिर्दिष्ट विनंतीवरून स्पष्ट करून येणारें आहे. त्यांत चुका असतील. सबब हंतांच मी-न मिळतील ते दोष सोडून काढून पुढील आवृत्तीच्या वेळीं उपयोगी पडावी म्हणून सरकारकडे शुद्ध प्रत देण्याची दाय्ये तर व्यवस्था करून देवणार आहे. कोणी चुका दाखविल्यास मला दुःख होईल ते चुका दाखविल्याबद्दल नवून माझ्या नजरेतून त्या सुटल्याबद्दल; दाखविलेल्या चुका खऱ्याच असतील तर त्या सोपण्याचें माझे काम हलकें झाल्याबद्दल मला समाधानही वाटेल. वृत्तपत्रांकडे त्यांना भांव प्यायपाची असेल त्यांनीं घर दाखविल्याप्रमाणें टीकाकारांच्या असानानें प्रयत्नकार नाहक बदमान हंणार नाही, याबद्दल बाळजी प्रार्थी. वृत्तपत्रांतील टीपेचा धोका असा असतो कीं, अज्ञान-मूढांक टीकेमुळे आपत्त्यासंबंधी खोकांचा गैरसमज होत असलेला ग्रंथकाराला हात चौळीत पाडावा लागतो; पण उटल्याबसल्या होत असलेल्या अशा निर्गमल टीकांना नेहमींच उत्तरें देतां येत नाहीत.

गेलीं मुमारे तीग थों मिळत नगलेले ‘नवनीत’ महाराष्ट्राला अल्प किंमतीला उपलब्ध करून दिलें, याबद्दल बक्षीय म्हणून संपादकासंबंधी गैरसमज करून घेणें व इतरांचा करून देणें, हें कांहीं महाराष्ट्रा-या कृतज्ञतेचें द्योतक नाही. मग घर निर्दिष्ट केलेली ‘महाराष्ट्राची कृतज्ञता’ ती कुठली? या प्रश्नाचें उत्तरः घर उल्लेखिलेले सगळेच आक्षेपक असद्देतुंप्रेरित होते असें मुळींच नाही. पुष्कळांचे आक्षेप चुकीचे असले तरी निष्कपट व प्रामाणिकपणाचे होते, आणि चारदोन टीकाकार म्हणजे तरी सगळा महाराष्ट्र कुठे आहे! चार कोटी महाराष्ट्रीयामध्ये अशा वृत्तीचीं चारदोन माणसें आढळल्यास त्यात नवल कसणें! ‘नवनीत’ ज्या-वेळीं प्रथम प्रसिद्ध झालें, त्यावेळीं जवळ जवळ महिनाभर शेकडों सद्यहस्थानीं मला भेटतील तिकडे “नवनीत उपलब्ध करून देऊन तुम्हीं आमच्यावर पार मोठे उपकार केले,” अशा आशयाचे कृतज्ञतेचे उद्गार काढले. केवळ सुवर्द्धमध्येंच नव्हे, तर पुणें व इतर ज्या ज्या ठिकाणीं मीं गेलीं तेथेही महाराष्ट्राच्या कृतज्ञतेचा मला हाच प्रत्यय आला आणि अजूनही येत आहे. सरा महाराष्ट्र तो हा आहे. कृतज्ञता सामान्यतः मुकी किंवा passive असते, तर कृतज्ञता बोलकी किंवा active असते. माझी गांठ पडली आणि मला ओळखलें म्हणून या कृतज्ञ माणसांनीं आपण्य भाव व्यक्त केला. मुद्दाम पत्र पाठवणें किंवा भेटणें हें कृतज्ञ मनुष्य सहसा करणार नाही

परंतु कृतज्ञ माणूस मात्र सातसमुद्रांपलीकडे जाऊन तुमच्या विरुद्ध जिकडेतिकडे नगारे बडवीत !

टांकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवपणा येत नाही, असे म्हणतात. टीकेच्या घावांचेही असेच महत्त्व वर्णन केले जाते. टांकीचे घाव घालणारा मूर्तिकार कुशल शिल्पकार असला तर पापाणाला देवत्व प्राप्त होईल. नाहीतर त्याची मूर्ति बनव्या-
आर्षी तो पापाण पुढून त्याचे चूर्ण होईल. टीकेचेही असेच आहे. टीकाकार जर विद्वान, सहृदय व विवेकी असेल तर त्याची टीका उपयुक्त ठरेल; परंतु तो जर अज्ञान, खुनशी व मत्सरी असेल तर “जीर्णमंगे सुभाषितम्,” अशी ग्रंथकाराची स्थिति होण्याचाच फार संभव असतो. आतांपर्यंत अशा बेजबाबदार टीकाकारांच्या तावडीत सांपडल्यामुळे किती व्यक्ति व संस्था रसातळाला गेल्या असतील हें एकट्या परमेश्वरालाच माहीत !

आलमगीर-दिवाली अंक १९५८

“ गार्डला घांस घाला ! ”

ढोक्याचर हिरव्यागार गवताचो टोपली, बरोबर एक गाय, एका हातान गार्डच्या गळ्यातील दोरी व दुसऱ्या हातांत ताच्या गवताची जुडी, अशा प्रकारच्या वार्डचें ध्यान मुंबईकडे सकाळच्या वेळीं नेहमीं दृष्टीस पडतें. कधीं कधीं गार्ड, कधीं मधीं वाई व कधीं कधीं दोघेंही, सवत्स असलेलीं दिसतात ! वाई सवत्स असली म्हणजे तिच्या बालकाचा झोळणा तिच्या गळ्याला अडकविलेला असतो. वृत्तपत्रें विकणारे पोरे, फांदेव्याडे, चणेरुमुरे किंवा अशाच इतर वस्तु विकणारे फेरीवाले व्याप्रमाणें निरनिराळे हल काढून आपल्याकडे गिऱ्हाईकाचें लक्ष वेधित असतात, त्याप्रमाणें ‘ गार्डला चारा घाला, ’ किंवा ‘ गार्डला घांस घाला ’, असें मोटमोठ्यानें ओरडत या गोम्रासवाल्या बाया शहरभर पुण्याचा विकरा मांडीत असतात ! आपण ज्या वेळीं एकादें वृत्तपत्र, भाजी किंवा फुलें खरेदी करतो, त्या वेळीं आपल्या पदरांत पैसाच्या मदली काहीं ना काहीं माल पडतो; पण गोम्रासवाल्या बायांच्या हातावर दिडकी टेवून तिच्याकडून घेतलेली गवताची जुडी तिच्याच गार्डला चाराची लागते ! आपल्या पदरांत अदृष्ट असें पुण्य पडतें असें म्हणतात आणि म्हणूनच तर आपण हा सौदा करतो !

एके दिवशीं सकाळच्या वेळीं चांपाटीवस्न फिरून मी परत येताना, अशीच एक वाई “ गार्डला घांस घाला, ” अशी मोठ्यानें घोषणा करीत फिरत होती ! तिला पाहून एका वाण्याच्या भाविकतेला भरतें आलें; किंवा त्याला पुण्याचा लोभ मुटला अथेंच म्हणा ना ! तो गृहस्थ बाबू; गिरांत हात घातून पैसांचें पाकिट त्यानें बाहेर काढलें व त्यानून एक दिडकी मोठ्या सायबगिरीनें (नाहीं तर अथेली गेली तर— !) उचलून ती त्यानें हळूच त्या वाईच्या हातावर टेवित्ती आणि वाईच्या हातांतील गवताची जुडी तिच्या बरोबरच्या गार्डच्या तोंडी देणार, इतक्यांत त्याला दुसरी अशीच एक गाय येताना दिसली. या बाणी लोकाची दृष्टि नेहमीं व्यावहारिक असते. त्याच्या वाटलें, आपण दिडकी तर एवढेचो रचिर्चोच आहे. अर्थात् त्या जुडीतलें अथें गवत पहिल्या गार्डच्या देऊन राहिलेले गवत दुसऱ्या गार्डला घालावें, म्हणजे एका दिडकीन दोन गार्डना लाभ दिल्यानें पुण्य पदरांत पडेल. अशा विचार करून अथें गवत त्यानें पहिल्या गार्डला घातलें व

“ गाईला घोंस घाला ! ”

राहिलें गवत दुसऱ्या गाईला देण्याकरितां तो पुढे जाऊं लागला. त्या गुजराती गृहस्थाचा बेत त्या बाईच्या लक्षांत आल्याखेरीज राहिला नाही. तिने त्याच्या घोंसराळाचें हात घातला आणि ती म्हणाली—

“ शेवट, चालला कुठें ? ”

“ बाय, हे तुमीं काय करतें ? हा थोडा गवन आमी दुसऱ्या गायला देते. ” तिच्या हातांनून आपल्या घोंसराचा सोगा सोडवीत सोडवीत तो गुजराती म्हणाला.

“ नाही, तसं तुम्हांला करतां येणार नाही. तें गवत तुम्हीं माझ्याच गाईला घातलें पाहिजे. दुसऱ्याच्या गाईला मीं तें तुम्हांला घातूं देणार नाही. ” आतां त्याच्या कोटाला दुसऱ्या हातानें जास्तच घट पकडून ती मस्तवाल घाटीण बोलली.

“ पण तेच्यामधि काय झाला ? मीं तर अखली दिडकी देऊन गवत बिकत घेतला. मी तो तुमच्या गाईला घालेल, दुसऱ्या गाईला घेल किंवा मीच स्वतः खावेल ! गवत माज्या झाला ! ” तो गुजराती म्हणाला.

बाई मोठी खटपाळ होती ! आज्ञाजूची गंडळी गोळा होऊं लागली. या मांडणाचा शेवट काय झाला, हें पाहण्यास मी थांबलों नाही. गुंबईत गर्दी जमविण्याच्या गमती अद्या नेहमींच्याच अमतात.

आतां हात दाखवतों

घरीं पोचण्यापूर्वीच मी हा प्रकार अजिबात विसरूनही गेलों. घरात पाय ठेवतों तो एक गृहस्थ मार्गप्रतीक्षा करीत तिथत बसलेला !

“ काय गोविंदराव, गांवाहून केव्हां आला ? आणि एवढ्या सकाळीं कोणीकडे ? ” मी कांहींतरी बोलावयाचें म्हणून बोललों !

“ आपली नक्की गांठ पडेल म्हणून तर मीं अगदीं सकाळीं आलों, पण नापण बाहेर ! बरं झालें. एकदाची भेट झाली. ” तो गृहस्थ म्हणाला. हा गृहस्थ कोंकणांतील एका संस्थेचा सेक्रेटरी होता व मी त्या संस्थेचा तहाहयात भासद व्हावें म्हणून तो कित्येक दिवस मला हैराण करीत होता. मी साधा मर्गगोदार होतो; परंतु इतक्यात त्याला समाधान नव्हतें. याचकरितां तो पुष्कळ दिवसांनीं पिरून एकदा प्रयत्न करण्याकरितां म्हणून आला असेल असें वाटून मीं म्हटलें,

“ माफ करा. मला सध्यां तरी आपल्या विनंतीला मान देण्यास सबद नाही. ”

“पण मी इली त्या संस्थेचा मेकॅटरी नार्हीच आहे ! मोठे कारस्थान करून गांवच्या लोकांनी माझा ‘नरिमान’ येव्हाच करून टाकला; पण मी बंड बसणारा तेजापेना माणूस नार्ही.” असं म्हणून आपल्या प्रतिपक्षाचा मोडकी जिरविण्याचे व ती संस्था पुढील मिळविण्याचे आपले देण त्याने मला मोठ्या आवेष्टाने मागितं. ते काय होते ते या टिकाणी मागण्याचे कारण नार्ही. मला आश्चर्य वाटते ते हे की, जो गृहस्थ इतके दिवस संस्थेच्या प्रेमाच्या मोठमोठ्या गोष्टी सांगून निचा आग्रहण मभासद होण्याइतका माझा जीव गमाव होता, तो तेवून स्थानभ्रष्ट झाल्याबरोबर संस्थेच्या अभिमानाला पारगा होऊन एकदम निचा कगाई कसा बनला !! तसेच मला, “गार्ल्या चारा घाला” म्हणून गारी मुंबई येव्हावर धगाच्या त्या मोढागवाल्या पांढणीची आठवण झाली, वादनी गोमक्ति येव्हा दाडनी ! गार्ल्या प्रेमाने गढालपायून संस्थाकाळपर्यंत संघंघ मुंबई ती बणबण भटवट होती व गमाजाने गोमक्तीचा व प्यावांनी पुण्याचा प्रसार करीत होती; पण तीची ही गोमक्ति काढपयें ! जॉर्जिंग तिच्या हातावर एक दिडकी पटून गयताची जुडी तिच्याच गार्ल्या मशवस्थानी पडेल व त्या गार्ल्या दूध तिगाने मिळेल तोपर्यंत ! आमच्या समाजातील निरनिराज्या चळवळीकडे पाहिले म्हणजे घांघार गला दहापंधरा वर्षांमार्गे पाहिलेल्या या पांढणीची आठवण होते. आपल्या सार्वजनिक चळवळीच्या गुळाशी देवाभिमानाच्या सार्विक भावनेपेक्षा वैयक्तिक स्वार्थ व घडजाय अगल्यामुळे त्या यदास्थी होत नाहीत. आपल्यामधील भाडणाचा उगम या अहंकारात आहे. केवढाही मोठ्या राष्ट्रकायांचा विषय आपल्या या स्वार्थी मनोवृत्तीमुळे आपणांस करण्यास लाज वाटत नार्ही. आपल्या लोकांचा हा मोठा राष्ट्रीय दुर्गुण आहे, यांत शंका नार्ही. आपल्या पारतंत्र्याला हाच दोष कारण झाला, असे मागचा इतिहास पाहिला अवतां दिसून येते.

‘राष्ट्रीय’ दुर्गुण

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या या पहिल्या वाददिवसाच्या प्रसंगी आपल्या पारतंत्र्याने आपले कोणते दुर्गुण कारण झाले हे समगून घेणे हिनाचे ठरेल; कारण ते योग्य प्रकारे समजून घेऊन आपण त्याला टाळण्याची आतांपासूनच योग्य ती काळजी घेतली म्हणजे इतरां परित्प्रमांनी मिळविलेले स्वातंत्र्य पुनः गमावण्याचा आपल्यावर प्रसंग येणार नार्ही.

फ्रान्सिस्क लुइज गॉमिस् नांवाचे एक गोव्याचे डॉक्टर पोर्तुगालच्या पार्लमेंटचे गमासद होते. त्यांनी इतिहास, अर्थशास्त्र वगैरे विषयावर पोर्तुगीज भाषेत अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. इंग्लंडचे जॉन स्टुअर्ट मिल व फ्रान्सचे मिशेल शिव्हालिये अशांमारले महापंडित त्यांचे चाहते होते. त्यांनी हिंदुस्थानच्या पार्थ-

भूमीवर “वाढण” या नांवाची एक पोर्तुगीज भाषेत कादंबरी लिहिली असून ती १८६६ साली लिस्बन येथे प्रसिद्ध झाली आहे. या कादंबरीत एके ठिकाणी डॉ. फ्रान्सिस्क लुइज गॉमिस म्हणतो,

“इंग्लंडने हिंदुस्थान जिंकला नाही. हिंदुस्थान त्याला बहाल करण्यांत आला. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा मद्दान शत्रु हिंदुस्थानच होय. निरनिराळ्या राजघराण्यांची आपापसांतील घुरस, निरनिराळ्या जातींमधील तेढ आणि निरनिराळ्या धर्मातील वैर यांमुळे त्याच्या चिलखतांत वार करण्यास रीघ सांपडला आणि नव्या डेव्हिडने गोळियेथळा जखमी केला. हिंदुस्थानांत केवळ एकच धर्म, एकच राजघराणे व एकच जात असती, तर ‘हिंदुस्थान’ अजिंक्य ठरला असता. बहुसुपी नद्या हास्यास्पद होय. त्याला एकच तोंड असतं तर तो जगाला भारी होऊन राहिला असता !”

घरभेदीपणा

परकीय लोकांना हिंदुस्थानांत जो प्रवेश मिळाला, त्याला परकीय लोकांची शक्ति हें कारण नसून आपल्या लोकांमधील फुटीर शक्ति कारणीभूत झाली आहे, हें इतिहासाचे अवलोकन केले असता दिसून येतं. डॉ. गॉमिस हे इंग्लंडला येथील लोकांनी हिंदुस्थान आपण दान केला, असें म्हणतात; पण मुसलमानांना किंवा पोर्तुगीजांना आगहीन होऊन हिंदुस्थानात प्रवेश मिळवून दिला, हेही नितकेच सरं नाही काय ? आपल्या लोकांची जर त्यांना आतून मदत नसती, तर त्यांच्या मतेचीं पाळेमुळे हिंदुस्थानच्या भूमीत कधीही रुजलीं नसतीं. महंमद फागीमची सिधवर स्वारी आटव्या शतकाच्या आरम्भी झाली. हिंदु-मुसलमानांमधील ही पहिलीच चकमक होय. या लढाईत दारदारांना जो पराभव झाला, त्याला एक प्रमुख कारण आपल्या लोकांचा घरभेदीपणा होता, असें इतिहासांत नमूद आहे. आत्मविक्रेता मोघे मिळवून देण्यांत तिमोजा व मलराव या दोघा सरदारांनी भाग घेतला होता, हीही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. हिंदुस्थानांत इंग्रजांचा प्रवेश कसा झाला, हे सर्वांना माहीत आहे. हिंदुस्थानचा इतिहास म्हणजे आपल्या लोकांच्या परबुद्धतेपणाचा इतिहास होय, असें म्हणावयास हरकत नाही. आग्नी तुर्यज होतो, किंवा कमी पराक्रमी होतो, म्हणून विजिजे गेलों, ही गोष्ट खोटी आहे. सर रिचर्ड फ्रान्सिस बर्टन १८५१ साली प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या एका ग्रंथांत म्हणतो.

“Our empire in the East has justly been described as one of opinion that is to say, it is founded upon the good opinion entertained of us by the natives and their bad opinion of themselves.... Everyone knows that if the people of India could be unanimous for a day they might sweep us from their country as dust before a whirlwind.”

आचार्य पदाचें प्रस्थ

सर रिचर्ड बर्टन हा १८४२ साली मुंबई हिंदी कॉलेजमध्ये शिरला व कित्येक वर्षे हिंदुस्थानांत राहून इकडील भाषा व समाज यांचा त्यानें सूक्ष्म अभ्यास केला. अशा विद्वानांनें दिलेली ही कबुली अत्यंत महत्त्वाची आहे. आमच्यामध्ये एकोपा नाही किंवा घरभेदेपणा आपल्यामध्ये पुनः पुनः उचल खातो, याचें कारण आपल्यामध्ये एकराष्ट्रीयत्वाची व्यापक भावना नाही किंवा ती असली तरी तिच्यापुढें आपला वैयक्तिक स्वार्थ किंवा अहंकार नमत नाही, हेंच होय. जुन्या काळीं हिंदुसमाजामध्ये दैत, अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत, केवलाद्वैत, अगांसारखे शाब्दिक कांस काढून व निष्कारण वाद निर्माण करून आपले शहाणे लोक समाजांत फूट पाडीत, व आपलें स्वतःचें आचार्यपदाचें प्रस्थ माजवीत. फाल्गुवरां सहकारिता, असहकारिता या नांवाखाली पक्षोपपक्ष माजवून पुढारीपणा मिरविण्यांत येऊं लागला. अलीकडे बहुजनमाई, साथी अशा पक्षांची साथ जोरांत आहे. त्याचें कारण वैयक्तिक अहंकाराचा उद्रेक होय. असें वादूं लागतें. एके काळीं वैभवाच्या शिखरावर पोचलेले व पुढें हलाखीला आलेले रोमन राष्ट्र यांची तुलना करतांना मेकॉले यानें *Lays of the Ancient Rome* या काव्यांत एके ठिकाणीं जे उद्गार काढले आहेत, त्यांची या ठिकाणीं आठवण होते. जुन्या रोमन लोकांविषयी तो म्हणतो,

*Then none was for a party
Then all were for the state
The Romans were like brothers*

पण आतां,

*As we wax hot in faction
In battle we wax cold.*

वैयक्तिक अहंकार

मेकॉलेनें काढलेले हे उद्गार आमच्या सध्याच्या परिस्थितीला बरोबर लागू होण्यासारखे आहेत. आजही पक्षाभिमानापुढें आमचा देशभिमान लोप पावल्याचें दुर्दैवी दृश्य अनेक ठिकाणीं दिसत आहे. वास्तविक हा पक्षाभिमानही लोकांच्या आरंभीं वर्णन केलेल्या घांठणीच्या गोरक्षणाच्या अभिमानासारखा असतो. देशाभिमानाच्या नांवाखालीं वैयक्तिक अहंकार याचेंच सर्वत्र येमान चालू आहे. सत्ताहट पक्षामध्ये या बंडखोर पक्षाच्या नायकांच्या अहंकाराची जर योग्य पूजा झाली अमर्ती, तर कदाचित् हे विरोधी पक्ष अस्तित्वांत आलेही नसते, किंवा सत्ताहट पक्षामध्ये असे कित्येक लोक असतील की, त्यांना मध्याचें महत्त्व नसतें

तर ते विरोधी पक्षांत सामील झाले असते किंवा त्यांनीं नवे पक्ष उभारले असते. या वैयक्तिक पुढारीपणाच्या राक्षसी महत्वाकांक्षेमुळे केवढा प्रचंड अनर्थ होऊ शकतो, हे मि. महमदअह्दी जिन्हा यांच्या उदाहरणावरून कळून येते. त्यांना हवे असलेले महत्त्व जर त्यांना काँग्रेसमध्येच राहून मिळाले असते, तर त्यांनीं कदाचित् पाकिस्तानचा राक्षस जन्माला घातलाही नसता.

हे चित्र पाहा

हिंदुस्थानला हा जो दुहीचा रोग जडला आहे, त्याचे सापर धर्म व जाती मांच्या डोक्यावर निष्कारण फोडले जाते. चास्तविक या दुहीचे मूळ कारण वैयक्तिक बडेजाय असून धर्म व जाति यांचा केवळ साधन म्हणून उपयोग केला जातो. धार्मिक भिन्नता असूनही जर राष्ट्राभिमान प्रखर असेल, तर धर्माभिमान काहीं नुकसान करू शकत नाही. इंग्लंडमध्ये प्रॉटेस्टंट व कॅथोलिक या धर्मपंथांचा विरोध इतक्या विकोपाला गेला होता की, एकमेकांना जाळून टाकण्यापर्यंत त्यांची गजल गेली होती; परंतु ज्या वेळी स्पेनचे अर्जिक्य आरमार इंग्लंडवर चाल करून आले, त्या वेळी कॅथोलिक स्पेनला मदत करून इंग्लंडांतील कॅथोलिकांनीं श्वराष्ट्रद्रोह केला नाही, ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. याचे आणखीही एक उदाहरण सांगता येण्यासारखे आहे. हिंदुस्थानांत आस्त्युकेकंबरोबर फ्रान्सिस्कन मिशनरी आले व गोव्याचा पहिला विषय दों. जुवांव आस्त्युकेक नांवाचा एक फ्रान्सिस्कन पाद्री होता. याची सत्ता केवळ गोव्यापुरती मर्यादित नव्हत खर्व पूर्वेकडील भागांवर होती. १५४२ साली ज्या वेळी सेंट फ्रान्सिस झेवियर हिंदुस्थानांत आला, त्या वेळी पोपचा पूर्वेकडील प्रतिनिधि म्हणून आला व पोर्तुगालच्या राजेसाहेबांनीही त्याला अधिकारपत्र दिले होते. तेव्हा फ्रान्सिस्कन व जेमुइट या पंथांमध्ये हा कलहाचा प्रसंग होता; परंतु हिंदुस्थानांत उतरल्याबरोबर झेवियरने पदिनी गोष्ट केली ती ही की, तो फ्रान्सिस्कन विषयकडे गेला व त्याला पोप व पोर्तुगालचे राजे यांची पत्रे दाखवून आपला वैयक्तिक अधिकार केवढाही मोठा असला, तरी आपल्या हफाना उपयोग आपण विषयला मान्य वसतील अशाच गोष्टीत करीन, असे सांगून त्याने धर्मकलहाने बीजच उपटून टाकले. याच्या उलट एकाद्या तिश्नची शुद्धि केल्यावर तिचे श्रेय कोणाला यावरून भाटत दसगाच्या आपल्या हिंदूंची शुद्धि पाहिती, म्हणजे वर सांगितलेल्या अधिष्ठित धाटणीपेक्षा हे लोक उच्च दर्जाचे आहेत असे वाटत नाही. जातिभेदाविषय ओरड करण्याचीही अलीकडे पंडान निघाली आहे. दुन्या काळी जातिभेद होता; परंतु जातिमत्तर तिनकासा नव्हता. भिन्न जातीचे लोक एका पंकीला जेवावयाला न बसले तरी आज एकान पंकीला बसणाऱ्या लोकांपेक्षा त्यांच्यामध्ये जातिमातर बरी असे, असे वारंवारं

पाटिले अगतां वळून येते. आजही वैयक्तिक घडनाऱ्याला गोकाराने दोन एकाच जातीचे पुढारी एकमेकांचा विनाश द्वेष करतात, निवृत्त भिन्न जातीचे करीत नाहीत, असे दाखवून देता येण्यासारखे आहे. याद्वय आपल्यामधे अहंकार हाच प्रचल भाव असून धर्माभिमान, स्वराज्याभिमान, देशाभिमान या भावना, केवळ त्याच्या आधित म्हणून राहून शकतात, असे दिवून येते. याच्याविरोध पाश्चात्यांमधे राष्ट्राभिमान हीच प्रकटतम भावना आहे. त्यांचा अहंकार राष्ट्रभिमानाच्या आठ कधीही येऊ शकत नाही. शनिधर, एकनाथ, रामदास, तुकाराम वगैरे संतांच्या निशुण्णपर शिष्यवर्गीमुळे अहंकाराची नांगी महाराष्ट्रात काही काळ टेंचिली गेली व त्यामुळे शिवाजीमहाराजांना स्वराज्य स्थापन करणे शक्य झाले. पुढे मराठामुलकांमुळे स्वराज्याभिमानाकडे आपले दुर्लक्ष होऊन जो ठो आपापल्या स्वार्थाकडे पाहून लागला आणि त्याने पर्यवमान अखेर मराठी स्वराज्याच्या नाशात झाले.

मराठे आणि इंग्रज

कै. वामुदेवगावरी तरे यांनी 'मराठे व इंग्रज' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत यांचे चांगले वर्णन केलेले आहे. ते लिहिताना, "पेशवाईच्या काळात राज्याभिमान अस्तित्वात होता म्हणावे, तर त्या राज्याचे शत्रु निजामअल्ली व हैदराअल्ली यांच्या पदरी हजारों मराठी शिलेदार व सरदार होते; आणि ते पेशव्याशीं लढताना त्यांचे मुकमान करण्यास विलकूल वसूर करित नव्हते ! पेशवाईबद्दल प्रादोक्षाना तरी अभिमान होता म्हणावे तर तेही पेशव्याशीं वैरभाव धरणाऱ्या जाट, रोहिले, रजपुत, इंग्रज, फ्रेंच इत्यादि लोकांच्या पदरी राहून पेशवाईचे अकल्याण करण्यास प्रवृत्त होतच होते ! ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मुंबई सात्याच्या पायदळ पलटणी पेशवाईची रयत असलेल्या मराठ्यांच्याच होत्या व यापैकीं हजारों लोक इंग्रजांच्या बतीनें समरांगणात पेशवाई पीडाशीं लढताना मृत्यु पावले आहेत ! याच्या उलट इंग्रजांचा देशाभिमान कसा प्रखर व जाग्रत होता हे मुग्रसिद्धच आहे. एका इंग्रज डॉक्टराने बादशहाच्या मुलीला औषध देऊन बरे केले तेव्हां बादशहा खुशीने त्या डॉक्टराला लाख पन्नास रुपये देता; परंतु डॉक्टराने तसरे काही वशिस न घेतां बादशहास अर्ज केला की, माझ्या देशाच्या लोकांस तुमच्या राज्यांत व्यापाराची सवलत द्या म्हणजे बंधीस पांचले ! मीर जाफरच्या मृत्युमुळे बलाइव्हला मिळालेल्या पैस्याचा विनियोग त्याने आपल्या देशाच्या लष्करी अंमलदारांच्या उपयोगार्थ केला आणि सत्त्याच्या लादईनंतरचा तह ठरविते वेळी निजामअल्लीने नाना फटणवीस यास तीस हजार रुपये उत्पन्नाचे गांव दिले, ते याचे स्वतःकरितां खुशाल ठेवून घेतले !"

इतिहासर्डिडिमाचा घोष !

खरेदास्त्रांची ही स्पष्टीकृति उध्वांत ठेवण्यासारखी आहे. आपल्या उपरि-
निर्दिष्ट प्रस्तावनेच्या शेवटी ते लिहितात,

“देशाभिमानसून्यता, समूहसुमाने कार्य करण्याची नालायकी, स्वार्थ-
साधनाची वेसुमार हांव, आळस, हेळसांड, दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिण्याची
संवय, इत्यादि दुर्गुण आमच्या समाजाच्या अंगां सिळले आहेत, तेच आमच्या
राज्यनाशाला कारण झाले आहेत...पूर्वी स्वराज्य होते ते याच दुर्गुणांमुळे
गेले, हे समजून जर आम्ही सावध झालो नाही, तर नवीन स्वराज्य
मिळवूनसुद्धां व्यर्थच आहे, हाच इतिहासर्डिडिमाचा घोष, प्रत्येकाच्या
कानी घुमत राहिला पाहिजे !”

विविधवृत्त, १५ ऑगस्ट १९४८

० ० ०

“ माझे मोठे पहा ! ”

मुप्रसिद्ध मराठी व्याकरणकार रा. व. दादोबा पांडुरंग यांचे म्हणून वरील वाक्य नेहमीं चेष्टेने उच्चारले जाते. आरंभी काही ग्राम्यताही त्यांत ध्वनित होती; परंतु हे वाक्य इतक्या थोरांमोठ्यांच्या मुलांतून थोडून निघाले आहे की, त्याला आज अभिजात (classic) म्हणांचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे व त्यांतील ग्राम्यता जाऊन गम्यतच तेवढी मिळक राहिली आहे. एकादा ओवडघोवड दगड नदीच्या प्रवाहात सांपडावा व काहीं काळानें तो गुळगुळीत वनून त्याची शालिग्राम म्हणून पूजा व्हावी, असेंच काहींचें या लोकोचाराच्या प्रवाहात सांपडलेल्या वाक्याचें झाले आहे, असें, म्हणावयास हरकत नाही. ‘ रा. व. दादोबा पांडुरंग ’ या माझ्या ग्रंथाला आपले पंतप्रधान श्रीयुक्त बाळासाहेब खेर यांनी पुरस्कार लिहून पाठवून दिला, त्यांत वरील वाक्याचा उपयोग त्यांनी केला होता तो असा, “ लघुव्याकरणाच्या टीपांमध्ये दादोबा पांडुरंगांनी लिहिलेल्या मोठ्या व्याकरणाचा जेथे जेथे संदर्भ असे, तेथे तेथे ‘ माझे मोठे पहा ’ अशी टीप असे. मग विद्वत्तेचा झोळ आणून आम्ही तें मोठें व्याकरण काढून याचीत असूं. ”

“ माझे मोठे पहा, ” असें लोक वाचकपणानें बोलतात; पण यापैकी ढोकडा एकानेंही हे ‘ दादोबाचें मोठे ’ पाहिलेले नसतें, असें मीच स्वतः माझ्या ग्रंथाच्या हस्तलिखितांत एक वाक्य प्रथम लिहिले होते. अर्थात् मीही हे वाक्य केवळ ‘ शुनी ’ च्या परंपरागत आधारवरच नमूद केले, हे निराळे सांगण्याचें कारण नाही. माझे स्वतःचें मराठी शिक्षण दादोबाच्या लघुव्याकरणाच्याच साहाय्याने झालेले; पण त्याची मग्य आता आठवण कोठली ? तेव्हां दादोबांनी स्वतः काय लिहून ठेवले आहे तें प्रत्यक्ष पहायें म्हणून मी लघुव्याकरणाची माझ्या संग्रही अमेलेली जुन्यातली जुनी १८९० सालची मोळावी आवृत्ती उघडून पाहिली; परंतु त्यांत मग्य कोठेंही असे वाक्य आढळले नाही. उलट टिकटिकाणी त्यांनी “ माझे मोठे ” असें मोक्षम न म्हणतां “ माझे मोठे व्याकरण, ” असा प्रत्येक टिकाणी स्पष्ट निर्देश केलेला मग्य आढळला. पहा—

(१) “ याचा बारीक भेद मोठ्या व्याकरणावरून समजून घ्यावा. ”
(पृ. ४)

(२) “ स्वरसंधीचे आणखी नियम, आणि व्यंजनसंधीचे सारे नियम जाणायचे असल्यास माझ्या मोठ्या व्याकरणांतलें संधिप्रकरण पाहावें. ” (पृ. ५)

(३) “ या वचनप्रकरणीं आणखी बारीक नियम पुष्कळ आहेत. ते पहायचे असल्यास माझें मोठें व्याकरण पाहावें. ” (पृ. १२)

(४) “ हीं मर्ममक आणि अर्ममक क्रियापदे ओळखायच्या आणखीही रीति आहेत, त्या सविस्तर पाहणें असल्यास ‘ माझें मोठें व्याकरण ’ पाहावें. ”
(पृ. १६)

(५) “ याविषयींची सविस्तर समजूत माझ्या मोठ्या व्याकरणांत पहावी. ”

(६) “ या कर्मकर्तारि प्रयोगाचा प्रचार इतर भाषांत फार आढळतो. या विषयाचा विस्तार माझ्या मोठ्या व्याकरणांत व त्याच्या पुराणिकेत पहावा. ”
(पृ. ४५.)

(७) “ या वाक्यरचनेचे पुष्कळ अगत्याचे नियम आहेत; ते माझ्या मोठ्या व्याकरणांत पहावे. ” (पृ. ६०)

बाबरून दादोबांच्या लघु व्याकरणांत असें एकही स्थळ नाहीं कीं जेथें “ माझें मोठें ” असें मोषम म्हटलें जाहे, ही गोष्ट स्पष्ट होईल. कदाचित् पूर्वीच्या आवृत्तीमध्यें तसें दादोबांनीं मोषम लिहिलें असेल व पुढें जेव्हां लोक नेष्टाच कांन लागले तेव्हां त्यांनीं दुरुस्ती केली असावी, अशीही मला एक शंका आली. तिचें निराकरण करण्याकरिता १८६५ सालची पाटली प्रत आमचे मित्र रा. शंकरराव दाते यांच्या संग्रहीं होती ती पाहिली; पण माझी शंका शेवटीं सोडीच टरली. श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त गोष्टींवर आधळेपणें विश्वास ठेवल्यानें कधीं फगगत होते, हें पाहून मला गूणच हसूं नव्हतलें आणि प्रथम लिहिनेलें उपरि-निर्दिष्ट वाक्य गीं सोडून टाकलें.

पुढें वर सांगितल्याप्रमाणें बाळाभाहेर खेरांच्या पुरस्कारांत ज्या वेळीं या वाक्याची पुनः भेट आली, तेव्हां आतां काय करावें हा मज्हा मोठ्याच प्रश्न पडला. जसा प्रकारचें चुकीचें विधान बाळाभाहेरांच्या निम्नशासन जाणूनसुजून तसेंच राहूं देणें मला प्रसन्न वाटेना. पुराणप्रकाशनाचा दिवस ता. ९ मे १९४७ हा (दादोबांचा जन्मदिवस) नुस्तर केला होता, त्याला अवघे थोडेच दिवस शिल्पक राहिले होते व बाळाभाहेर स्वः दिव्यत पटनासमितीच्या कार्यांत अडकले होते. त्यांच्या नजरेच्या ही गोष्ट आणून या बदल्यात त्यांची संगती घेण्यास मला पुरेसा

अवधि नव्हता. पाठनिविल्याद्यान्नाप्रमाणे मूळ लेखाच्या शिवायांत दबळादबळ करणे अनुचित आहे, हे मला ठाऊक होते. पित्तसमी रे० टिळक यांनी तर “माझी कवनें नुर्णी स्वर्णें । सहन न होणें मुळीं मजलां । यादून प्राण वरा गेल्या ” ! असेंच काहींचे मिठून टेकणे आहे. मूळ ग्रंथकाराची चुकई असले तर ती तशीच राहिली पाहिजे, हे तत्त्व दिवंगत ग्रंथकारांच्या बाबतीत टीक आहे; परंतु विद्यमान ग्रंथकारांच्या बाबतीत या तत्त्वाची कडकपणे अनलवजावणी करणे बरोबर नाही. या पेचांतून मी एक मधला मार्ग शोधून काढला. तो हा की, या पुरस्काराच्या पांचदहान प्रती दुस्स्ती वरून तर्क प्रकाशनसमारंभापुरत्या छापून घ्याव्या व कंपोजर समान देवून बाळासाहेबांच्या संमतीनेच पुढे काय करावयाचे ते ठरवावे.

प्रकाशनसमारंभ डॉ. बाबासाहेब जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सहायका होता. घटनासमितीचे काम चाटू असल्यामुळे भी. बाळासाहेब या प्रसंगी हजर रहातीत असे वाटले नव्हते; पण घटनासमितीने काम अपेक्षेपेक्षा लवकर संपल्यामुळे ते या समारंभाला उपस्थित राहू शकले. “रा. ब. दादोबा पाटुरंग” हा ग्रंथ देवलाचर पटला होता. डॉ. बाबासाहेब जयकर येन्नास दोनचार मिनिटे उभीर होता. तितक्या वेळांत बाळासाहेबांनी आपला पुरस्कार घालून काढला व मी केलेला हस्तक्षेप त्यांच्या लक्षांत आल्याखेरीज राहिला नाही. त्यांच्या शेजारीच उभासनावर महामहोपाध्याय काणे बसले होते. त्यांच्याशी आपसान त्यांचे काही वेळ हंसतच भाषण झाले. पुढे त्या वेळी बाळासाहेब बोलण्यास उभे राहिले, त्या वेळी आपल्या भाषांत, आपण ‘माझे मोठे पहा अशी टीप असे’ असे पुरस्कारांत लिहिले होते, त्या जागी प्रियोळकरानी “माझा मोठ्या व्याकरणांत पहा, अशा आशयाची टीप असे” असा फरक केला जाई, असे हंसतच त्यांनी उद्गार काढले. हे वाक्य अशिष्ट वाटून मी त्यांत फरक केला, अशी बाळासाहेबांची कल्पना असावी. सरं म्हटले तर अशिष्टपणापेक्षा अवगत्याचा टाळण्याचा माझा जास्त प्रयत्न होता. दुसऱ्या दिवशी या ग्रंथाची पुरस्कारासह छपील प्रत बाळासाहेबांना देण्याकरिता त्यांच्या मत्प्रारहित्वरील निवासस्थानी मी गेलो असता त्यांना जुनी लघुव्याकरणे दाखवून त्याची समजूत कशी सोदी आहे, हे मी त्यांच्या नजरेस आणले.

“पण माझी एकट्याचीच अशी समजूत चाहे असे नाही; महामहोपाध्याय काण्यांचेही असेच Impression आहे,” बाळासाहेब म्हणाले.

“बाबासाहेब जयकरही असेच म्हणतात. मा. मो. पा. (माझे मोठे पहा) अशी टीप लघुव्याकरणांत असे, असे ते मला काही दिवसांपूर्वी म्हणाले,” मी बोललो.

“मग आम्हां इतक्या लोकांची Impressions खोटी कशी असू शकतील ?” मला त्यांनी प्रश्न केला.

“पण अशा प्रकरणांत मंदूवरील इंप्रेशनापेक्षा कागदावरील इंप्रेशनालाच जास्त महत्त्व दिले पाहिजे,” मी हसतच म्हणालों. माझी कोटी ऐकून तेही हसू लागले !

दुसऱ्याच दिवशी सकाळच्या सहलीहून परत येताना महापहोपाध्याय काणे मला रस्त्यात भेटले. “आमची आणि बाळासाहेबांची तुम्ही चांगलीच लावून दिलीत !” मी म्हणालों.

“काय झाले ?” त्यांनी विस्मयपूर्वक प्रश्न केला.

“माझे मोठे पहा,” अशी टीप लघुव्याकरणांत होती, या बाळासाहेबांच्या समजूतीला जर तुम्ही हुजोरा दिता नसता तर मी त्यांच्या पुरस्कारांत केलेल्या हस्तक्षेपाचा त्यांनी जाहीरपणे खेपे केला नसता.” मी म्हणालों.

महामहोपाध्याय काणे यांची तर अशी टीप लघुव्याकरणांत होती याबद्दल निश्चित भावना अद्यापि आहे. इतकंच नव्हे, त्यांच्याबरोबर असलेले एक वॅरिस्टर मित्र यांनीही त्याबद्दल छातिटोरु ग्याही दिली. आपल्या विद्यार्थीद्वारेच याचलेली १८८६ सालच्या मुमाराची आवृत्ती पहा म्हणजे तुम्हाला अशी टीप सात्रांनं सांपडेल, असें प्रा. काणे म्हणाले. अनेक लोकांकडे यासंबंधी चौकशी केली व प्रत्येक त्याबद्दल सात्रांचे देत होता. एरिपन्स्टन कॉलेजचे माजी प्रिन्सिपल रॅग्लर काशिनाथपंत गुंजीकर हे तर अशी टीप होती, हें आपण शपथेवर सांगू शकेंन असें म्हणाले. दादोबांच्या लघुव्याकरणांत अशी टीप कधीही नव्हती व त्या काळच्या गाळकऱु पोरानी वाचकपणानें उडविलेली ती निव्वळ गप्प आहे, असें दासून सांगणारे मला एकच गृहस्थ भेटले व ते म्हणजे मंडलिकांच्या चरित्राचे फॅट रा. ग. रा. हवालदार. लघुव्याकरणाची पहिली (१८६५), दुसरी (१८६६) (?), सातवी (१८७१), आठवी (१८७३), नववी (१८७४), बारावी (१८८२), पंधरावी (१८८७), सोळावी (१८९०), अठरावी (१८९४), चौविसावी (१९१९) व पचविसावी (१९२७) अशा निरनिराळ्या आवृत्त्या मी पाहिल्या. त्यांत अशा अन्दाची टीप नाही. याबद्दल अनेक लोकांच्या समजूती (Impressions) कशा चुकीच्या असू शकतात हें फळून येतें, व “गतानुगतिदो लोको न लोकः पारमार्थिकः” या उक्तीची सत्यताही पटून लागते.

+

+

+

ही जी मी घर आटवण दिली त्यात माझा एक हेतु आहे. आपल्या ग्रंथालयामध्ये नेहमी एका महत्त्वाच्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केले जातें. एकाद्या

पुस्तकाची नवी आवृत्ति आली म्हणजे पुन्हा आवृत्तीची लोकांना गरज पडत नाही. ती पुष्कळदा रसामध्ये पकूनही दिव्ही जाते; परंतु ग्रंथसंग्रहालयात ग्रंथाची प्रत्येक आवृत्ति ग्रंथालयाच्या अंतर्गत अवस्थेत पाहिजे. वरच्यासारख्या व्याख्यांना शंका उत्पन्न होतात, व्याख्यांना त्यांचे निराकरण करण्याकरिता या निराकरणाच्या आवृत्त्यांचा उपयोग होतो. ग्रंथकाराच्या भावनांची दिवा ग्रंथालयाच्या कसकसी उत्क्रांति होत गेल्याने याचा अभ्यास ज्यांना करावयाचा असेल त्यांना अशा वेगवेगळ्या आवृत्त्यांचा उपयोग पार आहे. पुष्कळदा एकाच ग्रंथाचे पहिली प्रत व त्याच्या नंतरच्या आवृत्त्या यांच्यामध्ये इतकी तफावत असते की, ही अगदी भिन्न पुस्तके वाटू लागतात. दादोजी केशवजी यांनी उदाहरण म्हणून सांगता येईल. अगदी शेवटची आवृत्ती ही जास्त उपयुक्त असतेच असे नाही. आरंभीच्या आवृत्तीच्या मोडनोड वेळेच्याही पुढील आवृत्त्या निघतात. ज्यांना वेचळ परीक्षेत पास होण्यापुरते नाक मिळविण्याचे असतील किंवा वेळ घालविण्याकरिता वेचळ घाचाघनाचे असेल त्यांचे शान वदानिन् शेवटची किंवा कुठचीही आवृत्ती वर घेऊन; परंतु ज्यांना पानागुद शाखीन पद्धतीने अभ्यास करावयाचा असेल, त्यांच्यापुढे पुस्तकाच्या रस आवृत्त्या वाठल्यानेरीज त्यांच्या कार्याची सिद्धता झाली, असे मी तरी म्हणत नाही. एकाद्या भाषेचे ग्रंथसंग्रहालय म्हटले म्हणजे त्या भाषेतील प्रत्येक ग्रंथ, नम तो उद्दान किंवा मोठा, या किंवा चार्ड, त्या ठिकाणी संग्रहित झाला पाहिजे व प्रत्येक ग्रंथाची प्रत्येक आवृत्ति त्या ठिकाणी पहावयास मिळाली पाहिजे, अशी ध्येयदृष्टि ठेवून बनलेले आपल्याकडील एकही ग्रंथसंग्रहालय नाझ्या पहाण्यात किंवा ऐक्यात नाही. प्रत्येक ग्रंथसंग्रहालयात अशी दृष्टि ठेवणे आर्थिकदृष्ट्या शक्य नाही, हे मी जाणतो; पण प्रत्येक देशी भाषेचे असे एक तरी परिपूर्ण ग्रंथसंग्रहालय असावे. रॉयल एशियाटिक सोसायटी किंवा भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधनमंडळ म्हटले म्हणजे विकडे संस्कृत किंवा इतर प्राच्य विद्येवरील जगांत कोणत्याही भाषेत प्रसिद्ध झालेला प्रत्येक ग्रंथ पहावयास मिळाला पाहिजे. अशा संग्रहालयाना सरकारने उदारपणे मदत केली पाहिजे. मराठीपुरते नुसते मराठी ग्रंथसंग्रहालयाला असे स्वरूप देता येण्यासारखे आहे. पुण्याचे मुकद्दार महागाष्ट ग्रंथालयही अशी आदर्श संस्था होऊ शकते. नागपूर बन्हाटकेही विदर्भसाहित्यसंघासारखी अशी एकादी संस्था असावी. म्हणजे कुठे ना कुठे प्रत्येक मराठी ग्रंथाची प्रत संग्रहित झालेली आपणास पाहावयास सापडेल. आपल्या वाङ्मयधनाच्या संरक्षणाकडे The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland या संस्थेने प्रथम आपले लक्ष वेधले. या संस्थेच्या अधिन्यायी The Secretary of State for India याना पत्र लिहून हिटस्थानात स्तुत किंवा इतर देशी

भाषांमध्ये जे ग्रंथ प्रसिद्ध होतात त्यांची युरोपीयन अभ्यासकांना माहिती नसते, तरी याकरितां आतांपर्यंत हिंदुस्थानांत जें प्रकाशन झालें असेल, त्यांचा शक्य तितका पूर्ण कॅटलॉग तयार करावा व यापुढें प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रकाशनाच्या त्रैमासिक याद्या सादर कराव्या, अशा प्रकारची विनंती केली. या पत्रांत ते लिहितात,

“Five of our great libraries are entitled to a copy of every work published in the British Empire. The law conferring on them this privilege was intended to preclude the ultimate loss of any such book. Hitherto, however, these libraries have been practically deprived of the fruits of this privilege so far as India is concerned, chiefly, as we suppose, because the Hindus are unaware of the obligation imposed on them by law to furnish copies of their publications to the libraries in question.”

या पत्रामुळे प्रॅट व पीट यांचे कॅटलॉग प्रसिद्ध झाले व १८६७ सालचा २५ वा ऑक्टोबर होऊन हिंदुस्थानांतून प्रकाशनाच्या त्रैमासिक याद्या प्रसिद्ध होऊन लागल्या. या कायद्याप्रमाणे मुद्रकाला प्रत्येक प्रकाशनाच्या तीन प्रती सरकारकडे पाठवाव्या लागत; परंतु प्रत्येक पुस्तकाची प्रत कुटल्या न कुटल्या ग्रंथालयांत सुरक्षित राहावी, हा जो या कायद्याचा मुख्य हेतु तो साक कसा पडला आहे, याची उचितर हकीकत मी “मराठी दोळामुद्रितें” या सुंदर मराठी ग्रंथसंग्रहाच्यातर्फे प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत कथन केली आहे. अलीकडे सरकारकडे पाठविणाऱ्या पुस्तकाच्या प्रतीची संख्या तीनाऐवजी पांच करण्यात आली आहे; एवढे मागिलेलेल्या मूळ हेतूकडे जर लक्ष दिलें नाहीं, तर ‘आघड्या दळतो आणि बुध्ने पीट लाते,’ अशी या प्रतीची यापुढेही स्थिती होईल, अशी मला भीति वाटते.

श्रीसरस्वती-साहित्य-संमेलन विशेषांक १९५१ मे

संशोधनाचें संग्रोधन

‘दुग्ध टोंगर वाजते,’ अशी एक गृह्य आहे. टोंगरच काय, माणसेंदेसील दुग्ध रम्य असतात. मी घरी नेहमीच दोळ्यां. धम्यासाची पुस्तके ठाकून गोष्टी व कादंबऱ्यांची पुस्तके वाचतात म्हणून मुलांना दोळ्यां; पण नाह्या वा जवळच्या दोळ्यांमंदर्भी त्यांनी कधीच आस्था दाखविलेली मला ठाऊक नाही ! परंतु मी दुग्ध-ऑल इंडिया रेडिओदुग्ध-बोलणार म्हणून ते ऐकायला मात्र घरची माणसें रेडिओच्या यंत्रजवळ गोळा झालीं. मोंद्रा माणसांची उत्सुकता पाहून छोटीही, शेजारची अंजली, गीता व मिलिंद हीही सधे येऊन बसली. मुले रेडिओ नेहमीच ऐकतात; पण दुग्ध कोटेंतरी, घोणीतरी बोलतो व ते आपल्याला ऐकू येने, अशी त्यांची कल्पना नसते. घंटा वाजते, धिटी वाजते, हार्मोनियम वाजतो, किंवा फोनोग्राफ वाजतो, तसाच (त्याच्याप्रमाणे) माणूस नसतो) रेडिओ वाजतो, अशी मुलांची कल्पना ! “ हे पाहा आता तात्वा बोलणार, ” असे कोणीतरी त्यांना सांगितले, तरी त्यांना त्याचा अर्थ कळला नाही. तात्वा जवळ किंवा घरांतही नाहीत, मग बोलणार कसे ? मुलांनी ओळखीचा आवाज रेडिओवर पूर्वी कधी ऐकिला नव्हता. माझे बोलणे सुरू झाले—

“ सगळे बोलतात ते तात्वाच ? रेडिओच्या पेट्यांत ते केव्हा ग गेले ? ” माझा आवाज ओळखून गीता म्हणाली.

“ अग, पण ते कसे गेले ? ” इतकें म्हणून मिलिंद थांबला नाही, तर एकदम उठून यंत्रामध्ये आत जावयाला बघाला एकांदे दार आहे की काय, हे निरनून पाहू लागला ! शेवटी त्याला एक मॉन दिसले, त्यातूनच गेले असले पाहिजेत, याबद्दल त्याची खात्री जाली व नात्या ठिकठान की काय, हे तो त्या मॉनवरून पाहू लागला ! मोठी माणसे मी काय बोलतो हे ऐकण्यास गळे होती, तर ही छोटी माणसे यंत्रात मी केव्हा गेलो, कसा गेलो हे जाणून घेण्यास धडपडत होती. शेवटी लव्हा माझे भयंकर संपले, तेव्हा मुलांची मौन आटवून घरांत एरुच हंसा पिरला. मी घरी आल्यावर मला ज्या वेळी मुलांची गंमत मागण्यांत आली, त्या वेळी मुलांचा ‘ अज्ञानरस ’ पाहून मीही पुच्छल हंसां.

लहान मुलें जेव्हां असानानें एकादी गोष्ट बोलतात, त्या वेळीं हंसूं येतें; पण ज्या वेळीं मोठीं माणसं असा प्रकार करतात, त्या वेळीं हंसाचें कीं रडाचें, हेंच समजत नाही !

मुंबई मराठा ग्रंथसंग्रहालयाला जोडून मराठी संशोधनमंडळ स्थापन होऊन नुकतेच चवदा महिने झाले होते. एका गृहस्थानें या मंडळाच्या कार्यासंबंधीं मला माहिती विचारली व ती मी त्याला थोडक्यांत सांगितली. “ तर मग या चवदा महिन्यांत एकंदर किती पीएच्. डी. बाहेर पडले ? ” त्यानें मला सवाल टांकला. पाचसाच्या आरंभीं भोंपऱ्यांचा घेल लावला व त्याला किती भोंपळे धरले, किंवा घरांत उंदरांचा सापळा माढावा व त्यांत किती उंदीर सांपडले, हें विचारण्यासारखा त्याचा हा प्रश्न होता ! हा गृहस्थ सरळ बुद्धीचा नव्हता. कांहींतरी उणेपणा दाखविण्याचा त्याचा हेतु दिसला. मला रा. वा. दादोबा पांडुरंग यांनीं आत्मचरित्रांत सांगितलेल्या यटोद्याच्या एका आठवणीची आठवण झाली. दादोबा लिहितात, “ एका ट्याळ मनुष्यानें मला पुसलें, का हो, आम्हीं ऐकतो, कीं यांहीं सर्व पृथ्वीतील देशांचा नकाशा केला आहे, तर ही गोष्ट खरी आहे काय ?...तिसरा म्हणाला, ‘ बरें, दादानाहेब, जर आपणांस इतक्या सर्व देशांची माहिती आहे, तर आमच्या या यटोद्यांत किती बोल व गळ्या आहेत तें सांगा ना ! ’ मीं मनांत केलें, कीं ट्याळ मंडळीनें राबसाहेबासमक्ष आमचा पाणउतारा करावा असें मनांत आणलें आहे...(मीं) त्यांस उलट प्रश्न केला, ‘ तुम्हीं आपला हात मिशावर दिवसानून पन्नासदां फिरवितां, तेव्हां तुम्हीं तर सहज सांगाचें कीं तुमच्या मिशात किती केम असावे तें ! ’ तेव्हा राबसाहेब चकित झाले, आणि म्हणाले ‘ भलें समयोचित उत्तर केलें ! ’ ” याच पद्धतीवर उत्तर दिल्या-नेत्रीज या गृहस्थास नीट कळणार नाही, असें जाणून मीं म्हटलें, “ काय, आपली मुलगी जावई ठीक आहेत ना ? एकादें नातवेड झालं कीं नाही ? ” माझा प्रश्न ऐकून तो म्हणाला, “ काय वेड्यासारखे बोलतां दे ! तस होऊन अद्याप पुरे सात महिने झाले नाहीत. नऊ महिने तरी होऊं या. मग विचारा ! ” मीं म्हणालों, “ राबसाहेब, मूठ होण्यास ज्याप्रमाणे नऊ महिन्यांची मर्यादा ब्रह्मदेवानें घातलेली आहे, त्याप्रमाणें पीएच्. डी. ब्हाव्याला दोन वर्षांची मुदत आपल्या युनिव्हर्सिटीनें घातलेली आहे. चार टर्मस् भरल्याखेरीज विद्यार्थ्यांना आपला निबंध सादरही करता येत नाही. शिवाय अपत्यराम होणें जितकें सोपें, त्या मानानें हा पीएच्. डी. चा उपाधिलाम होणें सोपें नाही. चारपाच वर्षे कष्ट करून एकाद्यास यश मिळालें, तर मिळेल. (अलीकडेच युनिव्हर्सिटीनें चार वर्षांत निबंध पुरा केल्या पाहिजे, अशी अट घातली आहे.) उदरनिर्वाहाचा कांहीं तरी व्यवसाय करीत त्याबरोबर पीएच्. डी. ची तयारी आपले विद्यार्थी

करात असतात; त्यामुळे या दोनही गोष्टी साधनें त्यांना फार कठीण जाणें." या उक्तीनें गृहस्थांचें संसाधन झालें कीं काय, सांगत नाही. ते पुढें आगरी विशेष काही घोलले नाहींत.

संशोधनासंबंधानें आपल्याकडे उतावीळपणाच्या फार विपरीत कल्पना आहेत. याचें कारण संशोधन हें आपल्याला नवीन आहे. इंग्रजीतील Research या शब्दाचा मराठी प्रतिशब्द म्हणून आपण हा शब्द जोडतो. संशोधन या संस्कृत शब्दाचा मूळ अर्थ शुद्धीकरण (Purification) असा आहे; पण त्या अर्थी आपण तो आज वापरीत नाहीं. Research या अर्थी संशोधन हा शब्द एथन कोणी उपयोगांत आणला हें पाहणें मनोरंजक ठरेल. बहुतेक विद्याया शतकांतच तो अस्तित्वांत आला असावा. पंजाबी, गुजराती वगैरे भाषांमध्ये Research या अर्थी संशोधन शब्द वापरीत नाहींत, असें फळतें. तो अस्सल मराठी दादमाळी-तील शब्द दिसतो. आगरकरांनीं हा शब्द 'महाराष्ट्रीयान्न अनावृत्त पत्र' या मुधारकांतील लेखात वापरलेला आहे : ते लिहितात, "बांधव हो, विचार-कलहाला तुम्हीं इतके फद्यासाठीं भिना ? दुष्ट आचारानें निर्मूलन, सदाचाराचा प्रसार, ज्ञानवृद्धि, सत्यसंशोधन व भूतदेवा विचार इत्यादि ननुष्याच्या मुखाच्या वृद्धि करणाऱ्या गोष्टी विचारकलहासेरीज होत नाहींत." यांतील 'सत्यसंशोधन' हा शब्द वापरताना आगरकरांच्या मनात Research हा शब्द होता कीं काय, हें नक्की सांगणें कठीण आहे. Research हा शब्ददेखील इंग्रजी भाषेनें सतराव्या शतकांतच चावू अर्थानें रुढ झाला, असें ऑक्सफर्ड कोशावरून दिसतें.

"Studious inquiry; usually critical and exhaustive investigation or experimentation having for its aim the revision of accepted conclusions in the light of newly discovered facts" अशी 'रिमर्च' या शब्दाची व्याख्या किंवा वर्णन Webster ने आपल्या कोशामध्ये दिलेलें आहे. रिमर्चचें पर्यवसान जरी Purification हें असलें, तरी Research आणि Purification हे शब्द समानार्थक नाहींत. त्यांच्या अर्थभेदात भिन्न आहेत. आपल्याच्या इंग्रजी-संस्कृत कोशांत Research या शब्दाला "अन्वेषणं, निरूपणं, अनुसंधानं, जिज्ञासा, मार्गणं, विचारणा," असे संस्कृत प्रतिशब्द दिलेले आढळतील. कैदीच्या इंग्रजी-मराठी कोशाच्या दोनही आवृत्त्या (१८४७, १८७३) पाहिल्या, तर त्यांत 'रिमर्च' या शब्दाचे मराठी प्रतिशब्द, "अनुधावन, गवेक्षण, अन्वेषण, मार्गण, सीमासा, परीष्टि," असे दिलेले पाहावयास सांपडतात. यावरून त्याच्या काळी 'संशोधन' हा शब्द 'रिमर्च' या अर्थी रुढ झाला नव्हता, असें म्हणतां येतें. मोल्स्वर्थ यानें आपल्या १८५७ सालच्या मराठी-इंग्रजी कोशाच्या दुसऱ्या आवृत्तीमध्ये 'संशोधन'

याचा अर्थ “Purifying or cleansing” असा दिलेला आहे. पंडित-मंडळाचा म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या १८२९ सालच्या कोशात संशोधन हा शब्द आढळत नाही. दात्यांच्या शब्दकोशामध्ये (१९३८) संशोधन या शब्दाचे ‘रिसर्च’ या अर्थी “नवीन शोध लावण्याची क्रिया, तपासणी, चौकशी,” असे प्रतिशब्द दिले आहेत.

संशोधन हा शब्द अलीकडचा बहुधा विज्ञानाच्या शतकांतील असला, तरी संशोधन अलीकडचे नाही. आपल्या इकडील संशोधनाला सुरुवात पाश्चात्यांनीच एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी केली. आरंभी जे मुत्सद्दी किंवा राज्यकर्ते महाराष्ट्रात आले ते म्हणजे एल्फिन्स्टन, माल्कम वर्गरे लोक स्वतः वृत्तीचे उत्कृष्ट संशोधक होते. राज्यकर्त्यांनंतर महाराष्ट्रात डॉ. विल्सन प्रभृति ख्रिस्ती मिशनरी आले, त्यांनीही संशोधनाचे काम जोराने चालविले. या राज्यकर्त्यांची व विशेषतः मिशनऱ्यांची दृष्टि पुष्कळां पूर्वग्रहदूषित असे. त्यामुळे अगो किंवा अज्ञानामुळे अगो, भलतेच अपसिद्धांत ते पुढे मांडू लागले. ह्या प्रकार पुढे आणून त्यांच्या अपसिद्धांतांना आळा घालण्याकरिता आपल्या इतिहासाचे, धर्माचे व यादमयाचे संशोधन आपणच केले पाहिजे, अशी आपल्याकडील मुद्दिधर्तांमध्ये भायना निर्माण झाली. ग्रॅट टर्नने लिहिलेला मराठ्यांचा इतिहास पूर्वग्रहदूषित असल्याचे आढळल्यामुळे नागफंद जनादेन कीर्तने यांनी ग्रॅट टर्नच्या दगदगीवर १८६८ साली टीका लिहिली. मराठ्यांचा ‘सरा इतिहास’ भिडिला जावा, म्हणून रा. भि. गुंजीकर यांनी ‘विदिषज्ञानविस्तारा’ मध्ये इतिहासाची साधने गोळा करण्याची योजना जाहीर केली. अशा प्रकारे इतिहाससंशोधनाच्या कामाला सुरुवात झाली. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांवरवीर होत हात करतांना विष्णुबाबा घडचारी, मोरमट दाडेकर वर्गरेना आपल्या धर्माचे संशोधन करावेच लागले. या धार्मिक संशोधनाच्या बांदिलेलात परमहंसभा, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज वर्गरे चळवळी अस्तित्वात आल्या. पाश्चात्यांपैकी कांही लोकांची दृष्टि जरी राजकीय किंवा धार्मिक दृष्ट्या बलुपित झाली होती, तरी सर्वच पाश्चात्य लोक असे होते, असे म्हणणे मात्र वृत्तप्रपणाने ठरेल. यापैकी पुष्कळ लोक केवळ सत्यशोधनाच्या बुद्धीनेच संशोधन करीत होते. त्यांच्यापासून स्फूर्ति घेऊन भांडारकर, तेन्ग, टिळक, वैद्य, गुणे, सुमटणकर, काणे, गोडे, वेल्गकर, कापे अशागारने संशोधक पुढे आले. या-शिवाय देशाभिज्ञानी म्हणून एक शुद्ध स्वदेशी वृत्तीचा संशोधकवर्गही अस्तित्वात आला. या वर्गाचे प्रतिनिधि म्हणून वि. का. राजवाडे याचे नांव सांगता येईल. देव, चांदोरकर, पोतदार, सरे हे या वर्गातील होत.

केवळ मराठी भाषेसंबंधी पाहिले, तर कोशविषयक काळात फॅटी, मोरखर्च यांनी, भाषाशास्त्रविषयात स्टेन कुन्हो, जुल्स ब्योक यांनी आणि जुन्या

वाङ्मयाच्या संशोधनांग अस्वर्ग, सेल्विक यांनी केलेले कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संशोधन म्हणजे काय याची सर्वसाधारण व्याख्या वर दिलेलीच आहे. संशोधनाचे चार प्रकार पाहले जातात. (१) विद्वत्संशोधन (academic research)—भाषा, वाङ्मय किंवा इतिहास यांचे संशोधन या पहिल्या प्रकारात येते. याचे क्षेत्र मुख्यतः ग्रंथालय असते. (२) शास्त्रीय संशोधन (scientific research)—याचे क्षेत्र रासायनिक प्रयोगशाळा. (३) सामाजिक संशोधन (social research)—शेक, जातियंस्था यांचा अभ्यास. (४) फलदायिज्ञानसंशोधन (technological research)—व्यापारउद्योगांकरिता या संशोधनाचा उपयोग करावयाचा असतो. उदाहरणार्थ, मासर, खाद्य, तेलं वर्गरे.

यापैकी पहिल्या तीन संशोधनाच्या प्रकारांना शुद्ध (pure) किंवा औपपत्तिक (theoretical) संशोधन असे नांव देतात. याच्या उलट चौथ्या संशोधनाच्या प्रकाराला प्रायोगिक (applied) किंवा व्यावहारिक (practical) संशोधन असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. आश्व जो आज येथे विचार करतो, तो यापैकी पहिल्या प्रकारच्या संशोधनाचा होय.

आपल्याकडे साधारणपणे कवीप्रमाणे संशोधक जन्मसिद्ध (born) असावा लागतो, अशी सार्वत्रिक समजूत आहे. एकाद्या माणसामध्ये संशोधक-वृत्ति जन्मजात असली, तर उत्तमच आहे; परंतु ती अव्यासने वाढविता येते, हेंही विसरता येत नाही. उत्कृष्ट हिन्वाला खडा अगूतही त्याला पैदा नसे, तर तो जसा मंदप्रभ होतो, तसे जन्मसिद्ध संशोधक योग्य पूर्वतयारीच्या अभावी अव्यवस्थी ठरण्याचा किंवा वायां जाण्याचा संभव आहे. अलीकडे संशोधक-वृत्तीला मारक अशा प्रकारची शैक्षणिक परिस्थिति आहे. जुन्या काळाचा मॅट्रिक किंवा बी. ए. हा अलीकडच्या मॅट्रिक किंवा बी. ए. च्या मानाने जास्त तयार असे, असे पुष्कळदा म्हटले जाते ते खरे आहे. याचे कारण तो स्वायक्य असे, त्याला शब्द अडला म्हणजे तो कोश उघडी व योग्य शब्द स्वतः शोधून काढी. एकाद्या माहितीची जरूरी लागली, म्हणजे निरनिराळे संदर्भग्रंथ पाही. संशोधन-वृत्तीची वाढ त्याच्यामध्यें अशा प्रकारे नकळतच होत असे. अलीकडील विद्यार्थ्यांना कोश किंवा संदर्भग्रंथ कधी उघडण्याचा प्रसंगच येत नाही ! कारण 'गाइड' ची पुस्तके व खासगी शिक्षक वाजकडून त्यांना सर्व काही आयें तयार मिळते ! पिंज्यांतील पोपटाने जसे शिकविणेंले शब्द घोलावे व घातेंगेले दाणे खावे, तशी त्यांची स्थिति असते. बौद्धिक व्यायाम त्यांना मिळतच नाही. ज्ञान मिळविण्याची गोडी व संवय लागणे हेंच खरे शिक्षण होय. पुष्कळशी

माहिती मेळूंत कशी तरी अस्ताव्यस्त कोंबणें म्हणजे शानार्जन होय, ही आपली चुकीची कल्पना जितकी लवकर नष्ट होईल तितकें नव्या पिढीचें कल्याण होणार आहे. Karl Pearson यानें याविषयी काढलेले उद्गार अत्यंत लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. तो लिहितो,

“ The true aim of the teacher must be to impart an appreciation of method and not a knowledge of facts. This is far more readily achieved by concentrating the student's attention on a small range of phenomena, than by leading him in rapid and superficial survey over wide fields of knowledge. Personally I have no recollection of at least 90 per cent of the facts that were taught to me at school, but the notions of method which I derived from my instructor in Greek Grammar (the contents of which I have long since forgotten) remain in my mind as the really valuable part of my school equipment for life. ”

ग्रंथालयाचा उपयोग कसा करावा; निरनिराळ्या प्रकारच्या वर्गीकरणाच्या पद्धतींचा परिचय करून घेऊन आपणांस हवें असलेलें पुस्तक कॅटलॉगांतून नेमकें कसे शोधायें; इन्द्रकोश, शानकोश, चरित्रकोश अशांसारख्या संदर्भग्रंथांचें निरीक्षण कसे करायें; एकाद्रें आपणांस पाहिजे असलेलें पुस्तक खासगी ग्रंथसंग्रह अथवा कॉलेजची किंवा सार्वजनिक लायब्ररी यांच्यांतून कसे मिळवायें; तसेंच ग्रंथामध्ये माहिती मिळाली नाहीं, म्हणजे तिच्याकरिता मासिकें किंवा वृत्तपत्रें पांच्या जुन्या फाइली किंवा अहवाल वसे पाहाने, याचें ज्ञान परिधमानें व दीर्घ अनुभवानें प्राप्त होत असतें. ही ग्रंथान्वेषण दृष्टि (Library sense) नसल्यास आपल्याच शेटपवर असलेल्या पुस्तकातील माहितीचा आपणांस उपयोग करून घेतां येणार नाहीं. दुर्दैवाची गोष्ट ही की, आपल्याकडील पुष्कळशा बी. ए., एम्. ए. झालेल्या विद्वानांमध्ये या दृष्टीचा अभाव दिसतो. गादड व प्रोफेसरांनीं शिफारस केलेलीं पुस्तकें वांछेरीज स्वतः शोध करून पुस्तकें त्यांनीं वाचलेलीं नमतात. पीएच्. डी. च्या वर्गामध्ये नाव नोंदण्याकरिता ज्या वेळीं विद्यार्थी येतात, त्या वेळीं दोन चार प्रश्न विचारतांच त्यापैकीं पुष्कळांची ही न्यूनता उघडी पडते. डॉक्टर होण्याची त्यांना उत्कट इच्छा असते; पण त्याला लागणारी पूर्व-तयारी नसते. ‘ उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः। ’ या विद्यार्थ्यांना असे वाटतें की, ‘ मार्गदर्शक ’ आपणांस विषय समिल; कोणतीं पुस्तकें वाचावीं त्यांची यादी करून देईल आणि तीं मिळवूनही देईल. आपण फक्त तीं पुस्तकें कधीतरी वाचून निबंध लिहावा व मार्गदर्शकाच्या हवाली करावा, म्हणजे आपलें कर्तव्य संपलें.

त्यांत काही न्यून राहिले तर ते दुरुस्त करण्याची जबाबदारी मार्गदर्शकाची. अशा प्रकारे जर निबंध लिहिला गेला, तर ती परीक्षा विद्यार्थ्यांची न टरतां मार्गदर्शकाची ठरेल, यांत शंका नाही. आपल्या विद्यापीठांमध्ये सध्या पदव्युत्तर (पोस्ट-ग्रेज्युएट) संशोधनाची सोय आहे. उपरिनिर्दिष्ट अनुचित परिस्थितीला आळा पाडावयाचा असेल, तर पदवीपूर्व (अंडर-ग्रेज्युएट) संशोधनशिक्षणाचा आपल्या विश्वविद्यालयामध्ये उपक्रम सुरू झाला पाहिजे. ज्युनियर श्री. ए. ला परीक्षा नसते. या वर्षी असा निबंध विद्यार्थ्यांकडून तयार करून घ्यावा व तो समाधानकारकपणे लिहिल्याखेरीज विद्यार्थ्याला पदवी मिळू नये. एम्. ए. परीक्षेलाही असा संशोधनात्मक निबंध आवश्यक ठेवावा. अमेरिकेतील विश्वविद्यालयामध्ये अंडरग्रेज्युएट रिसर्चचा निबंध असतो. त्याला "Undergraduate research article" किंवा "term paper" असे नांव आहे. आपल्याकडील पुणे विद्यापीठांत असा अंडरग्रेज्युएट-रिसर्चचा उपक्रम करावा, अशी डॉ. बाबासाहेब जयकर यांना माझी आप्रह्माची सूचना आहे. असे केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासावृत्ति आणि शास्त्रीय संशोधनपद्धति निर्माण होईल. मात्र स्वतः प्रोपेसरांमध्येच प्रथम ती अग्राधी लागेल. एकनाथाने भागवतांत (अध्याय ३) म्हटल्याप्रमाणे,

जेणें स्वयें चासिली नाही चर्ची ।

तो दुजयातें गोडी केथी लायी ।

बालागीं जो पूर्णानुभवी ।

तो तारी सद्गतिं सन्धिन्वानी ॥८५॥

संशोधन हे भाषा विद्या इतिहास यांचीच मिरास आहे असे नव्हे; निःस्पृह्या, प्रत्येक व्यवहारामध्ये संगोषक वृत्तीची आवश्यकता असते. सरकारी किंवा प्रायगी ऑपिषात काम करणारा अधिकारी किंवा कारकून असो, त्याला या गुणाची गरज आहे. एकाद्या प्रभासंबंधी मागे काय झाले याची माहिती काढून निर्णय देणे या संशोधक वृत्तीखेरीज शक्य नाही. ही माहिती मिळण्याची शक्ति नसेल, तर हा अधिकारी गोंधळून भलतेंच घोरण आलील व आपले हसे व तोंडांने नुकसान करील. वृत्तपत्राच्या संपादकामध्ये जर जुनीनवी माहिती मिळविण्याची शक्ति नसेल, तर तो आपले वृत्तपत्र तोंडप्रिय व तोंडोपयोगी कधीही बनू शकणार नाही. अमेरिकेमध्ये अंडरग्रेज्युएट रिसर्चना इतके महत्त्व कां देण्यांत येतें याचे मर्म यावरून कळून येईल.

आतांपर्यंत जे संशोधन झाले, ते जुन्या 'साहेब' गोंबांकडून किंवा त्यांच्या प्रोत्साहनाने झाले. सध्यां आम्हांच आम्हें 'साहेब' आहोत. त्यामुळे आम्हांच संशोधनकार्य केले पाहिजे व आम्हांच त्याला प्रोत्साहनही दिले पाहिजे. दंडगी

राजवटीत युरोपांतून बहुश्रुत आणि व्यासंगी असे अधिकारी इकडे येत. त्यांच्या हातांत अधिकारसूत्रे असल्यामुळे संशोधनाचे महत्त्व राहिले. अलीकडे केवळ मताधिक्यामुळे किंवा अन्य कारणांमुळे निवडून आलेल्या लोकांच्या हातांत राज्यसूत्रे जाण्याचा संभव असल्याबद्दल संशोधनाची आवाळ होण्याची पार भीति आहे.

संशोधनामध्ये नेहमी एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे ती ही की, आपण आपूने शोध म्हणून जी माहिती पुढे आणली तिच्या खरेपणाबद्दल आपला पार आग्रह अंगतां कामा नये. संशोधनामध्ये खरेच असे काही नसते. आज एकादी गोष्ट जी शंभर टक्के सिद्ध झाली असे आपण मानतो, ती नवा पुरावा पुढे येऊन पुढेमागे शंभर टक्के खोटीही ठरण्याचा संभव असतो. आपल्या शोधाचा विश्वसनीय पुरावा म्हणून जो कागद, थिललेख किंवा ताम्रपत्र आपण पुढे करतो, तोच चुकीच्या माहितीवर आधारलेला किंवा वनावट नसेल कसा-बसून ! लघुलिपीसारख्या यथापेलेपनाच्या अनेक युक्त्या रुढ असलेल्या या विश्वाच्या शतकांत एकाद्या घटनेच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या वातम्या दररोज वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध होतात. त्यांच्याविषयी मतप्रदर्शनामध्ये तर उत्तरदिक्षिण भ्रमासारखे अंतर असते. विद्याभूषण त्रिविशर्मा यांनी, “माझे आयुष्याचा जमा-तय” या नांवाखाली १९३२ साली आत्मचरित्र लिहिले होते. त्यामध्ये एके ठिकाणी (पृ. ८) त्यांनी दिलेली माहिती पार उद्बोधक व मौजेची आहे. त्रिविशर्मा लिहितात, “आत्मचरित्र लिहिण्याचा प्रघात नसल्यामुळे राजे, मुत्सद्दी व एवि यांची चरित्रे आज वादाचे विषय होऊन बसली आहेत. जन्मतिथीबद्दल वाद, मृत्युदिनाबद्दल वाद, कृतीबद्दल वाद, मतांबद्दल वाद, मिळून सर्वत्र वाद आणि गोंधळ माजला आहे. दिवाजीमहाराजांच्या जन्मतिथीबद्दलचा वाद हा बरीच गोष्टीचा उत्तम पुरावा आहे. वस्तुतः या वादांनी अल्पस्वरूप ऐतिहासिक गल्प कळते, नाही असे नाही. अल्पस्वरूप सत्य कळते. असे म्हणण्याचे कारण संशोधकास मिळालेला पुरावा हा सत्यच आहे असे कसाबसून ! याविषयी मी माझे घरचेच मंडतीचे उदाहरण देतो. माझी पत्नी माहेरी प्रभूत होऊन मुलगा झाला. नेहण्याने माघ वद्य तृतीयेन मुलगा झाला असे कळविले व सासऱ्याने माघ शुद्ध तृतीयेन मुलगा झाला असे कळविले ! पुढे चार महिन्यांनी बाबको परी आली तेव्हा ते दोनदा बाळंत झालीच, तर दुसरा मुलगा कोर्टे आहे म्हणून गिऱ्या धस येत्या ! दोनदा बाळंत झाल्याबद्दल पथे दाखवून रात्री केव्ही. ती म्हणाली, “दोनरी पथे, छोटी, मी चतुर्थीन बाळंत झाल्ये, तृतीयेन नाही ! जेव्हा दिवशी धुक वार होता.” मग मी पंचांग पाहिले ते-हा उलगडा झाला. धराचे ठिकाणी शुद्ध पडते हा हस्तदोष होता व तृतीयाशुद्ध चतुर्थीन ती बाळंत

झाली हे वारायहन कळले. आमचे मुलांचे मी स्वतः केलेले टिपण, त्याचे आज्ञाने केलेले टिपण व त्याचे मामाने केलेले टिपण अशी परस्परविच्छेद टिपणे मावी इतिहाससंशोधकांचे हार्ती लागतील तर मोठी मौज होईल, नाही ये ? ”

कारवारच्या साहित्यसंमेलनाला जाऊन आल्यापासून तर संशोधनावरील माझ्या विवाहाला धक्काच बसला आहे ! माझ्या डोक्यादेखत घडलेल्या गोष्टींचे निरनिराळे भिन्न रिपोर्ट पाहून खेदच मौजही वाटली. माझ्या तोंडी भाषणांत मल्लेच शब्द घातलेले पाहिले, तर माझ्या लेखी भाषणांत बदल करून भाषाशास्त्राचे मला पाठ दिलेले वाचले. मुळांत कांहींच आधार नसतां झुज्यांदून मृष्टि करी निर्माण होते याचा अनुभव डॉ. कैफिणी यांच्यावर झालेल्या शाब्दिक अभ्यास हल्ला पाहून आला. खेरांनिषेधविषयक ठरावावर बोलताना आचार्य अत्रे म्हणाले, “ ह्या ठरावाला विरोध करण्यासाठीं जे पुढे आले, त्यांना बघून मी तर थक्कच झालों आहे. मनुष्यस्वभावाचे इतके विचित्र मासले मी माझ्या आयुष्यांत कधी पाहिले नसतील. (हंशा) ” येथे लोकसत्ताकार महाजनी किंवा रा. रघुनाथराय सादिलकर यांच्यावर केलेल्या हल्ल्यासंबंधी मी कांहीं लिहीत नाही. कारण ते दोघेही उत्तर देण्यास खंबीर होते; परंतु निघरा हल्ला जो डॉ. कैफिणी यांच्यावर झाला, त्यांत श्री. अत्रे म्हणाले, “ कारवारकरांचा ह्या ठरावास विरोध आहे असे सांगण्यांत आले; पण ही गोष्ट खोटी आहे. खेरांनी हे उद्गार जेव्हां कापदेमंडळांत काढले, तेव्हां त्यांचा निषेध ‘ विविधवृत्तांत ’त अत्यंत प्रसर शब्दांत डॉ. कैफिणी ह्यांनी केला आणि ह्याच डॉ. कैफिणींनी आज सकाळी विषयनियामक समितींत या ठरावाला विरोध करी केला ! (प्रचंड हंशा. खणभर लोकांची, हंस्तां हंस्तां पोटे दुखू लागली.) ” आचार्यांच्या भाषणांतील हे जे उतारे दिले ’ त त्यांनीच स्वतः लिहिलेल्या लेखांतील आहेत. (नवयुग, ३ जून १९५१, पान पांच). साहित्यसंमेलनाच्या कक्षेंत हा ठराव येतो की काय, हाच प्रस्तुत प्रश्न होता. विविधवृत्तांत ‘ अत्यंत प्रसर शब्दांत ’ लेख लिहूनही विषयनियामक समितींत या ठरावाला डॉ. कैफिणींनी विरोध करणें निरसंगतपणाचें झालें नसतें; पण अशा प्रकारचा ‘ अत्यंत प्रसर शब्दांत ’ किंवा अत्यंत गुळमुळीत शब्दांतदेखील डॉ. कैफिणी यांनी रा. खेरांचा निषेध विविधवृत्तांत किंवा अन्य पत्रात कधी केलाच नव्हता; आणि कसलाच आधार नसतां अभ्यासी डॉक्टरसाहेबांचा त्यांनीच वर्णिल्याप्रमाणें निश्चर उपहास केला ! ! ! या प्रसंगाचा रिपोर्ट देताना त्या वेळीं हजर असलेले प्रो. श्रीपाद महादेव माटे यांनी तर कमालच केली ! ते लिहितात, “ अत्रे म्हणाले, ज्या डॉ. कैफिणी यांनी आज ठरावाच्या विरुद्ध धोरण घेतलें आहे, त्याच कैफिणींनी पत्रावर पत्र लिहून याळासाहेबांचा निषेध झालाच पाहिजे असा आपल्याशीं आग्रह घेतला होता, अशीही माहिती त्यांनी

सांगितली. ती ऐकल्यावर 'मनुष्यस्वभावाचे नमुने' कसे असतात, हें श्रोत्यांच्या ध्यानात आलें." (प्रमात, पुणें १५ मे १९५१) आचार्य किंचा प्राध्यापक असलेल्या साहित्यसमेलनाच्या दोघां भूतपूर्व अध्याप्याच्या लिखाणावरून जर आणखी शमर वर्षांनी डॉ. कैकिणीचें स्वभावचित्र एकादा भावी सशोधक रेखाटाववाला लागला, तर केवदा घोर अन्याय होईल बरें? श्री. अत्रे किंना प्रा. माटे याच्या मनांत डॉ. कैकिणीबद्दल अत्यंत आदरबुद्धि असून त्याच्यासबर्घां जाणूनबुजून गैरसमज पसरविण्याचा त्या दोघाचा मुळीच हेतु नव्हता, हेही येथे सांगितलें पाहिजे. प्रा. माटे यांनीं आचार्य अयाच्या बाबतींत अन्याय केला आहे, असें दिसून येईल अत्रे माट्यासारख्या विद्वानाच्या लिखाणात जर अशा गफळती, तर जुन्या काळच्या अडाणी लोकांच्या लिखाणात त्या असल्यास नवल काय? आणि त्यावरून आपण काढलेले निष्कर्ष कितपत विश्वासाई मानावे?

असें जरी असलें, तरी सत्याच्या शोधाना किंचा सशोधनाचा नाद मनुष्य-प्राण्यांमध्ये अखंड चालूच राहील. ईश्वराचा शोध अद्याप कोणालाही लागला नाही, म्हणून धर्माचा नाद जगानें सोडून दिला आहे काय? सशोधनप्रवृत्ति ही एक धर्मप्रवृत्तीच आहे. तिचा लोप कधीही होणार नाही ही प्रवृत्ति शुद्ध राखण्याचा मात्र आपला प्रयत्न पाहिजे सशोधनांत एकादा सिद्धांत स्थापन करण्यात चूक होणें किंना त्यात अपयश येणें हें कमीपणाचें नसून अप्रामाणिकपणें एकादा सिद्धांत स्थापन करू पाहणें, हेंच लाजिरवाणें आहे

विविधवृत्त-दिवाळी अंक १९५२

० ० ०

कानडा विठ्ठल

पंढरपूरचा भीविठ्ठल ही महाराष्ट्रीयांची राष्ट्रीय देवता आहे. ज्ञानदेव, नामदेव, चोखा मेळा, एकनाथ, तुकाराम अशा निरनिराळ्या जातींच्या संत-पर्यांना स्फूर्ति पंढरीच्या विठ्ठलापासूनच मिळालेली आहे. पुंडलिकाच्या भेटीला आलेले हे 'परब्रह्म' युगे अष्टावीस विठेवरी उभे आहे, असा घोष आपण नेहमी ऐकतो. महाराष्ट्रीयांप्रमाणे पुण्यळ कानडी कवीही विठ्ठलाचे भक्त होऊन गेले. चौडरास, पुरंदरदास, कनकदास यांचा विठ्ठलभक्तांत प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. अध्यापीही वनाटकांत विठ्ठलभक्ति मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित आहे, हे पंढरपुरास दरगाल विठ्ठलाच्या भेटीला येणाऱ्या वज्रड भक्तगणांच्या संख्येवरून कळून येते. श्रीविठ्ठल ही मूळ कानडी देवता होती, अशीही एक कल्पना आहे. 'कानडा विठ्ठल' असा जो उल्लेख काही संतांच्या काव्यांत सांपडतो, त्याने या कल्पनेला पुष्टि मिळालेली आहे. श्रीज्ञानदेवाच्या नांवावर असलेल्या अभंगांतही आपणांस असे उल्लेख आढळतात.—

क्षीरसागरीचें निज रूपडें । पाहतां पारलिया त्रिभुवनीं न संपडे । तें उभे आहे बाडेकोडें । पुंडलिकाचे आवडी । मेघश्याम घेऊनिया हुंघी । जयातें धुर्त पें चानिती । कीं ते पुराणासी वाड । तें पंढरिये उभे असे । कानडे गे माये॥... वगैरे.

नामदेवाच्या नांवावर असलेल्या अभंगांतही आपणांस असे उल्लेख आढळतात.—

कानडा विठ्ठल वो । उभा भिवरे तीरीं ॥

भक्ताचें आर्त वो । जीवा लागलें मारी ॥

नाम चरयें रूप चरयें । दर्शन चरयें कानडिया ॥१॥

येदांसी कानडे श्रुतीसी कानडे । परब्रह्म उघडें पंढरिये ॥२॥

विठ्ठल कानडे वोलूं जाणें । त्याची भाषा पुंडलिक नेणें ॥

युगे अष्टावीस झाली ॥ दोघांनाही बोलावोली ॥

एकनाथाचा पणजा भानुदास याच्या नावावर असलेल्या अभंगांतही आपणांस असा उल्लेख आढळतो:—

चंद्रभागे तीरी उमा विटेचरी ।
 विट्ठल राज्य करी पंदरीये ॥१॥
 ऋद्धिसिद्धि धृति वोळंगती परिवार ।
 न साहती अवसर ब्रह्मादिकां ॥२॥
 सांडोर्ना तितुलें यथा बीजे केल ।
 कवणें चाळविलें कानडीयासी ॥...वगैरे

भानुदासाच्याच शब्दांत बोलावयाचें झालें तर,—

परदेशीची चस्तु पंदरीस आली ।
 ते दैवें फावली पुंडलिका ॥

हा परदेश कोणता ! पैकुंठ असेल ! पुष्कळांच्या मतें 'कानडा' या शब्दाचा अर्थ 'अगम्य' किंवा दुर्गम असा आहे. त्याचा कर्नाटक असा अर्थ देण्याचें मुळीच कारण नाही. तात्पर्य, श्रीविट्ठलाची मूर्ति मूळ कर्नाटकांतील व मागाहून महाराष्ट्रांत आली, या मताला विशेष पुरावा मिळत नाही. मात्र या मताच्याविषय पंढरपूरची विट्ठलमूर्ति विजयनगरच्या राजानें अंदागोदीस म्हणजे विजयनगरास नेलेली व पुढें एकनाथाचे वणजे भानुदास यांनी ती तिकडून आणून पुनः पंढरपुरास तिची स्थापना केली, अशी मात्र दंतकथा प्रचलित आहे. महीपतीने आपल्या भक्तलीलामृत या ग्रंथामध्ये ही कथा विस्तारानें वर्णिलेली आहे (अ. १८). एकनाथ एकदा पंदरीला गेले व तेथें कीर्तनात भानुदासाचें त्यांनी चरित्र गाडलें, अशा स्वरूपात ही कथा त्यानें दिली आहे; परंतु हीच कथा अभंगरूपांत, तुकारामाच्या नावावर असलेली, धुळ्याच्या श्रीसमर्थवाग्देवता-मंदिरांतील निरनिराळ्या तीन वाटात मला सापडली. तुकारामाच्या अभंगांच्या गाथा व्या प्रसिद्ध आहेत, त्यापैकी माझ्या संग्रहांतील वेगवेगळ्या पांचसात मी पाहिल्या. त्यामध्ये हें भानुदासचरित्र मला आढळलें नाहीं. ही जी भानुदासाची कथा, महीपतीनें किंवा तुकारामानें कथन केलेली आहे, तिला पुष्टि देण्यास श्रीविट्ठलमंदिराची टोलेजंग इमारत विजयनगरामध्ये आजही उभी आहे. तेथें विशाल मंदिर आहे. कल्याणमठच आहे. विट्ठलाचा मोठा दगडी रथही आहे; परंतु आत्माशिवाय फुडीप्रमाणें त्यांत विट्ठल नाहीं. हंपीच्या या पडक्या इमारती-संबंधी लिहिताना मि. टोंघर्ट (Mr. A. H. Longhurst) 'Hampi Ruins' या पुस्तकात म्हणतो:—

"We now pass on to the Vitthala temple, the most splendid building in the city. It was dedicated to Vishnu in the form of Vitthala or Vithoba. Vithoba is a god of the Maratha country and is rarely met with outside it. He is

regarded as a form of Krishna. In and about the temple are no less than 23 inscriptions of dates ranging from A. D. 1513 to 1564. Several of these are damaged, but those which are still legible show that Krishna Deva Raya, to whom the city owes so much, began the temple in the 1513 and endowed it with villages; that his two queens built the gateways and presented golden vessels to the shrine; and that his two successors Achyuta and Sadasiva, and many private individuals, made gifts of various kinds to the building. The temple was never finished nor consecrated. In all probability, the work was stopped by the destruction of the city in 1565, but tradition gives another reason and says that it was built specially for the famous image of Vitkoba at Pandharpur in the Sholapur District of Bombay, but that the God, having come to look at it, refused to move, saying that it was too grand for him and that he preferred his own humbler home."

बरील इंग्रजी उतान्याचें समग्र मराठी भाषांतर वेधें देण्याचें विशेष कारण दिसत नाही. विजयानगरच्या राजाच्या बैकुंठासारख्या प्रचंड प्रासादापेक्षां विठोवारायाला पुंडरिकान्ती साधी बोटच पसंत पडली, एवढें आपणास त्याद्वन दिसून येतें. 'विठोबा' या शब्दाची उत्पत्ति विष्णूपासून शास्त्राचें सांगतात. 'विठे-' वर उमा राहिलेला देव तो 'विठोबा,' असें तर नसेल ! कसेंही असो. विठोबा फर्नाटकांत कां गेला व तेथील राजवैभवावर लाभ मानून गरीब पंढरपुरास परत कसा आला याची माहिती मुकारामाच्या नावावर अवलंबल्या उपरिनिर्दिष्ट अभंगांत कधी दिली आहे ती पहा:—

अनागोंदीनध्यें असे नृपनाथ । नामें तो विस्तार रामराजा ॥ वैष्णवांची पूजा करी हरिमक्त । असे शरणागत हरिच्या दासां ॥ यन्नांडनायका भक्ति आरंभिली । दर्शन त्याला दिधलें देवें ॥ रामराजा म्हणे, "पंढरीच्या देवा । येई माझ्या गावा आनागोंदी" । देव म्हणे, "एका दिसि मज न्यावें । वचन सामाळावें प्रत्यक्ष त्वा" ॥ "माझ्या हरिमक्तां छळी जरी कोण्डी । तत्काळ तेथोनी येईन मी ॥ कबूल होऊनी पंढरीसी आला । शरसेतु बाधिला राज्यागे ॥ देव रक्षिणीसी म्हणे, "येय असा । वानड्यानें कांठा वेळा मज" । रक्षिणीचा पति भावें उचलिला । आनागोंदा नेला मक्तीवळे ॥ आषाढीचा पोहा पंढरीस आला । म्हणती, "देव नेला राज्यानें" ॥ पठाकांचे भार वैष्णव नाचनी । सोटांगणें घेती महादारी ॥ राउळाचा रंग सर्व शोभा गेली । विठोई माउली नाही आंत ॥ म्हणती बारकरी, "कोकलेंडें हरी । कोनाली मुरारी भेटें

आतां ? ” ॥ “ भेटू आतां कोणा ” म्हणती चारकरी । “ घांव माझ्या हरि, ” म्हणताती ॥ विठोबाचे दास प्रेमें गर्हिवरती । “ रुक्मिणीचा पति दावा ” म्हणुनी ॥ क्षेत्र प्रतिष्ठानी होता भानुदास । आला आपाद्रीस पंदरीस ॥ त्या पोहियासी भानुदास म्हणे । “ देव पंदरीस आणितों मी ॥ तुम्हीं चिंतातूर होऊं नका पोटी । करवितों भेटी देवा तुम्हां ” ॥ विठोबाची आण बाहेनि निघाला । भानुदास आला आनागोंदी ॥ सत दारवंटे असती राउळा । कुलुपें अगळा कित्या कोंड्या ॥ तेम्हां झाली रात्र पडला अंधार । जोडुनियां कर विनवीत ॥ भानुदास म्हणे, “ पंदरीच्या राया । लेकुराची माया सांडियेली ॥ भला रे विठोबा पळुनी आलामी । पोटीच्या पोरासी कोण पोसी ? ॥ आपुल्या पोटाची धरिली तुयां सोय । आमुची गति काय मायबापा ॥ काय देवा तुला हुप्काळ पडला । न मिळे खायाला पंदरपूरी ॥ कडीं कुडक्या तोंडे मोहनमाळ कंटी । देखोनिया पोठीं भूललासी ॥ हत्ती घोडे धनमाल हे संपत्ती । देखतांचि चित्तीं तोपलासी ” ॥ भानुदास म्हणे, “ येथोनी चला स्वामी । नाहीतर आम्हीं भले नोव्हे ” ॥ इतुके बोलतां कुलुपें गळालीं । घनःस्वाम देखिली मूर्ति डोळां ॥ देखोनि भानुदास गळा तो झोंबला । गर्हिवर दाटला पांडुरंगा ॥ म्हणे, “ भानुदासा माझिया पाडसा । कानाड्यानें पांखा केला मज ॥ राज्याच्या बंदी जाण मी पडिलों । भीमा अंतरली चंद्रभागा ॥ सत्यभामा राही रुक्मिणी राहिली । जनी अंतरली पुंढलीक ॥ नाहीं गरुडपार नाम्याची पायरी । इनुमत समोर नाहीं माझ्या ॥ भोवतालें पाहें नाहीं माझें कोण्ही । न देखे नयनीं हरीभक्त ॥ करी तो माझी पूजा मज बाटे वीस । तुज देखोनि सुख जालें पोटी ॥ कानाड्या राजानें वचनीं गोविलें । चाळतुनी आणितें कंठ काय ? ” ॥ भानुदास म्हणे, “ शासन होतासी ? । देखोनि भानुदासासी भूललासी ॥ उठा पुरे जालें जलावें पंदरीसी । तुम्हांसाठीं सारी यात्रा आली ” ॥ देव द्रवणे, “ बेडी भक्तिची पडिली । पाहिजे संभाळिली दिधली भाक ॥ नगराबाहेरी धरिं मौन्यमुद्रा । मारितां शरीरा बोलूं नको ” ॥ मोतिपाचा हार कंठीचा कादिला । भानुदासा दिल्ला देवरायें ॥ निघता भानुदास दारवठा लागला । सखोंदय जाला तथेवेळीं ॥ प्रातः-काळीं स्नान भानुदास करी । आठवी श्रीहरि हृदयामाजी ॥ घालुनि आसन बैसला ध्यानस्थ । लाविलें चित्त पांडुरंगा ॥ सवेंचि कानडा आला रामराजा । करावया पूजा भगवंताची ॥ कवाडें उघडोनि पाहें जों लवलाही । तंव हार नाहीं देवाकंठी ॥ म्हणे, “ विठोबाचा हार कोण्ही नेला ? । धरनि आणा त्याला माझेपासी ” ॥ “ कोणी नेला हार ? ” जाहला बोभाट । ताडी उत्कृष्ट पुजाऱ्यासी ॥ चोर पाहावया सेवक घांवती । हार कंठी पाहाती भानुदास ॥ देखोनि तयासी ताडिती उत्कृष्ट । म्हणती, “ चोरटा हाची मैद ” ॥ “ ब्राह्मणाच्या गळां

देखिवेला हार ” । सांगताती हेर रायापासी ॥ तेव्हां नृपनाथ सेवकांसि बोले ।
 “ बांधोनिया टोळे देत आणा ” ॥ ऐकोनि मानुदास धरोनि बांधिलें । राया-
 बवळीं आणिलें राजधारीं ॥ काय रामराजा बोले तवेवेळीं । “ मैदासी ना मुळीं
 सत्वर घावें ” ॥ तेव्हां खांदीं सुळ देउनि चालविला । “ चिंतीं त्या विटला ”
 म्हणती दूत ॥ “ शरीराचा लोभ न धरावा मनीं । तुम्ही दूर जनीं हरिमक्त ” ॥
 मानुदास म्हणे, “ देह हें देवाचें । ठेवणें जवाचें तथा पावे ॥ प्राक्तनाचा भोग
 मुलें कां होईना । परि त्या नारायणा सांडीच ना ” ॥ आनंदाचें कुंकू लेवविलें
 भाळीं । भक्तीची गळसरी बळकट ॥ मानुदास म्हणे, “ ऐका हें वचन । भेट मी
 घेईन विठ्ठलाची ” ॥ आणिला मानुदास, देवा नमन केलें । म्हणे, “ शिक्षे देखिलें
 आम्हालागीं ॥ आतां देवा तुम्ही लोभ असों घावा । आढव धरावा हृदयामाजी ॥
 केली तुम्ही मुक्ति कळों आली आम्हां । इतसहस्र जन्मा न सोडी ” ॥ दूतीं
 मानुदास सुळीं घालिवेला । मुळाचा जाहला वृक्ष तेव्हां ॥ पुष्पें पानें शाखा
 वृक्षाला दिसती । नवल करिती राजदूत ॥ कळिकाळानें भय नाही हरिदासां ।
 तेथें मानुदासा भय काई ? ॥ सुळावरी निद्रा मानुदासा आली । उन्मनि लागली
 तवे वेळीं ॥ सुळाचा तरवर आश्रय पाहून । सांगती वेऊन दूत राया ॥ चिंतानूर
 राजा म्हणे, “ त्याधि आणा । कैस हें प्राक्तना बोदवळें ” ॥ सोडुनी मानुदासा
 लागती चरणीं । आणिलें ते क्षणीं राजद्वारीं ॥ निराभिमानानें राजा बोलत
 सभेस । “ संत मानुदास महाराज ” ॥ रामराजा म्हणे, “ ब्राह्मी ब्राह्मी ब्राह्मी ” ।
 लोटांगण पायीं घालिसे ॥ हातीं धरनिवां आणिला राठळीं । तेव्हा वनमाळी
 काय बोले ॥ “ न सरे हा क्रोध भक्ताचा कोवसा । चन्ड मानुदासा जाऊं
 आतां ” ॥ तेव्हां नृपनाथें धरिले चरण । म्हणे, “ नारायेणा न राहसी ? ” ॥
 “ ऐकें गा राया तुझी माझी भाक । येधुनीया देत उगवली ॥ माझीया दाणळा
 सुळावरी घालावें । पापाग पूजावें, धर्म कोण ? ॥ भक्त मानुदास माझेचि शरीर ।
 दासाचा मी भार वाहातसें ॥ मगवद्रक्ताचें तो ऐयें नव्हे चिन्ह । भूतीं नारायण
 बाणावा तो ॥ मोतिदाचा हार तुज पें सापडला । तरी त्यां घातला सुळावरी ” ॥
 बोलत सक्रोध भक्ताचा कैवारी । “ चगावें झडकरी मानुदासा ” ॥ रामराजा
 म्हणे, “ मज उपेधुनी । जासी चक्रपार्थी येधुनिया ॥ आपुलें वचन सत्य केळें
 तुझीं । आतां लोभ स्वामी असों घावा । घेउनि मानुदास बोहेरि निपाता । बोलत,
 “ विठ्ठला मायबापा ” ॥ “ कैसा नांवावरी ” म्हणे मानुदान । नारायण हंगे,
 “ नेसी कैसा ” ॥ येर दाने, “ वाटे नवळ जीवार्थी । कौतुक दाविगी कृपागिणु ॥
 ब्रह्मांडनायका संपुष्टि राहवें । सांदी न बैगावें चोज कैस ? ” ॥ तेव्हा मानुदासा
 आल्युनी पोटी । म्हणे, “ मी संपुष्टि राहावों दुस्या ” ॥ विधाया चाटक
 संपुष्टि पातळ । मानुदास आला पेंदरिये ॥ धन्य मानुदास धन्य त्याची भक्ति ।

उभय लोकीं कीर्ती भरली ज्याची ॥ आणितां भानुदासें रुक्मिणीचा वर । जाला जयजयकार चंद्रभागे ॥ विडोवा रे माझा आंतर नेणसी काय । कैला तैसा होय भक्तियळें ॥ काय येक केले नवल बां विठ्ठले । चिंतावीं पाऊलें तुका म्हणे ॥

वरील अभंगांत किंवा महीपतीनेंही भक्तिलीलामृतांत विठ्ठलाला नेणारा राजा रामराजौ असें म्हटलें आहे; पण त्या वेळीं कुण्णराजा नामक राजा विजयनगराला होता, असें दिसतें. अशा प्रकारच्या कथेत तपशिलाच्या बाबतींत खोल जाऊं नये हेंच वरें. विजयनगरामध्ये आजही विठ्ठलाचें मंदिर असून त्यांत विठ्ठल नाहीं आणि तो पंढरपूरला आहे. त्यामुळे या कथेला इतिहासाचा कांहींतरी आधार आहे, असें उघड दिसतें. मुसलमानांच्या आक्रमणाला भिऊन विठ्ठलमूर्ति विजयनगराला नेली व ती मीति कमी झाल्यावर तेथून परत आणण्यांत आली, असाही एक तर्क आहे. यरील तुकारामाचे म्हणून जे अभंग आहेत, ते नामदेवाच्या नांवावरही घातलेले पाहिले. भानुदासाचा काल इ. स. १४४८ ते १५१३ अशी समजूत आहे, आणि नामदेवाचा जन्म तर इ. स. ११९२ (इ. स. १२८०) मानला जातो. तेव्हा शानदेवकालीन नामदेव भानुदासावर अभंग लिहिले हें अशक्य आहे. तेव्हा या अभंगाचा कर्ता असलाच तर तुकारामच असणें जास्त संभवनीय आहे, हें निराळें सांगण्याचें कारण नाही. याविषयी जास्त उदायोह करण्याचें हें स्पष्ट नव्हे. कवन कुणाचेंही असलें तरी जुनी कथा फळण्यास तें पुरेसें आहे. महाराष्ट्र-जनमनावर विठ्ठलभक्तीची जी विलक्षण पकड दिसते ती किती स्वाभाविक आहे, हें वरील आख्यायिकेवरून उघड दिवून येईल.

दिपावलि-दिवाळी अंक १९५०

विलक्षण आत्मयज्ञ : सती

मुमारे बीस धपे ह्याली असतील या गोष्टीला, आंधयेधील राजवाड्यात मी पाहण्याच्या खोलीत एके रात्री ९॥-१० च्या सुमारास अंधश्रद्धावर बाचीत पडली होती. फोणीतरी बाहेरून जोराने दार टोळावले. एकादा आचरट हुज्या असेल असे वाटून, 'कोण ?' असे नी ओरडली.

'मी !' मला उत्तर मिळाले. आवाज राजेसाहेबांचा वाटला. दार उघडून पहातो तो स्वतः बाळासाहेब ! मला धाईधाईनेच ते म्हणाले,

"चला लवकर झोपी जा. बाचीत बगूनका. उद्यां तुम्हाला 'लवकर उठावे' लागेल. आजच्या घ्याल्यात्यांनी सटावेथीत युद्धानंतर एक धाई सती गेल्याचे ऐकून घर्षण केले, ते ठिकाण व तिच्या काही त्याणाखुणा असल्यास शोधून काढायच्या आहेत. तुम्ही, रायसाहेब देशपांडे (व्याख्याते) व नारायणराय गोखलेकर उद्यां सकाळी मोटारीने राटावला जा. बरोबर फोटोग्राफरही घेईल," असे म्हणून ते गडगडीने वर माडीवर निघून गेले. नेहमी ते लवकर झोपी जात व ४॥ च्या सुमारास उठून नमस्कार घालीत. आज सतीच्या शोधाची ही व्यवस्था करायची असल्यामुळे त्यांना निजावयाला उशीर झाला असावा.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी आघोळ, चहा व फराळ करून आम्ही मोटारीने खटावला गेलो. ठिकाणच्या देसायाना भाणूस आम्ही वाटाड्या म्हणून बरोबर घेतला होता. त्यामुळे ज्या ठिकाणी युद्ध झाले ते मैदान सांपडण्यास आम्हांला अडचण पडली नाही.

युद्ध ज्या ठिकाणी झाले त्या ठिकाणी एक रणस्तंभ होता; स्तंभ वसला, मला मोठा दगड जमिनीत उभा पुरलेला होता. बाशिबाय आजूबाजूला काही नव्हते.

"या ठिकाणी जवळपास आणखी एकादे लहान देऊळ किंवा श्रद्धाबन अशासारखे काही आहे काय ?" रा. सा. देशपांडे गांभीरीत वाटाड्याला विचारले.

"काही नाही," त्याने उत्तर दिले.

“ बरं, लोकवस्ती इकडून कितीही दूर आहे ! ” मी प्रश्न केला.

“ अर्ध्या मैलावर एक महारवाडा आहे. ”

“ तर मग आपण तिकडेच जाऊं. ” मी म्हटलें, व आम्हीं सगळे

माटारीने त्या महारवाड्यांत गेलों. तिकडे दोनतीन झोंपड्या होत्या. मोटारीचे शिंग वाजलेलें ऐकून मुलें व बायका वाहेर आल्या.

“ इकडे जवळपास एकादे टहानसें देऊळ वगैरे कांहीं आहे काय ? ”

आम्हीं प्रश्न केला.

सतीचा दगड

“ देऊळ नाही; पण मास्ती आहे. तिकडे दर वर्षी यात्रा भरती. लोक-
ची जमत्यात. ” एक चाई म्हणाली. आम्हांला मास्ती नको होता. सतीचें स्मारक
हवें होतें.

“ आंत कोणी पुरुष माणूस नाही काय ? ” मी त्या चाईला विचारलें.

“ आजोवा आहेत. आंत झोपल्यात. सीक आहेत. ” ती म्हणाली.

आम्हीं झोंपडींत गेलों आणि अंयरणावर कण्हत पडलेल्या म्हाताऱ्याकडे,
आसपास एकादे सतीचें स्मारक आहे की काय, याबद्दल चौकशी केली. म्हातारा
मुमारे पाठणशें-पेर्शी वरें ययाचा होता. ‘ तिकडे चिंचेच्या झाडाखाली एक
सतीचा दगड आहे; शेजारच्या मैदानांत युद्ध झालें, त्यांत खटावचा देसाई मरण
पावला, आणि त्याची विधवा सती गेली. तिचा तो दगड आहे, असें आम्हीं
प्रेकत आलों, ’ असें तो म्हातारा म्हणाला. चिंचेच्या झाडाखाली जाऊन गवत व
पाचोळा याच्याखाली दडलेला तो दगड आम्ही वाहेर काढला. ती चाई मास्ती
म्हणाली तो हाच ! या दगडावर चाईचा बांगड्या भरलेला एक हात, मध्यें स्त्री
व पुरुष आणि वर चंद्र व सूर्य अशीं चिन्ने कोरलेलीं होती. त्याचा अर्थ, तें जोडपें
चंद्र व सूर्य असतील तोंपर्यंत एकत्र राहील, असा असल्याचें गोळिवडेकर म्हणाले.
अशा दगडाला ‘ मस्तिकल ’ असें म्हणतात. ‘ मस्ती ’ म्हणजे महासती व ‘ कल ’
म्हणजे कानडींत दगड.

या दिवसापासून सती या विषयाकडे माझे लक्ष वेधून राहिलें. कायद्यानें
सतीला बंदी झाली असली तरी मधूनमधून सहगमनाच्या नातम्या वृत्तपत्रांत
प्रसिद्ध होतच असतात. त्या मी लक्षपूर्वक वाचूं लागलों. वेद, रामायण, महा-
भारत, स्मृतिग्रंथ वगैरे वाङ्मयांत आढळणारे सतीचे निर्देश मी पाहिले. मुसल-
मान, पोर्तुगीज, फ्रेंच, डच, इंग्रज वगैरे प्रवाशांनीं व अधिकाऱ्यांनीं सतीचे विधी
प्रत्यक्ष पाहून ज्या सत्यकथा लिहून ठेवल्या त्या अवलोकन केल्या. सहगमनाच्या
धार्मिक विधीसंबंधी हस्तलिखित स्वरूपांत असलेले ग्रंथ मी शोधले. पुढे एकदोन

घर्षांनी आंधला माझे या विषयावर व्याख्यानही झाले. 'तुम्ही या विषयावर एक स्वतंत्र मोठा ग्रंथ लिहा ना, आम्ही तो प्रसिद्ध करू,' राजेसाहेब म्हणाले; परंतु इतर कामाच्या गर्दीमुळे असा ग्रंथ माझ्या हातून लिहून झाला नाही आणि चापुडेंही लिहिला जाण्याचा संभव नाही.

गेल्या वर्षी 'रत्नदीपा'च्या दिवाळी अंकांत मिस्री लोकांच्या इतिहासान या धार्मिक अधर्माची घाचक्रांना ओळख करून देण्यात आली. या वर्षी हिंदूंच्या सती या धार्मिक अधर्माचा थोडक्यांत परिचय करून देतो. धर्माच्या कल्पना कशा बदलतात पहा. एके काळी पवित्र धर्म मानलेल्या चाली आज अधर्मच नव्हे तर गुन्हा ठरलेल्या आहेत !

सहगमनविधांचा पूर्वतिहास

ऋग्वेदामध्ये (मंडळ १०, सू. १८, ८) पुढील अर्थाची कथा आहे :
 " हे ऋषिये, ह्या वृं मेलेल्या पतीच्या समीप राहून केले आहेस; तर हा जिवंत लोकांचा समुदाय पाहून प्रेताजयवृद्ध उठ आणि इकडे ये, व पुनर्विवाह करू इच्छिणाऱ्या—पाणिग्रहण करणाऱ्या—या पतीच्या भार्यत्वाप्रत मुख्यत्वेकरून तयार हो. "

यावरून वेदपूर्वकाळी सहगमनाची इंडोजर्मेन लोकांत चाल रुढ होती, पण वेदकालांत तिचा केवळ अवशेषच राहिला; म्हणजे विधवेला चितेश्वर चढवून नंतर दीर किंवा जवळचा एकादा नातलग तिला बरील कथा म्हणून परत नेई, असे काही पंडितांचे म्हणणे आहे.

वाल्मीकीच्या रामायणावरून त्या काळी सहगमनाची चाल होती, असे वाटत नाही. दशरथाच्या मृत्यूनंतर त्याची एकही राणी सती गेली नाही. रावणाच्या वधानंतर त्याची राणी मंदोदरी किंवा अन्य झिवा सती गेल्या नाहीत; विभीषणाने त्यांचे समाधान करून परत नगरास जाण्यास सांगितले, असा निर्देश आढळतो.

महाभारतामध्ये आदिपर्वांत पंडुराजाबरोबर त्याची कनिष्ठ पत्नी माद्री सती गेल्याचे विस्तृत वर्णन आहे. याशिवाय आश्रमवासिक पर्वांत साधिक किंवा सामुदायिक सहगमनाची किंवा अनुमरणाची माहिती दिली आहे. नवऱ्याच्या प्रेताबरोबर जावून घेणे याला सहगमन आणि पतीच्या अभावी त्याच्या स्मृतिचिन्हाबरोबर मागून सती जाणे याला अनुमरण म्हणतात. व्यासमुनींनी भारतीय युद्धांनंतर राहिलेल्या भूतराष्ट्रादि विरहदुःखित लोकांना गंगेवर नेले व मागीरयमीमध्ये स्नान करून या मृते वीरांच्या नावे हवन केले. त्याबरोबर युद्धांत मरण पावलेले भीष्मद्रोणादि सारे वीर आपआपल्या सैन्यासह त्या पाण्यातून वर आले व आपल्या त्रिशांस व इतर आतनुह्मदांस भेटले. एक रात्र अशा स्थितीत घालविल्यावर पुनः त्या वीरांनी मागीररथीत प्रवेश केला. असे झाल्यावर व्यासमुनि या गतमर्तकांस

म्हणाले, “ ज्या थोर स्त्रियांस पतीचा लोक प्राप्त व्हावा, अशी इच्छा असेल त्यांनीं वेळ न गमावतां ताबडतोब मागीरर्थात स्नान करायें. ” त्यांचें तें भाषण ऐकून त्या श्रद्धालु वरांगनांनीं एकदम जान्हवीच्या जळांत उड्या घेतल्या, तेव्हां त्या सर्वही साध्वी स्त्रिया तात्काळ देहापासून विमुक्त होऊन दिव्य देहानें पतीशीं संगत झाल्या.

मौसलपर्वोत्त, यमुदेवाच्या देवकी, भद्रा, रोहिणी व मदिरा या बायकांनीं सहगमन केलें व कृष्णाच्या मरणानंतर रुक्मिणी, गांधारी, द्रौप्या, हेमवती, जांबवती वगैरेंनीं अग्निप्रवेश करून सत्यभामादि काहीं वनांत जाऊन तापसम्रत स्वीकारतात, असा उल्लेख आढळतो. शांतिपर्वोत्त एका कपोतीनें पतिनिधनानंतर अग्निप्रवेश केल्याचा उल्लेख आहे.

युमेनिसच्या सैन्यातील हिंदी तुकटीचा सेनापति Ketens (कृष्ण !) मरण पावतो व त्याच्या दोन बायकांमध्ये सहगमन कोणी फरायें, याबद्दल अहम-हमिका मुरु होते. त्यावेळीं मुलगा असलेल्या बायकोला बंदी केली जाते व अपत्यहीन बायकोला सती जाऊं देतात. यासंबंधी डिवोडोरस सिलिकस (क्रिस्तपूर्व ३१७) लिहितो, “ शेवटीं घरच्या मंडळीचा निरोप घेतल्यावर तिला तिच्या वंधूनें चितेवर चढविली व जमलेले लोक आश्चर्यचकित होऊन गेले. ती आपल्या नवऱ्याच्या शेजारीं पड्डली व अग्निज्वाळा अंगाला भिडत असताही विलकूल ‘ हाय ’ म्हटलें नाहीं. प्रेक्षकांची अंतःकरणें दयेनें भरून आलीं व ते सतीच्या पतिनिष्ठेबद्दल प्रशंसा करूं लागले. जवळ असलेल्या काहीं ग्रीक लोकांनीं मात्र हा विधि रानटी व क्रूर आहे, असें म्हणून नापसंती दर्शविली. ”

कर्नाटकामध्ये केवळ मृताच्या भ्रियाच सती जात असत असें नाहीं, तर “ एपिग्राफिका कर्नाटिका ” पाहिल्यास कांहीं राजांबरोबर त्यांच्या राण्याच नव्हे तर प्रधान, सरदार व इतर नोकर सहगमन करीत, असें दिसून येतें ! कृष्णराज पेठांतील ताडुस्यात बह्मळदेवाबरोबर त्याच्या पाच नोकरांनीं सहगमन केलें व लखलख्या नायक व त्याची पत्नी गंगादेवी यांनीं बह्मळाचा पुत्र नरसिंह याच्याबरोबर देह जाळून घेतला (खंड ४, ९-१०). १२२० मधील एका शिलालेखांत राजा बह्मळाबरोबर त्याची राणी सुगमलादेवी व प्रधान कुंवरलक्ष्म सहगमन करते झाले, असा निर्देश आहे (खंड ५, ११२). होनई ताडुस्यांतील एका कोरीव लेखात कदंबराजा तैल याच्याबरोबर त्याचा प्रधान बोपण्णा यांनीं अग्निप्रवेश केला (खंड ७), असा उल्लेख आहे. यादवांच्या काळांत सहगमनाची पद्धति प्रचलित होती, असें ‘ शनिधरी ’ वरून कळून येतें. पहाः—

घोखटे मरणा ऐसें । तैही आलें अग्निप्रवेशे । परि प्राणेश्वरा दोसें । न गणी सती ॥ (अ० १६) का महासति ये भोग । देखे किर आपवें जग । परि आग्नि

ना अंग । ना लोक देले ॥ (अ० १८). महानुभाव लोक या चालीच्या विरुद्ध होते, असे 'स्मृतिस्थळा' बरून दिसते (१४९). पहा:—"या उपरि मागौतें कामाइसि म्हणितें: 'मटो रावो मरैल: आणि मातें आगिवातु घाल्तील.' मटोवांसी म्हणितलें । 'तरि तुम्हीं आपुला आदिभाव चुकवा: मग ते दळाधिकारें घाल्तील, तरि तुम्हां आत्महत्तेचें पातक नाही': शुकेनि ते उगीच राहिली... मग कितिकां दिसां रावो निवर्तला: मग तेहीं तैनेचि केलें: तेउतापरी आपुला आदिभाव चुकविला: पारि येरीं दळाधिकारेंसी केला ।"

निर्मय सहगमन

इयन घातुता उर्फ घेग्व अशु अशुदुहा हा आपल्या प्रवासवर्णनात १३४३ च्या नुमाराच्या इकिगतीत लिहितो, "पतीच्या निघनानंतर त्याच्या विषयेनें जाळून घेणें हें हिंदुलोक प्रशंसनीय कृत्य मानतात; परंतु असें करणें सक्तीचें नाही. ज्यावेळीं एकादी स्त्री सहगमन करते, त्यावेळीं तिच्या घराण्याची कीर्ति पसरते व इमानीपणादहत लौकिक वाढतो एवढेंच. जी स्त्री सती जात नाही ती जाडेमरठे कपडे घापरते व आपल्या आत्मजबळ कष्टात दिवस कंदिते आणि पतिनिष्ठेच्या अमावास्येदल तिचा तिरस्कार होतो; परंतु तिच्यावर जाळून घेण्याची सक्ति केव्हा जात नाही. एकदा घाजबळील आमूहारी शहरांत ज्याचे नवरे लडार्डन कामास आले होते व ज्या सहगमनाच्या सिद्ध झाल्या होत्या, अशा तीन स्त्रिया मी पाहिल्या. प्रत्येकजणीनें मौल्यवान पोषाक करून सुवासिक तेथें अंगास लाविली होती व त्या घोड्यावर स्वार झाल्या होत्या. उजव्या हातांत नारळ घेऊन ते त्या झेलित होत्या, आणि उजव्या हातांत आरसे घेऊन त्यांत आपलें रूप पहात होत्या. त्यांच्या भोंवतीं द्राक्ष्य व आत यांची गर्दी जमली होती व पुढें दोल, सनई व शिंगें वाजत होती. जो तो त्यांना आपल्या स्वर्गस्थ बापाया, आईला, वंधूला किंवा मित्राला नमस्कार सांगा, अशी विनंती करी आणि त्याही, "हं सांगेन वरं का," असें या लोकांना उत्तर देत. मी घोड्यावर स्वार होऊन हा दहनविधि पाहण्याकरितां निघालों. तीन मैल चालल्यानंतर, जेथें पुष्कळ पाणी व घनदाट झाडी होती, अशा काळोख्या ठिकाणीं आम्हीं येऊन पोहोचलों. तेथें आत दगडी मूर्ति असलेले चार मंडप होते. त्यांच्या मधोमध पाण्याचें एक तळें होतें. त्यावर इतकी गर्द झाडी होती कीं, सूर्यकिरणस्य प्रवेश करण्यास तिकडे वाव नव्हता. या मंडपाजवळ येताच त्या बापांनीं उजव्या उतम्बन पाण्यांत बुडी मारली आणि आपले कपडे व दागिने उतम्बन त्यांचें दान केले. त्या प्रत्येकीला एक एक जाडेमरठें न शिबलेले वस्त्र देण्यांत आले. तें त्यांनीं आपल्या कमरेभोंवतीं गुंडाळून बाहू व डोकें यांवरून पदर घेतला. या तळ्याजवळच एका सरल जागीं

अग्नि पेटविण्यांत येऊन त्यांत तेल ओतण्यांत आलें. त्यामुळे ज्वाला जास्तच भडकल्या. तिकडे सुमारे दहा माणसें राहान लहान राकडें घेऊन उभी होती, व सुमारे तितकीच मोठीं लांकडें घेऊन उभी होती. तसेंच दोल व सनई घेऊन काहीं माणसें त्या स्त्रियांच्या आगमनाची वाट पाहत होती. त्या घायांच्या नजरेला तो अग्नि पडून त्यांनीं पावसून जाऊं नये, म्हणून काहीं लोकांनीं त्या विस्तवाच्या समोर पडद्यादाखल एक घोंगडी धरली होती. त्यांपैकी एका घाईनें त्या पडद्याकडे येऊन ती घोंगडी हिसकावून घेतली व म्हणाली, “या विस्तवाचें मला भय दाखवतां होय ? तो अग्नि आहे हें मला ठाऊक आहे. पडद्याची गरज नाही.” इतकें झाल्यावर तिनें दोऱ्यावर हात उचलून अग्निनारायणाला नमस्कार केला व आत उडी घेतली. यापेढीं दोल, सनई, व शिमें वाजूं लागलीं व लोकांनीं सरपण व मोठीं लांकडें तिच्यावर दाकिलीं. तीं अशीं की, तिला हलतां येऊं नये. लोकांनीं मोठा जयघोष केला व अशा प्रकारें त्या ठिकाणीं एकच गलबला झाला. तें दृश्य पाहून मी भोंवळ येऊन घोड्यावरून खालीं जमिनीवर आदळणारच होतो; परंतु आमच्या सोबत्यानें हाटकून पाणी आणून तें माझ्यावर तोंडावर दिपडलें व त्यामुळे हा प्रसंग टळला. इतकें झाल्यावर आम्ही तिकडून परतलों.”

निकोलो फोंती हा इटालियन प्रवासी दुसऱ्या देशरायाच्या कारकीर्दीत १४२० च्या सुमारास विजयानगरला आला होता. तो लिहितो, “येथील रहिवासी बाटेल तितक्या बायकांशी विवाह करतात, व त्या त्यांच्या मृत नवऱ्याबरोबर जाळल्या जातात. येथील राजा हिंदुस्थानातील इतर राजांपेक्षां बलिष्ठ आहे. त्याच्याकडे बारा हजार बायका आहेत. त्यांपैकीं चार हजार तो जिकडे जाईल तिकडे त्याच्याबरोबर पायीं चालतात. यांची स्वयंपाकाकरिता नेमणूक असते. इतकीच बायकामंडळी विशेष सुंदर साज केलेली घोड्यावर स्वार होतात व बाकीच्या पालख्यांमध्ये वसून जातात. यापैकीं दोन ते तीन हजार स्त्रियांकडे राजाच्या निधनोत्तर त्यांनीं सहगमन करावें या अटीवर तो विवाहबद्ध झालेला असतो.”

जमिनीत पुरण्याचा सहगमनविधि

फेर्नाव नूनिस् हा १५३६ च्या सुमारास लिहितो, “त्याला (अच्युत-रायाला) पाचशें बायका आहेत. त्या सगळ्या त्याच्या निधनोत्तर सहगमन करतील.” पुढें सहगमनविधीची विस्तृत माहिती देऊन तो म्हणतो, “जेव्हां एकादा सरदार मरतो तेव्हां त्याच्या कितीही बायका असोत, त्या स्वतःस जाळून घेतात व जेव्हां एकादा राजा निघून पावतो तेव्हां त्याच्या राण्याही हेंच करतात. सर्व देशात हिंदु लोकांमध्ये हीच चाल आहे. फक्त तेलंगी लोकांमध्ये जेव्हां नवरा

मरतो तेव्हा त्याची बायको त्याच्यासह जिवंत पुरली जाते. त्या आनंदाने एका तयार केलेल्या सड्ड्याकडे जातात. या सड्ड्यांत दोन मातीचीं आसनं तयार केलेलीं असतात. एक नवऱ्याकरिता व दुसरे त्याच्या विधवेकरिता. या दोघांना आपापल्या आसनावर बसवून हळूहळू तीं पुरलीं जाईपर्यंत त्यांवर माती घालतात. अशा प्रकारे नवऱ्याबरोबर त्याची पत्नी मरते. ' हा मार्तीत गाडण्याचा सतीचा प्रकार येवेनो, देलों, बेमिये वगैरे अनेक युरोपियन प्रवाशांनीं वर्णिला आहे; परंतु तो कोणीही प्रत्यक्ष पाहिल्याचे नमूद केले नसल्यामुळे त्याची माहिती मी देणार नाही.

ताव्हेनिंयेनें पाहिलेले विलक्षण प्रकार

ज्यां चासिस्त तौव्हेनिंये नांवाच्या एका फ्रेंच माणसाने आपल्या प्रवास-वर्णनांत सतीसंबंधी बरीच माहिती दिली आहे. त्यापैकी त्यानें स्वतः पाहिलेले कांहीं वृत्तांत खालीं देतोः—

१६४८ नीळ बेंगुल्याच्या एका सतीसंबंधी तो लिहितो, “...गोम्याळ जाण्यास निघण्यापूर्वी जे नऊ दिवस मी बेंगुल्याला घालविले, त्यावेळीं तेथे घडलेल्या एका प्रसंगाची या ठिकाणी आठवण झाल्याखेरीज राहत नाही. एका हिंदु मेळा व त्याला पाळण्याकरिता त्या लोकांच्या रिवाजाप्रमाणे एड्ड्यात अग्नि पेटविण्यांत आला. त्याच्या बायकोला मूळवाळ नसल्यामुळे तिनें सुभेदाराकडून सहगमनाचा परवाना मिळविला होता. त्याप्रमाणे ती अग्निप्रवेश करण्याकरितां ब्राह्मण व नातलग यांच्यासह त्या ठिकाणीं आली. सहगमनविधीप्रमाणे अग्नींत उडी टाकण्यापूर्वी चितेर्मावती तीन प्रदक्षणा घालाव्या लागतात. तसें करतांना जोराचा पाऊस आला. त्यावेळीं ब्राह्मण लोकानीं तिला त्या सड्ड्यामध्ये छोडून दिली व ते चालते झाले. पाऊस इतका मुसळधार होता की, ती चिता त्यामुळे क्षणांत साफ विझून गेली, व वाई जळालीच नाही. मध्यरात्रीच्या सुमारास उठून ती आपल्या एका नातलग्याच्या घरीं गेली व तिनें दार टोकावले...अंग भाजल्यामुळे तिची स्थिति भयंकर होऊन ती अगदीं विद्रूप दिसत होती. फिरून दोन दिवसांनीं, एकदां वेदना सहन केल्या असताही, ती अग्निप्रवेश केल्याशिवाय राहिली नाही.”

बंगालमधील सहगमनासंबंधी तो लिहितो, “ या देशामध्ये एकाद्या स्त्रीनें जर पतिनिधनानंतर गंगेच्या तीरावर जाऊन सहगमनापूर्वी नवऱ्याच्या प्रेतात्म्या व स्वतःला गंगेच्या जलानें स्नान घातलें नाही तर ती अगदींच गरीब समजावी. वीस दिवसांपेक्षाही लांबचा प्रवास पत्करून सहगमनाकरितां गंगातीरावर येतांना अशा विधवांना मी पाहिले आहे. इतक्या काळात तीं प्रेतें कुजून जातात व त्यांना असह्य पाण मुट्टे. अशाचपैकी एक विधवा उत्तरेकडून भूतानच्या सरहद्दीवरून

गंगेच्या कांठीं आली; नवऱ्याचें प्रेत खटाप्यामध्ये घालून ती स्वतः मार्गे चालत होती. या प्रवासांत पंधरा दिवसपर्यंत तिनें बिल्कूल कांहीं खाल्लें नाहीं. भयंकर दुर्गंध सुटलेल्या आपल्या नवऱ्याच्या प्रेताला तिनें गंगोदकाचें स्नान घातलें व आपणही आंघोळ करून अग्निप्रवेश केला. तिचा हा दृढनिश्चय पाहिलेल्या सर्वांना अत्यंत आश्चर्य वाटलें. मी याप्रसंगीं स्वतः हजर होतो.”

आणखी एक स्त्रियांचा विलक्षण पतिनिष्ठेची ताव्हर्निचे कथा सांगतो, “वेलोरच्या राजावर विजापूरच्या बादशहाच्या सेनापतीनें स्वारी करून त्याचें राज्य जिंकलें. या युद्धांत राजा पतन पावला. त्यामुळें नगरांत एकच हाहाकार उडाला. त्याच्या महालांतील अकरा राण्यांनीं राजावरोबर सती जाण्याचा निश्चय केला. विजापूरच्या सेनापतीनें त्यांना चांगल्या प्रकारें धाग-विण्याचें आश्वासन दिलें व या भयंकर विचारापासून त्यांना परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. सहगमनाचा हेका त्या सोडीनात असें दिसून आल्यावर, त्यांना एका खोलींत कोंडून ठेवण्याचा सेनापतीनें हुकूम सोडला. या आलेची अंमलबजावणी करण्याकरितां जो मनुष्य त्यांच्याकडे आला, त्याला या बेफाम विधवांनीं सांगितलें कीं, हा सारा खटाटोप व्यर्थ आहे. त्यांना कैद केल्यानें कांहीं घळणार नाहीं. त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांना धागूं न दिल्यास तीन तासांनीं त्यांच्यावैकीं एकही वाई जिवंत राहणार नाहीं. त्यांचें हें बोलणें त्याला पोकळ धमकी वाटली व तें कृतीत येणार नाहीं, अद्या कल्पनेनें तें घट्टेवारी नेण्यांत आलें. तीन तासानंतर खोलीचें दार उघडून पाहतां त्या अकराही बाया गतप्राण होऊन जमिनीवर पडलेल्या त्याला आदळल्या ! आपला अंत त्यांनीं कशाप्रकारें करून घेतला याचें निदर्शक कसलेंही इत्यार, दोरी किंवा विष याचें चिन्ह जवळ नव्हतें. इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं प्राणत्याग कसा केला हें कोणालाही सांगता येईना. निश्चयपूर्वक हा सारा सेतानाचाच खेळ असला पाहिजे !”

भयंकर अग्निदिव्य

आणखी एक विस्मयकारक इकीकत तो लिहितो, “बंगालमधील पाटणा शहरांत माझ्यासमक्ष घडलेल्या आणखी एक प्रसंग मला आठवतो. मी त्या शहराच्या मुभेदाराच्या वाड्यांत कांहीं डच लोकांसह उतरलों होतो. हा गृहस्थ जवळजवळ साठ वर्षांचा होता. आम्हीं त्याच्या दिवाणखान्यात बसलों असतां सुमारें वावीस वर्षे वयाची एक बाई आत आली. नुकत्याच मरण पावलेल्या आपल्या नवऱ्याबरोबर सती जाण्याकरितां मुभेदाराची परवानगी घेण्याकरितां ती आली होती. तिचें वय व सौंदर्य पाहून त्या मुभेदाराचें अंतःकरण कळवळलें, व कृतनिश्चयापासून तिला परावृत्त करण्याचा त्यानें प्रयत्न करून पाहिला; परंतु ती जास्तच दृष्टी बनली.

“मी अमीत्या घाबरते, असे तुम्हांला वाटते काय ?” असा कणतऱ आवाजांत तिने मुभेदाराला प्रश्न केला. तेव्हा “विमनामध्यें हात भाजून त्याची झळ तुला कधी कळली आहे की नाही ?”, असा उत्तर त्याने तिच्या सवाळ केला. तेव्हा ती बार्ड पूर्वपेक्षाही उघडून म्हणाली, “नाही, नाही. मी अमीत्या कोणत्याही प्रकारे विवृत पावरत नाही. याचें प्रत्यंतरच पाहण्याचें अमत्यास चांगली एक पेट्टी मद्याल इकडे आणण्याची व्यवस्था करा.” तिचें तें माग ऐकून मुभेदार आश्चर्यचकित झाला. “जा जा, सेतानाकडे जा !” असे रागाने म्हणून त्याने तिच्या तिकडून जावयास सांगितले. तेव्हा जवळ दसगेळे काहीं तदण सरदार म्हणाले, “चला, या बार्डची परीक्षा तर पाहूं. मद्याल आणवा. हिच्या हात जावून घेण्याचें धैर्य होणार नाही.” मुभेदार प्रयत्न या गोष्टीला परवानगी देईना; परंतु त्यांनीं पारच आग्रह घेव्यानुळें त्याला संमति देणें प्रान झालें. पुढें आज्ञे-प्रमाणें मद्याल आणण्यांत आली. त्या बार्डनें चांगली पेटणारी ती मद्याल पाहिल्या-बरोबर ती घांवत पुढें आली व आपला हात तिनें ज्वालेवर घसून कोणत्याही प्रकारच्या वेदना होत असल्याचा भाव मुद्देवर न दाखवितां कोपरापर्यंत आपला हात त्या मद्यालीवर पुढें-मार्गे करूं लागली. त्याबरोबर तो तात्काळ भाजून निघाला. हें दृश्य पाहणाऱ्यांच्या अंगापर मयानें शहारे आले. मुभेदारानें त्या बार्डला आपल्या समोसून दूर नेण्याची आज्ञा केली.”

घातसल्याचा विजय

फ्रांसो घेर्निये हा फ्रेंच डॉक्टर १६५९ सालीं दाराचा वैद्यकीय सहागार होता. हिंदुस्थानात त्याचा मुकाम मुनारें दहा वर्षे होता. तो सतीच्या चालीसबंधीं आपल्या प्रवासवर्णनांत लिहितो, “पूर्वपेक्षां आता सती जाणाऱ्या विधवांची संख्या कमी आहे; कारण ज्यांच्या सत्तेखालीं हा प्रदेश आहे ते मुसलमान लोक या रानटी चालीला आळा घालण्याचा आग्रह करित असतात ही चाल बंद पाडण्याचा त्यांनीं प्रत्यक्ष असा फायदा केलेला नाही हें खरें; कारण आपल्या-पेक्षा बहुसंख्य असलेल्या हिंदुलोकांच्या धर्मस्वातंत्र्याच्या आत न घेण्याचें त्यांचें धोरण आहे; परंतु या चालीला अप्रत्यक्ष रीतीनें पायबंद घालण्यांत येतो. ज्या भागांत ही बार्ड वास्तव्य करित असेल, तेथील मुभेदाराच्या परवानगीखेरीज तिच्या सहगमन करतां येत नाही. तिच्या या कार्यापासून परावृत्त करतां येत नाही याची पुरी खात्री झाल्याखेरीज अशी परवानगी देण्यात येत नाही. आपला हा हेतु साध्य करण्याकरितां मुभेदार त्या विधवेशीं अनेक युक्तिवाद करतो, व तिच्या अनेक आकर्षक आश्वासनें देतो. इतक्याचाही काहीं उपयोग होत नाही, असें पाहिल्यावर तो त्यांना आपल्या बायकाकडे पाठवितो. हेतु हा कीं, त्यांच्या कान-उघाडणीचा तरी काहीं परिणाम त्यांच्यावर होत असल्यास पाहवा. इतके सर्व

अद्यछे उत्पन्न करुनही या छतींची संख्या ज्या प्रदेशांमध्ये मुसलमान सुभेदार नसतात, अशा हिंदु राजांच्या अंमलाखाली फार मोठी असते. नितेवर चढून आत्मनाश केलेल्या व नी पाहिजेच्या प्रत्येक विधवेच्या इतिहास देऊन तुम्हांला कंटाळा न आणतां जेथे मी स्वतः हजर होतो, अशा दोनतीन देसाच्यांकडेच वळतो. प्रथम या भयंकर निश्चयापासून परावृत्त करण्याकरितां ज्या एका विधवेकडे मला पाठविण्यांत आले होते, तिची थोडी माहिती ही अशी:—वेणीदास नांवाचा माझा एक मित्र वारला. दोनेचमॅटसान याकडे तो मुख्य कारकून होता. त्याला जीर्ण-ध्वर येत होता, व मीच दोन वर्षे त्याला औषधोपचार करीत होतो. त्याच्या वायकोनें सहगमन करण्याचें ठरविलें. तिचे कांहीं नातलग माझ्या घन्याकडे नोंगरीस होते. या भयंकर कृत्यापासून तिला निवृत्त करण्याची लाने मला आशा केली. तिच्या नातलग्नांचें म्हणणें असें होतें कीं, तिचा हा निश्चय अत्यंत उदात्त व प्रशंसाई असला व तेणेंकरून आपल्या कुळाच्या सौमिक्रामध्ये जरी मर पडणार असली, तरीपण अल्पवयी अशा आपल्या मुलांकडे तिनें दुर्लभ करणें योग्य नसून अशा प्रकारें त्यांना टाकून जाणें निन्दुरपणाचें आहे. तरी आपल्या स्वर्गस्थ पतीच्या स्मृतीपेक्षां आपल्या मुलांच्या कल्याणाकडेच तिनें जास्त लक्ष द्यावें; परंतु त्या बेकाम झालेल्या बाईनें त्यांचें हें म्हणणें विलकृत ऐकून घेतलें नाहीं, व त्या कुटुंबाच्या एक जुना दोस्त म्हणून त्या विधवेला भेटून तिचें मन वळविण्याची कामगिरी माझ्या घन्याच्या इच्छेवरून मला पत्करावी लागली. मी तिच्या घरीं गेलों. ती विधवा आपल्या मृत नवऱ्याच्या पायांजवळ बसली होती. तिचे घेस अस्ताव्यस्त पसरले होते. तिच्या चेहरा पांढरा फटफटीत दिसत होता. डोळे अश्रुहीन पण खतेज दिसत होते. इतराबरोबर तीही मोट्यानें किंदाच्या पोडीत होती. त्यांच्या सो गोंघळ जरा ओसरल्यावर मी त्या भयंकर मंडळीजवळ गेलों आणि शांतपणे मी त्या विधवेला म्हणलें, “ मी दोनेचमॅटच्या इच्छेवरून इकडे आलों आहे. तुझ्या मुलांच्या संमाल करण्याकरितां व त्याच्या शिक्षणाकरितां तुला जिवंत रहाणें अवश्य आहे. तूं जर सहगमन केलें नाहींत, तर तो तुझ्या प्रत्येक मुलाला दरमहा दोन मोहराची नेमणूक करून यावयास राजी आहे. तुला नितेवर चढण्यास आडकाठी करणें किंवा हें अविवचारी कृत्य करण्यास तुला प्रोत्साहन देणाऱ्यांना शिक्षा देणें आमच्या हार्तां आहे. तुझ्या मुलांकरितां तूं जिवंत रहावें, अशी तुझ्या साऱ्या आर्मांची इच्छा आहे. ज्याप्रमाणें मूलवाळ नसलेल्या विधवा सती न गेल्यास त्यांचा बदलीकिक होतो, तसा प्रकार तुझ्या बाबतीत नाहीं. ” मी तिला हाच बोध अनेक प्रकारें केला; परंतु ती विलकृत काहीं बोलली नाहीं. शेवटीं माझ्याकडे निश्चयात्मक दृष्टि रोखून ती म्हणाली, “ टीक आहे. जर तुम्हीं सहगमन

करण्याचा मला प्रतिबंध केला तर मी भिंतीवर डोकें आपटून प्राण देईन. ” या बार्दला पिशाचानें तर पछाडलें नाहीं ना, असेंही मला वाटले. मी रागानें बोललों, “ बरं तर वाई, तसं कर; पण हे दुष्ट व निष्ठुर माते, प्रथम आपल्या मुलांचे गळे कापून तुझ्या चितेवर त्यांनाही जाळून टाक. उपासमारीनें मरावयाला त्यांना मार्गे ठेवूं नकोस. हा पहा मी दानेचमेंडसानाकडे जाऊन त्यांची नेमणूक रद्द करवितों ! ” हे शब्द मी इतक्या आवेशानें व मोठ्यानें बोलून गेलों कीं, त्यांचा इष्ट परिणाम तिच्या मनावर झाल्याखेरीज राहिला नाहीं. ती एक अवाक्षरदेखील बोलली नाहीं. तिनें आपलें डोकें एकदम आपल्या गुडघ्यांवर टेंकलें. तिकडील बहुतेक घासण व इतर रित्याही गुपचुप बाहेर गेल्या. इतकें झाल्यावर त्या बार्दला त्यांच्या स्वार्थीन करून मी घोड्यावर वसून तसाच परत फिरलों. संध्याकाळीं मी काय केलें तें दानेचमेंडसानाच्या कानावर घालण्याकरितां मी त्याच्या घरी जावयास निघालों असतां, तिच्या आतापैकीं एक गृहस्थ मला रस्त्यांत भेटला. त्यानें माझे आमार मानले. त्या विधेनें उत्ती जाण्याचा हेका सोडला असून तिच्याशिवायच त्या मृताला अभिसंस्कार देण्यांत आल्याचें मला त्यानें सांगितलें.”

डॉ. बर्निये पुढें लिहितो, “ ख्रिस्तानी स्वतःच जाळून घेण्याच्या या मयंकर विधीला मी इतक्या कांहीं वेळां हजार राहिलों आहे कीं, तो प्रसंग पुनः पाहण्याचा मला धीर होत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर या गोष्टीचा विचार करतांना-देखील माझ्या अंगावर भीतीनें शहारे उभे राहातात ! तरीपण माझ्या दृष्टी-खालून गेलेल्या एका प्रसंगाचें वर्णन करण्याचा प्रयत्न करतो. या भयजनक विधीच्या वेळीं या वेक्षान बाया जें विलक्षण धारिष्ट प्रकट करतात त्याची यथातथ्य कल्पना करून देणें अशक्यप्राय आहे. हा प्रकार स्वतः पाहिल्याखेरीज त्याच्यावर विश्वास बसणार नाहीं.

राणीदयोवर दासींचें सहगमन

“ एकदा हिंदुराजाच्या अंगलासालील मुलुखांन मी अहमदाबादेहून आग्रयाला चाललों होतो. संध्याकाळ होऊन उन्हाचा ताप जरा कमी होईपर्यंत वाटेंत एका बडाच्या झाडाखालीं आम्हीं तळ दिला. इतक्यांत एक विधवा आपल्या मृत नवऱ्याबरोबर सहगमन वरण्याच्या वेतांत असल्याची बातमी आली. ती ऐकल्याबरोबर मी तसाच पळत त्या ठिकाणीं गेलों. तेथे एका जवळजवळ निर्जट अशा तऱ्याच्या काटीं जाऊन पाहतों, ती त्याच्या मध्यभागीं एक गड्डा खणून त्याच्यामध्ये लाकडे रचण्यांत आलीं असल्याचें मी पाहिलें. त्या चितेवर मृताना देह देण्यांत आला होता. ती बार्दही शेजारी दगली होती. चारपांच घासण त्या चितेला सर्व दान्डीं जमि पेटवीत होते. चारपांच मध्यम वयाच्या व

साधारण चांगला पोशाक केलेल्या बाया एकमेकांचे हात हातांत धरून त्या राड्ढ्याच्या मोंवतीं गात नाचत होत्या. समोवार वरीच स्त्रीपुरष प्रेक्षकमंडळी जमली होती. इतक्यांत जिच्यांत पुष्कळ देल व तूप ओतलें आहे अशा त्या नितेचा अग्नि एकदम मडकला, आणि सुगंधी तेलांनं भिजवलेल्या त्या विधवेच्या दुगड्यानंही पेट घेतला; परंतु तिच्या चेहऱ्यावर वेदनेची किंवा दुःसाची अल्प छटाही मला दिसली नाहीं. असें सांगतात कीं, त्या बाईनं 'पांच', 'दोन', असे शब्द जोरानं उच्चारले. त्याचा अर्थ असा कीं, ती बाई त्याच नवऱ्याबरोबर पूर्वीं पांचदां सती गेली होती आणि अशा प्रकारच्या आणखी दोन अग्निदिव्यांतून गेल्यावर तिला कायम मोक्ष प्राप्त होणार आहे. जशी काय ग्रण सोडतां-सोडतां पूर्वस्मृतीची व भविष्यज्ञानाची तिला अंतःप्रेरणाच झाली; परंतु या शोकपर्यवसायी नाटकाची ही केवळ नांदीच होती. त्या उपरिनिर्दिष्ट पांच स्त्रियांचें गाणें व नाचणें हा या विधीचा एक निरर्थक भाग अशी माझी प्रथम कल्पना होती; परंतु अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्या बायापैकीं एकीच्या साडीला प्वाला लागून तिच्या दुगड्यानं पेट घेतला व तिनें डोकें पुढें करून एकदम त्या खड्ड्यांत उडी घेतली. अशाच प्रकारें दुसऱ्या बाईच्या दुगड्याला प्वाला स्पर्शताच तिनेंही तिच्या पहिल्या मैत्रिणीनं अनुकरण केलें. राहिलेल्या तीन बाया तशाच नाचत होत्या. थोड्याच वेळानं एका मागून एक अशा पटापट त्यानींही अग्नीमधें उज्या टाकल्या. या बहुविध बलिदानाचा अर्थ मला मागाहून कळला. ह्या पांच बाया त्या विधवेच्या दासी होत्या. आपल्या धनिणीचें नवऱ्याच्या दुगड्यांत ध्यस्त झालेलें दुःख पाहून त्यांच्या मनावर इतका परिणाम झाला कीं, त्यानींही आपल्या मालकीणीबरोबर त्याच चिंतेंत स्वतःस जाळून घेण्याची प्रतिज्ञा केली. ”

यनावट वाजारगण

आणखी एक विलक्षण सतीची गोष्ट डॉक्टर बेर्नियेनं कथन केली आहे. मात्र ती स्वतः त्यानें पाहिलेली नाहीं. ती अशक्य आहे असें नाहीं; परंतु आर्य-स्त्रियांच्या पतिनिष्ठेची यष्टा करण्याकरिता कोणा तरी परकीयानें ती गमतीदात्म उढविलेली गण असणेच जास्त संभवनीय आहे. बेर्निये लिहितो,

“आणखी एका भयंकर प्रसंगाकडे मी बघलों. वास्तविक यावेळीं मी स्वतः हजर नव्हतों; परंतु या विलक्षण हकीकतीच्या अपूर्वत्वामुळे मी प्रत्यक्ष पाहिलेल्या इतर प्रसंगापेक्षां, कथनाकरितां मी तिची निचड केली आहे: मी इतक्या काहीं गोष्टी पाहिल्या आहेत कीं, मला स्वतःलाच कोणी असल्या

गोष्टी सांगितल्या असल्या तर त्यांच्यावर माझा विश्वास बसला नसता. त्यावरून प्रस्तुत दृष्टिकोन विविध आदे एवढ्याच दृष्टींनी निव्या चरित्राविषयी संशय येण्याचे कारण नाही. हिंदुस्थानातून ही गोष्ट संशयोत्पत्ती झाली आहे, आणि सगळे लोक ती खरी मानतात. कदाचित् युरोपातूनही ती खऱ्याच जाऊन येऊन असेल.

“एका वार्डने निव्या मेजवानी राहणाऱ्या मुखवट्यात नसणाऱ्या संधान होतं. हा हृषीकेश पंचाने शिरी असून मनदर्शी वाजवीत असे. हा तद्वत आपल्याशी विवाह करील या आशेने तिने आपल्या नवऱ्याला विर चारले. इतकं झाल्यानंतर ती तशीच धोवत आपल्या प्रियकराकडे गेली व त्याला आपल्या या कृत्याची बर्दा दिव्या. आतां आर्षी ठरल्याप्रमाणे या ठिकाणाहून पळून जाऊं, नाहीतर जर थोडादेनाल विचर झाला तर आरगांचे कुठाराप्रमाणे सहगमन करावें लागेल, असे तिने त्याला सांगितले. या वार्डच्या या कारस्थानांत अडकल्यास पुढे येणाऱ्या अडकणीचा व संकटाचा विचार करून त्याने ताबडतोब तिच्या झिडक्यातून लाविले. त्याद्वारे त्या वार्डने आपल्या चित्तशोभ दिव्यकूल प्रकट केला नाही. तशीच ती धोवत आपल्या नावज्याकडे गेली व एकाएकी आपल्या नवऱ्याचे प्राणोत्सर्ग झाल्याचे तिने त्यांना कळविले. तसेच सहगमन करण्याचा आपला हेतूही त्यांना सांगितला. तिच्या हा अल्पवयाने आपल्या कुटुंबाचे यश उज्ज्वल होईल या फलाने तिने त्यांना संतोष झाला. त्यांनी जहाज राखून चित्ता रचिची व त्यावर प्रेय ठेवून आणि पेटविला. इतकी सर्व व्यवस्था झाल्यावर ती वार्ड चित्तेभोवती प्रदक्षणा घाटून लागली व असे करताना आपल्या नावज्यांना निठी मारून त्याचा शेवटचा निरोप घेऊं लागली. या ठिकाणी तिचा तो मुलवट्यात प्रियकर निमज्यावरून सनई वाजविण्यास आला होता. त्याला सुजरा करण्याच्या निघाने ती त्याच्याकडे गेली व त्याच्या मानेचा धरून त्या देशात वार्डने अनिवार जोराने त्याला राहण्याच्या काठाशी ओढला व आपल्या कोचास पात्र झालेल्या त्या नागसामई तिने घडाघडा पेटणाऱ्या चित्तेमये एवढम उडी घेतली.”

“आधुन्यांनील आनंदाचा प्रसंग”

थोमस यादरे नांवाचा एक हंसव अविकारी सनत पाहिजेल्या सर्तीच्या विधीने वर्गून पुढीलप्रमाणे कथेत, “१६७२ साली प्रभासांत अचक्षात ‘होर्टे सेंट जॉर्ज’हून मच्छाभिरटनचा मी जात होतो. बाईन कारिरो या यहरांत नया मुद्दाम करावा लागला. मी जेवण आणून पुढील प्रवागाकरितां सामानाची दावादाव करीत होतो. इतक्यात नरत्ता नावाचा नाझा हुमाया मजबबळ येऊन म्हणाला, ‘एक सुंदर तरुणी आज सहगमन करणार आहे. तरी हा विधि

पाहण्यास तोंपवत आपण थांबावें. ' मी कित्तेक दिवस ऐकत असलेल्या गोष्टींचे प्रत्यंतर पाहण्याची मला जिज्ञासा उत्पन्न झाली, व ताबडतोब निघण्याचा धेत मी रद्द केला. दुपारी तीन वाजता पुन्हा पुष्प, रिया व मुठे गांधावांहर जाऊ असताना मला दिसली. हा रागटी सगारंभ नाट पहावयास मिळाला म्हणून मी थोड्यावर वसून त्या ठिकाणी गेलों. गांधापासून अर्ध्या मैदानाच्या अंतरावर एका हिरव्यागार मैदानांत अग्नि प्रज्वलित करण्यात आला होता. तो जोरात पेटत होता. भोंवतीं सारे लोक गोळा झाले होते. मीही त्याच्या अगदी जवळ गेलों. तिकटून गला त्या नागसाचे भेत जळत असलेले दिसत होते. जवळच जाणारी एक पोचळ असा जळाऊ यत्नाचा ढोंग (चिता) रचून ठेवला होता. त्यालाही अग्नि लावण्यांत आला. जमलेली मंडळी दोनतीन घाटे अंतरावर जाऊन भोंवती उभी राहिली. मी त्या तरुण बाईच्या अगदी जवळ थोड्यावरूनच गेलों. ती बाई अगदी आनंदात होती. ' या प्राद्वणांच्या नादाला लागून कां करणेत ? ' अशा आशयाचा तिला मी प्रश्न केला. माझें हें बोलणें त्या प्राद्वणांच्या कानांवर जाऊन ते रागातें संतत झालेले दिसले; परंतु त्यांना बोलण्यात अवसर मिळण्याच्या आधीच ती बाई हंगली आणि म्हणाली, ' माझ्या आयुष्यांतली हा अत्यंत आनंदाचा प्रसंग आहे. ' हे शब्द ती इतक्या जलद बोलून गेली की, तिच्यामध्ये मला एका प्रकारचा विलक्षण बेकामपणा दिसून आला. कोणी कांहींही म्हणो; ते छमी माहाण तिला आधी कांहींतरी मादक पेय प्रथम देत असावेत. त्यामुळे त्या इतक्या धैर्याने व उत्कंठेने आत्मयश करूं शकतात. त्या मूर्ख बाईनें अत्यंत आनंदी मुद्रेनें व हंसत आपले हात वर केले आणि त्या देशाच्या पद्धतीप्रमाणें आपल्या सर्व आस्त-मुद्धदाना व विशेषतः प्राद्वणांना नमस्कार केला, आणि माझ्याकडे आस्थापूर्वक पाहता, हिंदु पद्धतीला अनुसरून अत्यंत सुंदर रीतीनें दृगारलेल्या आपल्या वेणीतून कांहीं पांढरी व पिवळी कुळे काढून तिनें मला दिली आणि विलक्षण चलाखीनें त्या अग्नीमध्ये उडी घेतली. ”

डॉ. वेल्लो या गेल्या ' रत्नदीपा ' च्या दिवाळी अक्रांत इंग्लिझिशनचा कैदी म्हणून ज्याचें वर्णन केले आहे, त्यानेंही आपल्या प्रवासवर्णनात सतीसंबंधी बरेच लिहून ठेवत आहे. तो स्वतः पाहिलेल्या सतीचे वर्णन करतो:—“ ज्यावेळीं पहिल्यांदाच मी या भयंकर उत्सवाला हजर राहिलों, त्यावेळीं मी या विधीची दरएक गोष्ट लक्षपूर्वक अवलोकन केली. ही सती जाणारी बाई वीस वर्षांपेक्षां जास्त वयाची दिसत नव्हती. ती त्या चित्तेकडे शांत मुद्रेनें पाहता होती, व आपल्यावर लवकरच गुदरणाच्या प्रसंगावद्दल दुःखाची छाया तिच्या चेहऱ्यावर विलकूल दिसत नव्हती. मी चित्तेच्या अगदी जवळच होतों. त्यामुळे मला तिची प्रत्येक हालचाल दिसली. तिनें आपल्या मृत पतीचें ओकें वर कहन त्याच्या

गालावर आपला गाल ठेवला. इतकें केल्यावर तिने आपल्या तोंडावर पदर ओढून दुःसाचें चिन्ह न दाखवितां ती त्या चित्तेत मरण पावली. कांहीं दिवसांनंतर मला आणखी असा एक विधि पाहाण्यास सांपडला. ही विधवा पहिल्या बाईसारसी वयाने लहान नव्हती; परंतु मोठ्या निश्चयाने ती प्रसंगाला तोंड देत होती; पण ऐन वेळीं तिचा थीर सचला. चितेवर चढतांच ती तेथून बाहेर येण्याचा प्रयत्न करूं लागली. इतमयांत ब्राह्मणानें घाई करून चितेला अग्नि पेटविण्या अशा प्रकारें तिचा अंत झाला.”

आणखीही तो शेवटीं लिहितो, “मदुरेच्या राजाच्या तीनचारशें बायका आहेत. तो निघन पावल्यावर त्याच्या राण्यांना सती जाणें भाग पडेल. शिवाजीच्या जातीच्या राजेलोकामध्ये याहीपेक्षां भयंकर अशी एक रानट्टी चाल आहे. कारण त्यांच्या प्रेतांबरोबर सर्व सरदारांनीं (ही संख्या घरीच मोठी असते.) स्वतःला जाळून घ्यावें लागतें, हीच चाल हिंदुस्थानातील इतर कांहीं छोट्या राज्यांमध्येही प्रचलित असलेली दिसून येते.”

विस्मयकारक सहगमनाचा निर्धार

लेफ्टनंट कर्नल हलीमन यानें नर्मदेच्या कांटावर सगळी पाहिलेला एक विस्मयजनक सहगमनाचा प्रकार लिहून ठेवला आहे तो असा :—“१८२९ सालच्या नवंबर महिन्याच्या २९ व्या तारखेला चार दिवसांपूर्वीच मृत झालेल्या आपल्या पत्नीच्या चितेवर एक फासट वर्षाची बाई सती गेली. १८२८ सालच्या मार्च महिन्यांत मी जवळपूर जिल्ह्याच्या सिव्हिल चार्ज घेतला व तसेच सती जाण्या-विषय एक जाहिरनामा काढला. सतीच्या गमारमात्या जो कोणत्याही प्रकारें मदत करील व त्याकरिता एक आंस घडनाचीही जरी लाकटें आणीत तर त्याला शिक्षा देण्या जाईल, असे त्यांत म्हटलें होतें; कारण आधीं नवऱ्याचें प्रेत जाळल्यावर विधवेला जाळण्याकरिता नवीन लाकटें आणावी लागतात. त्या जिल्ह्यातील अत्यंत सन्मान्य अशा ब्राह्मण लोकांकडून ता. २४ नवंबर १८२९ मंगळवार रोजी माझ्याकडे एक वर्ज आला. उमेदसिंग उपाध्याय नावाचा एक माहण त्याच दिवशीं सकाळीं यारता व त्याच्याबरोबर गेली जाणाऱ्या त्याच्या विधवेला परवानगी मिळावी, असा त्यांतील धाडस होता. मी माझा जाहिरनामा मत्पणें अंगठ्यांत आपल्याची त्यांना धमवी दिव्ही व या कामीं तिच्या बोगी मग्न वरून गेवें म्हणून तेंपे पोळिणांचा कट्टा पडारा ठेवला. तीं जाई नव्हत्या पाटावर कांहीं न गातां किंवा न पितां तर्जाच बसून राहिली. दुसऱ्या दिवशीं तिच्या नवऱ्याचें प्रेत मुमारे चार चौरा व तीनचार फूट मोठे अशा रस्त्यामध्ये जाळण्यांत आले. हजार प्रेक्षक जमा झाले होते. त्या यारने सहगमन केल्याशिवाय

किंवा परत त्यांच्याबरोबर जाण्याची इच्छा दर्शविल्याशिवाय तिच्या घरच्या मंडळीला अवाला स्पर्शही करणे शक्य नव्हते. त्याच्या मनघरणीला मी दाद देत नाही, असे पाहिल्यावर परके लोक आपआपल्या घरी चालते झाले. तिचे मुलगे, नातू व इतर नात्यांतील मंडळी मात्र तिच्या जवळ बसून राहिली. कांही मंडळी माझ्या वंगल्याभोवती जमून तिला परवानगी देण्याबद्दल गयाबया करित होती, तर कांही तिला या अग्निदिव्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करित होती; परंतु ती बाई नदीमधल्या एका खडकावर बसून राहिली. तिने कांहीच खाल्ले नाही. दिवसा रसरसीत ऊन व रात्री भयंकर थंडी यांचा तिच्यावर मारा होत होता. तिच्या खांद्याभोवती असलेल्या पातळ हुमड्यापलीकडे थंडी निवारण्याकरिता अन्य साधन तिच्याकडे नव्हते. आपल्या निर्घारापासून परावृत्त होण्याची लोकांची आद्या नष्ट करण्याकरिता तिने गुद्वारीं एक तांबडे फडकें डोक्याला गुंडाळले व दागड्या कोडून टाकल्या. धर्मदात्ताप्रमाणे आपण मृत व जातिवत्स झालो याचे हे निदर्शक होते. असे केल्यावर तिने जगण्याचे मनांत आणले तरी तिला कुटुंबांत प्रवेश मिळणे शक्य नव्हते. तिची मुले व नातवंडे तिच्याजवळ तशीच बसून होती; परंतु त्याच्या विनवण्यांचा तिच्यावर कांहीच परिणाम झाला नाही. माझी खात्री झाली की जर या बाईला मी सती जाऊ दिले नाही, तर ही भुकेने प्राण सोडील. शिवाय तिच्या घरांतील माणसाचे निष्कारण हाल होऊन त्यांची दुष्कीर्ति होईल. मी जो सतीविरुद्ध जाहिरनामा पुकारत होता त्यालाही बरिष्ठ सरकारकडून अद्याप मान्यता मिळालेली नव्हती. तेव्हा मी अधिकाराचा भयटाच दुष्टयोग केला, असाही माझ्यावर ठपका देण्याचा संभव होता.

“ ता. २८ रोजी म्हणजे शनिवारी सकाळी मी घोड्यावर स्वार होऊन दहा मैल दूर असलेल्या त्या ठिकाणी गेलो. ती विचारी विभवा डोक्याला एक तांबडा फडका गुंडाळून व आपल्यापुढे तांदूळ व फुले भरलेले एक पितळेचे ताट ठेवून बसली होती. तिच्या हातांत नारळ होता. अत्यंत शांतपणाने ती मला म्हणाली, ‘ सहगमन करण्याचा माझा पक्का निर्धार आहे. मी जरी कांही खाल्ले किंवा प्याले नाही तरी आपली परवानगी मिळेपर्यंत मी जिवंत राहीन. ’ इतकें म्हटल्यावर नर्मदेच्या सुंदर पात्रावर तळपणाऱ्या सूर्यनारायणाकडे पहात ती शांतपणे मला म्हणाली, “ सूर्यासनिध असलेल्या माझ्या पतिराजाशेजारी माझा आत्मा आज पांच दिवस आहे. येथे असलेली मी म्हणजे केवळ मूर्तिपट्ट होय. तुम्ही मला त्या पलीकडच्या चितेवर सहगमन करू शाल याची मला खात्री आहे; कारण एका गरीब वृद्ध विधवेचे हाल निष्कारण आणखी वाढविण्याचा आपला स्वभाव नाही. ” मी म्हणालो, “ सराच नाही. तुला जीव वांचविणे हे मी माझे वर्तन समजतो, आणि म्हणून तुला या दुष्टत्वापासून परावृत्त करण्याकरिता मी

या ठिकाणीं आलों आहें. माझी तुला सत्याग्रहाची विनंती आहे कीं, जिवंत राहून, तुझे मारेकरी म्हणून जो तुझ्या घराण्याचा दुर्लोकिक होईल त्याच्यापासून त्यांचा बचाव कर." ती म्हणाली, 'कोणी काहीं म्हटलें तरी त्याची मला पर्वा नाही. त्यांनीं सर्वांनीं मी परत त्याच्यामध्ये येऊन राहावें म्हणून माझे मन बळविण्याचे त्यांच्या हातून होतील तितके सर्व प्रयत्न केले. त्यांच्या विनंतीस जर मी मान दिश्या असतां तर मला प्रेमानें व सन्मानानें त्यांनीं वागविणें असतें, दा-बदल मला दिव्यकूल दंडा नाही; परंतु त्यांच्याविषयींचें माझे कर्तव्य मरते. त्यांचा संमाल करण्याचें काम मी आपल्यावर संपादितें आणि माझा मृत भ्रतार जो उमेदसिंग उपाध्याय त्याच्या सेवेला मी सादर होतें. त्याच्यादरोदर मी मापूर्वी तीनदां सहगमन केले आहे.'

"आपल्या संबंध आयुष्यांत तिनें आपल्या नवऱ्याचें नांव हें पाहिल्यादाच उच्चारलें होतें; कारण हिंदुस्थानामध्ये उच्च किंवा खालच्या जातीची स्त्री आपल्या नवऱ्याचा नामोशर कधीही करीत नाही.

"मी तिच्या स्वाभिमानाला व भीतीलाही चालता देण्याचा प्रयत्न केला. 'तुं जर सर्ती गेलीस तर तुला या कार्यापासून परावृत्त न केल्याबद्दल तुझ्या घराण्याला सुटलेल्या जमिनी सरकार परत घेईल व तुझ्या पूर्वजांच्या वेधें असलेल्या समाधीही मोडून सरकार जमीनदोस्त करील,' अशी तिच्या मीति पातळी; पण ती हंसली व आपला हात पुढें करून म्हणाली, "माझी नाही चालण्याची बंद पडली. थोड्याशा मार्तंडाचाच वेधें माझे आतां काहीं गिळक राहिलें नाही. मी त्याची रास माझ्या नवऱ्याच्या देहाच्या रासेमध्ये मिसळूं इच्छितें. मला जाळलें तर मला त्याचा विलकूल प्रास होणार नाही. तुम्हांला याचें प्रत्यंतर पाहाययाचेंच असेल तर थोडा विस्तार आणावया लावा. मी माझा हात माडून टाकतें. मला त्यापासून विलकूल वेदना होणार नाहीत." या दाहर्ची नाडी मी स्वतः पाहिली नाही; पण माझ्या लोकापैकीं काहींजणांनीं पाहिली. सरोसरच तिचें अस्तित्व जाणवत नाही, असें त्यांनीं सांगितलें. तिचा जीव वाचवण्याचा प्रयत्न करण्यांत काहीं अर्थ नाही, अशी माझी खात्री झाल्यावर मी दुपारी तिच्या सहगमनाच्या परवानगी दिली. तिच्या अतिशय आनंद झाला व तिनें माझे आमार मानिले. तिच्या नवऱ्याच्या चित्तेच्या सहृमांत लांकटें व इतर ज्वाग्राही पदार्थ रचल्यान आले. आणि तिनें तीन बाजण्याच्या आंत स्नानविधि आटोपला. स्नान झाल्यावर तिनें तांबूलभक्षण केलें व एक हात आपल्या वर्डील मुलाच्या व दुसरा आपल्या पुतण्याच्या खांद्यावर ठेवून ती चित्तेच्या जागीं प्राप्त झाली. मी सहृयाजबळ पहारेकरी ठेवणें होते व चित्तेच्या आगपास इतरांना फिरकण्याची बंदी बेली होती. तिथें आल्याबरोबर प्रशांत व आनंदी मुद्रा करून व यर पाहून ती म्हणाली, 'या लोकांनीं मला माझ्या पतिराजापासून

पांच दिवस दूर कां वरं देविलें ?' चितेश्वर अग्नि तपस्यांत आला व धनाघात त्यानें पेट घेतला. त्या अग्नीमर्थें कांहीं प्रार्थना म्हणून तिनें पुढें टाकली. ती सत्यकाश त्या संतुष्याच्या काटापर्यंत हसुहसू लागत गेली व त्या व्याटाच्या मधोमध जाऊन मंचकावर बसल्यासारंगी दगडी. तिनें किंकाळी टोकली नाहीं किंवा तिच्या वेदना झाल्याचें अन्य कोणतेंही चिन्ह दिसलें नाहीं. वाघेळीं घाघांचा गजर करण्यांत आला; कारण सतीच्या वेदनेची किंकाळी कानां पडणें अशुभ-कारक समजतात. स्वतःच जाळून घेतल्यानें परलोकांत आपल्या पंतीशीं सनाभम होईल या एकाच दुर्निवार इच्छेमुळे तिनें या प्रकाराचा तोंड दिलें. तिचा नवरा मंगळवारीं मरण पावला. सुधवार संध्याकाळपर्यंत तिनें तांबूलाशिवाय कांहीं मक्षण केले नाहीं. पुढें तर तांबूल लागेंही तिनें सोडून दिलें. मंगळवारपासून पाणी तर ती प्यालीच नाहीं. नेसलेले दुगडे भिजवून तिनें ओल्या वस्त्रांनीं अग्निप्रवेश केला. त्या विधवेला आपल्या निश्चयापासून परावृत्त करण्याची तिच्या परव्या माणसांनीं आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली, हें येथें मला प्रांजलपणें कवूत घेलें पाहिजे. ती जर जिवंत राहाती तर तिच्या घरच्या माणसांनीं तिला आपल्या घराण्याचें भूयण म्हणून अत्यंत प्रेमानें व सन्मानानें वागविलें असतें; कारण वडील माणसांना अत्यंत प्रेमानें व सन्मानानें वागविणारे व त्यांच्या आज्ञा पाळणारे हिंदु लोकांसारखे लोक जगाच्या पाठीवर अन्यत्र सांपडणार नाहींत. आईवैशाही आजोबा जास्त मान दिला जातो. सिंहासनाभिष्ठित अशा एकाच्या महाराणीपुढें तिचे प्रजाजन ज्या आदरानें जाणार नाहींत त्या आदरानें नदीच्या पात्रामध्यें एका खडकावर डोक्याला एक तांबडा पटका व बांगावर सार्धें वस्त्र लपेटून बसलेल्या या विधवा बाईकडे तिची घरची मंडळी जात होती. ' (There is no people in the world among whom parents are more loved, honoured and obeyed than among the Hindoos, and the grand-mother is always more honoured than the mother. No queen upon her throne could ever have been approached with more reverence by her subjects than was this old lady by all the members of her family as she sat upon a naked rock in the bed of the river, with only a rag upon her head and a single white sheet over her shoulders).

चायको सती गेली, पण नवरा जिवंत !

कर्नल स्लीमन यानें ऐकलेली आणखी एका सतीची गोष्ट मोठ्या मौजेची आहे. जयलपूरचा एक कोळी बनारसला दोन महिन्याकरितां म्हणून कांहीं कामानिमित्त गेला. पुढें सहा महिने झाले तरी त्याचा पत्ताच नाहीं असें पाहून

घरची मंगळी कालजीत पडली. शेवटी एके रात्री त्याच्या बायकोला तो कोळी वाटेवर पारंग असे स्वप्न पडले. झाले. ती बाई गनी जावयाला सिद्ध झाली. या निर्धारापामून तिचा परावृत्त करण्याचा लोकानी पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु ती आपला हेका सोडीना. शेवटी नवऱ्याच्या ऐवजी त्याचे पांगोटे उरागी धरून ती बाई सती गेली आणि बरोबर दहा दिवसांनी तिचा नवरा परत आला ! प्रत्यक्ष हा प्रकार बोलव्यानी पाहिलेल्या माणसाकडून स्त्रीमनसा कळलेली ही गोष्ट आहे !

पूर्व जन्मातील पतीबरोबर सहगमन !

याच्यादीपेक्षा विनयान अशी सतीची आणखी एक गोष्ट सांगतो. कर्नल स्त्रीमनसा ती मृताच्या धारट्या भावानेच कथन येथी होती. ती अशी:—
 “ मेहोरा येथील धूली मुकल नांवाचा एक ब्राह्मण मरण पावला. त्याबरोबर तिकडून दोन मैलांच्या अंतरावर असलेल्या मिटोळी नांवाच्या गावातील लोधी ब्राह्मणेतर जातीचा एका देवकण्याची बायको त्याच्या घरी आली व आपण त्या ब्राह्मणाबरोबर सहगमन करणार म्हणून हद्द धरून दगडी. तिचे म्हणणे असे होते की, राह्य ब्राह्मण त्या बाईचा मागील तीन जन्मांत नवरा होता व त्याच्याबरोबर तिने तीन वेळा सहगमनही केले होते, आणि आता चवथ्यांदा तिला सहगमन करावयाचे आहे. तिचे दम साठ वर्गाचे होते व तिचा स्वतःचा नवराही पण जीवंत होता. त्यावेळी लोकांनी तिच्या सांगितले की, यात तिची काहीतरी चूक होत आहे; कारण मृत हा ब्राह्मण आहे तर ती लोधी आहे. तेव्हा ब्राह्मणांचा ब्राह्मणेतर बाईशी विवाह कसा होऊ शकेल ? त्याबरोबर ती बाई म्हणाली, “ यात चूकबिक काही नाही. गेल्या जन्मांत मी माझ्या वंधुबरोबर पवित्र काशीक्षेत्रांत वास करीत होते. तेव्हा एका अतिथीच्या अलांत मी चुकीने साखरेच्या जागी मीठ घातले. तेव्हा तो ब्राह्मण रागावला व “ पुढच्या जन्मी तू आपल्या सध्याच्या नवऱ्याला दुरावशील व सालच्या जातीत जन्म घेशील, असा मला शाप दिला; परंतु त्या जन्मात जर तू सदाचरणाने वागशील तर त्या पुढच्या जन्मी तू पूर्वपतीला जाऊन मिळशील, असेही त्याने सांगितले.” त्या लोधी बायकोचे हे बोलणे ऐकून लोक हंसले व “ बाई, तुला स्वप्न पडले नाही ना ! ” असे म्हणाले. त्या मृताला एक विषवा होती. तिला सहगमन करण्यापामून परावृत्त करण्यात आले होते. ती म्हणाली, ‘ मला जर तुम्ही सती जाऊ दिले नाही तरी आणखी कोणीही माझ्या पतीबरोबर सहगमन करता कामा नये. ’ पुढे त्या ब्राह्मणाच्या प्रेताला अग्निसंस्कार करण्यांत आला. तेव्हा ती बाई चोखन हळूच येऊन त्या चिन्तेतील मृदभर राख घेऊन पळून आपल्या गांवी गेली. तेथे आपला चावू नवरा व दीर यांना आपल्या पूर्वजन्मातील नवऱ्याकडे जाण्याचा तिने निर्धार सांगितला व

त्यांची अनुमतिही मिळविली. इंग्रजांचें राज्य त्यावेळीं प्रस्थापित झालें नव्हतें व तो भाग देशी राजाच्या ताब्यांत होता. त्या राजानें गांवांतील कोणीही माणसांनीं या बाईला सती जायला मदत करूं नये, असा हुकूम सोडला. त्याबरोबर ती बाई, तिचा नवरा व दीर या तिघांनींच मिळून लांकडें नदीच्या किनाऱ्यावर नेलीं व त्या लांकडांच्या दिगाऱ्यावर ती वसली व त्याला तिच्या इहजन्मीच्या नवऱ्यानें व दिरानें अग्नि लावला. अशा प्रकारें ती बाई पूर्वजन्मांतील ब्राह्मणपतीच्या मूढभर रासेबरोबर सती गेली ! ”

नागिणीचें मृत माणसाबरोबर सहगमन !

कर्नल स्लीमननें ही या लोधी घाईची गोष्ट जवळपूरच्या इंग्रजी कॉलेजचे आगळविद्याविभूषित प्रिन्सिपाल गुरुचरण बाबू यांना सांगितली व यासंबंधी त्यांचें मत विचारलें. तेव्हां ती लोधी घाई त्या ब्राह्मणाची पूर्वजन्मांतील पत्नी असावी ही गोष्ट पुष्कळशी शक्य आहे, असें ते म्हणाले व त्यांनीं या मताच्या पुरस्कारार्थ जी आपल्या घराण्यांतील गोष्ट सांगितली, ती याहीपेक्षा अद्भुत आहे. ते म्हणाले,

“ माझा पणजाळा तीन बायका होत्या. तो ज्यावेळीं मरण पावला, त्यावेळीं त्या तिघीही त्याच्या शवाबरोबर सती गेल्या. त्याची ही चिता जळत असतां एक नागीण येऊन त्या चितेवर चढली व त्या अग्नीबरोबर जळून गेली. दुसरी नागीण आली तीही तशीच जळून गेली. हजारों लोकांनीं हें दृश्य पाहिलें. या नागीणी त्या मृताच्या पूर्वजन्मांतील बायका होत्या. आद्याच्या वेळीं तो मृत व त्याच्या तीन बायका यांबरोबर त्या नागिणींनाही पूर्वजन्मून पिंड देण्यांत येऊं लागले. ”

सत्तीचे प्रकार

स्वतःला जिवंतपणीं जाळून घेणें ही गोष्ट सोपी नाही. प्रत्येक विधवेला असें धर्म आहे, असें म्हणणें कठीण आहे. जुन्या काळीं कांहीं विधवांना इच्छे-विह्वल व वळजथरीनेंही हिंदु राज्यात सहगमन करायें लागलें असणें पुष्कळच शक्य आहे. डॉ. फ्रांसो वेर्निये—त्याचा निर्देश मागे आला आहे—तो लिहितो, “ त्याहोरला एका अत्यंत सुस्वरूप विधवेला बळी देतांना मी पाहिली. तिचें वय बारा वर्षांपेक्षां जास्त होतें असें मला वाटत नाहीं. जेव्हां ती त्या भयंकर खड्ड्याजवळ आली, त्यावेळीं ती गरीब दिचारी पोर गेल्यासारखीच दिसत होती. तिच्या त्यावेळच्या मनोवेदनांचें वर्णन करणें अशक्य आहे. ती थरथरां कांपत होती व ओवसावोस्सीं रडत होती; परंतु तीनचार ब्राह्मणांनीं तिला एका वृद्धेचा मदतीनें त्या ठिकाणीं

आणून वळजरीने चिनेवर बसविली व पळतां येऊं नये म्हणून तिचे हातपाय बांधून टाकले. अशा प्रकारे त्या निष्पाप बालिकेच्या तानांनीं जाळून टाकले.” उपरिनिर्दिष्ट योगेनं वाचरे बांधां असे तीन प्रसंग वर्णन केले आहेत. त्यापैकी एक जमा :- “तुमळीपाणून सदा गैलांच्या अंतरावर आगर्भा एक सती भी पाहिटी. हा प्रसंग मात्र आतांपर्यंत पाहिजेच्या प्रसंगावेक्षां मज्जा आनंददायक वाटला. या दाहनें सती जाण्यास विष्कृत हरकत पेतली नाहीं; कारण अशा प्रतिकाराचा काही उपयोग होणार नाहीं, हें तिच्या माहित होतें. स्वतःची मुळीच इच्छा नसताही, प्राप्त प्रसंगाचा तोंड देण्याकरितां ती, मोठ्या धैर्यानें व शांतपणें त्या वेदलेल्या चित्तजगळ उभी होती. ब्राह्मणांच्या आशेतुसार ती अग्नि विशेष ज्ञानानें वेदविण्यात आला. तरीही ती बाई शांत व अविचल होती, हें पाहून त्या ब्राह्मणांना पार आनंद झाला; परंतु त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें ज्यावेळीं तिनें विस्तारानध्यें उडी घाटावयाची त्यावेळीं तिनें सहगमन करण्याचें साफ नाकारलें. त्याबरोबर त्या ब्राह्मणांना भयंकर राग येऊन तिला ते पकटूं लागले. इतक्यांत ज्या ब्राह्मणांनीं तिच्या अंगावर प्रथम हात घातला त्याला घट धरून त्याच्या समवेत तिनें अग्नीमध्ये उडी पेतली. अशा प्रकारे दुसऱ्याकरितां खगलेल्या खड्ड्यांत या राक्षसी ब्राह्मणांपैकीं एक स्वतःच नाश पावला.”

या गोष्टी हिंदू राष्ट्रांत घडल्या असल्या पाहिजेत. मुमलमान ब' इंग्लिश यांच्या जंमलाखालीं असलेल्या प्रदेशांत सती जाण्याच्या मार्गांत किती प्रचंड अडथळे निर्माण केले जात, याचे अनेक युरोपियन लोकांनीं केलेले तपशीलवार वर्णन घर आलेच आहे. असें असतांही सरकीय अमलाखालीं ज्या वाया सती जात त्या स्त्र्येनेंच जात असत, हें उघड आहे. १८१५ ते १८१८ या चवदा वर्षांच्या काळांत किती स्त्रिया सती गेल्या, याचे आंकडे इंग्रज सरकारनें गोळा केले होते ते पुढीलप्रमाणे :- कलकत्ता विभाग (५०९९), डाकाविभाग (६१०), मुर्शिदाबाद (२६०), पाटणा (७०९), बरेली (१९३), बनारस (११६५). बंगालमधील सहगमनाचे चवदा वर्षांचे आंकडे :- १८१५ (३७८), १८१६ (४४२), १८१७ (७०७), १८१८ (८३९), १८१९ (६५०), १८२० (५९८), १८२१ (६५४), १८२२ (५८३), १८२३ (५७५), १८२४ (५७२), १८२५ (६३९), १८२६ (५१८), १८२७ (५१७), व १८२८ (४६३). या आत्मसमर्पणाचा काय म्हणायें ? धार्मिक अधर्म कीं त्यागाचा कळस ?

महाराष्ट्रावाहेरचा महाराष्ट्र

एका गुर्जर कवीने ' ज्यां ज्यां वसे एक गुजराती त्यां त्यां सदाकाळ गुजरात, ' असे आपल्या काव्यांत उद्गार काढले आहेत. श्रियुत मुनशीप्रमाणेच मलाही ते ' वास्तविक अने व्यावहारिक सत्य छे, ' असे वाटतात; परंतु त्याच-बरोबर जेथे जेथे एक बंगाली वास्तव्य करतो, तोही सदाकाळ बंगाल, हें तितकेंच वास्तविक आणि व्यावहारिक सत्य आहे, असें मी समजतो. मात्र याचा अर्थ असा नव्हे कीं उद्यां एकाद्या बंगाली बाबूला, ९९ गुर्जर लोकवस्ती असलेल्या एकाद्या गांवांत जाऊन तो सगळ्याच गांव बंगाल आहे, असा हसक सांगता येईल ! एक टक्का बंगाल तर ९९ टक्के तो भाग गुजरात ठरेल, आणि बहुसंख्य लोकांचा त्या भागावर स्वाभाविकच जास्त दृष्ट राहील. माझे ते माझे आणि तुझे तेही माझे, ही वृत्ति अन्यायाची होईल. जुन्या काळीं कोणत्याही प्रदेशांच्या सीमा, संज्ञा व स्वरूप हें तेथील राजकीय सत्तेवर अवलंबून असे; परंतु भारत हा सांप्रत एकाच राजकीय शासना-खाली असल्यामुळे आज कर्नाटक, गुजरात किंवा महाराष्ट्र हे प्रांतिक भेद राजकीय दृष्ट्या करता येणें अशक्य आहे. वडोद्यात एकेकाळीं महाराष्ट्रीयानें राज्य होतें, म्हणून तो महाराष्ट्र, किंवा इंदूर-ग्वाल्हेरात नागें मराठे राज्य करीत होते म्हणून तो महाराष्ट्र, असा हसक सांगणें आज फुकट आहे. भाषाचार प्रांतरचना कराय-याची म्हटलें म्हणजे बहुसंख्यांक भाषिकांच्या नावावर तो तो प्रदेश मोडेल व अल्पसंख्यांक भाषिकांना आपला भाषा किंवा संहृति सुरक्षित राखण्याचें तेथें स्वातंत्र्य असेल. कोणताही भूप्रदेश घेतला, सर्ग शंभर द्या. एकच भाषा बोलणारे लोक तेथें असतील, असें होणें अशक्यच आहे. त्या प्रदेशाच्या राजकीय, वैज्ञानिक औद्योगिक किंवा व्यापारवियवक महत्त्वाप्रमाणेंच त्या भाषांत अन्यभाषिकांची कमीजास्त प्रमाणावर गर्दी ही होणारच.

चरील सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे आजच्या महाराष्ट्र देशाची व्याप्ति किंवा व्याख्या बहुसंख्य मराठी बोलणाऱ्या लोकांचा सलग प्रांत, अशी करता येण्यासारखी आहे; परंतु निरनिराळ्या कारणामुळे ह्या प्रांतावाहेर जेथें मराठी भाषिक असतील, तोही प्रांत या लेखाच्या आरभीच म्हटल्याप्रमाणें त्या त्या प्रमाणानें महाराष्ट्रच आहे. या महाराष्ट्राला ' महाराष्ट्रावाहेरचा महाराष्ट्र ' असें

पर दिग्गजांत तोडे, वन वस्तुतः राहें असे Paradoxical नांव द्यावयास हरकत नाही. एकाद्या समाजातील लोक स्वतःची जन्मभूमी सोडून अन्य सुदुर्गमस्थे जाण्याच्या मुळाशी अनेक कारणे असू शकतात. विद्याज्जन, राजकीय सुदुर्लभिरी, व्यापारउद्योग, दुष्काल किंवा धार्मिक छळ, अशी काही कारणे सांगता येतील.

वापकी व्यापार-उद्योगाच्या निमित्ताने किती महाराष्ट्रीय बाहेर गेले, हे सांगण्यासारखा निश्चित पुरावा मजपुढे नाही; तरी इतर जी काही कारणे पर नमूद केली आहेत, त्यांमुळे पुष्कळ महाराष्ट्रीय मूल महाराष्ट्राबाहेर गेले असे म्हणता येण्यासारखे आहे. वापकीज हे महाराष्ट्रीयच वैशिष्ट्य नाही. विद्या व पराक्रम हेच त्यांचे विशेष होत. आज व्यापाराने मुंबई, दिल्ली, पुणे, कलकत्ता, मद्रास अशासारख्या शहरां पुष्कळ बुद्धिमान लोक विद्याव्यपादनाकरिता किंवा आपल्या पांडित्याला योग्य अवसर मिळाला म्हणून गेल्या होतात, त्याप्रमाणे प्राचीनकाळी बुद्धिमान लोक काशी, उज्जयिनी, कांची, रामेश्वर अशा स्थानी वास्तव्य करून राहत.

हिंदुस्थानातील शिक्षणासंदर्भी ले. टी. बी. जर्विस यांनी ता. ८ सप्टेंबर १८२४ तारखेचा एक वृत्तांत मुंबई सरकारला सादर केला होता. त्यांत दक्षिण कोंकणासंदर्भी तो लिहितो,

"This country has been always famed for the eminent statesmen, expounders of law, religion and science which it has furnished to all India. It is probable that at least a tenth part of the Brahmins, who attain to manhood, visit Benares; and it is there, that the most learned Shastree acquires the rudiments of the Sanskrit. ... There are about 250 houses of Concan Brahmins at Benares and there are various Schools in that City for the instruction of Hindoo in Sanskrit which are under Teachers of this country".

दक्षिण कोंकण म्हणजे केवळ सध्याचा कुलाबा जिल्हा किंवा फार तर रत्नागिरी-राजापूर हा भाग, ले. जर्विसच्या दृष्टीपुढे असावा. त्याच्याही सालच्या कोंकणांतील लोक काशीमध्ये त्या काळी प्रसिद्ध होते, हे अमरकोशाचे प्रसिद्ध टीकाकार महेश्वरशान्त्री सुलटणकर यांच्यासारख्या गोमंतकांतील पंडितांच्या उदाहरणावरून दिसून येते. याशिवाय पैठण वर्गरे देशावरील कितीतरी महाराष्ट्रीय ब्राह्मण घराणीं काशी किंवा दक्षिणेकडील धर्मस्थानांत त्या काळी वास्तव्य करून राहिलीं असावी. 'महाराष्ट्राबाहेरचा महाराष्ट्र' या ठिकाणीं फार मोठा असावा. या निरनिराळ्या धर्मस्थानांतील ज्ञाना घराण्यांची महाराष्ट्रीय परंपरेची नोंद अद्वय करून ठेवण्या सारखी आहे.

विद्येप्रमाणे पराक्रम हे महाराष्ट्राचे एक वैशिष्ट्य होय, असें वर सांगितले, त्यामुळे महाराष्ट्रीयांच्या राजकीय सत्तेच्या विस्ताराबरोबर महाराष्ट्रीय लोक महाराष्ट्रावाहेर पसरले आणि उत्तरेकडे आणि दक्षिणेकडे ठिकठिकाणी 'महाराष्ट्र वाहेरचा महाराष्ट्र' निर्माण झाला. उत्तरेकडे ग्वाल्हेर, इंदूर, बडोदे वगैरे ठिकाणी आज महाराष्ट्रीय घराणीं महाराष्ट्रीय राजसत्तेबरोबर किंवा नंतर तिकडे गेलेली स्थायिक होऊन राहिली आहेत. उत्तरेकडील ही मराठी राजकीय सत्ता उशिरां गेलेली व तिचा लोपही आपल्या डोक्यादेखतच झालेला असल्यामुळे या उत्तरेकडील महाराष्ट्रावाहेरच्या महाराष्ट्रसंबंधी या ठिकाणी विशेष तिहिण्याचे कारण नाही; परंतु दक्षिणेकडे मराठी सत्ता फार जुन्या काळीं गेली आणि ती नष्ट होऊनही फार काळ लोटला असल्यामुळे या दक्षिणेकडील "महाराष्ट्रावाहेरच्या महाराष्ट्रा" संबंधी आपणास असावी तितकी (किंवा मुळीच) माहिती नाही, असें म्हटल्यास चालेल.

दक्षिणेचा आणि महाराष्ट्रीयांचा राजकीय संबंध फार जुन्या काळचा म्हणजे विजयानगरच्या हिंदु साम्राज्यापर्यंतचा तरी आहे. १५४४ च्या एका सदाशिव-रायाच्या साम्रपट्यामध्ये 'सिंहासनसमुद्रासिमे' येथील व्हायसराय श्रीमान महा-मंडलेश्वर श्री. मराठेय विठ्ठलधर-देव-महा-भारसु हा होता, त्याची सत्ता बंगलोरपर्यंत पसरली होती आणि त्या ठिकाणी त्याचा 'कार्यकर्ता' नांवाचा प्रतिनिधि राहत असे, असें नमूद आहे. पुढे १५६५ मध्ये विजयानगर साम्राज्य नष्ट झाल्यावर मुघलमानाच्या सत्तेखाली शाहजी, मादाजी, बेदोजी, अनंतोजी, आणि बाळाजी हेवतराव अशा मराठे सरदारांची नवे चमकतांना दिसतात. बंगलोरमध्ये मराठ्यांच्या सत्तेची मुहूर्तमेढ शाहजी भोंसले यांनी रोवली, हे तर स्पष्टच आहे. १६७५ मध्ये तंजावर नायक घराण्यापासून जिंकीपर्यंत बंगलोर हे येकोजीचे वास्तव्यस्थान होते. पुढे तंजावर ही आपली राजधानी करून तिकडूनच तो बंगलोरच्या जहागिरीची व्यवस्था पाहू लागला. बंगलूर, तंजावर याप्रमाणेच जिंजी, चेन्नोर हे मराठ्यांचे बालेकिडे बनले होते. मराठी सत्ता या भागांत असताना पंडित, कीर्तनकार, गवई, तडक्ये अशा अनेक महाराष्ट्रीयाना तिकडे आश्रय होता. रघुनाथपंडित, आनंदतनय, माधव, गोसावीनंदन, भगवद्गीतेवर मराठी टीका लिहिणारा हुसेनांबरराव असे कितीतरी मराठी कवि या दक्षिणेकडील 'महाराष्ट्रा-वाहेरच्या महाराष्ट्रात' होऊन गेले. स्वतः तंजावरच्या राजाचेही काही ग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यापैकी शाहजी व प्रतापसिंह हे नाटकरूढ होते. राजा प्रतापसिंहांनी प्रबोधचंद्रोदय, पार्वतीस्त्याण, मित्रविंदापरिणय वगैरे नाटके लिहिली. राजा सरफोजी याच्या त्रिपट्टी यात्रेच्या लावण्या व देवेंद्र कोर्सेजी असे तंजावरच्या

१. रस्तीमहाल झाल्यामधील काही निवडक ग्रंथ मद्रास सरकारने आलिपडे छापून

प्रसिद्ध केले आहेत. सरकारने प्रसिद्ध केलेल्या वृहदीश्वर देवाच्याजवळ असलेल्या मराठी शिलालेखाचीच टेथी आकाराची पृष्ठे एकदो दहा भरतात ! असो.

मराठांची दक्षिणेकडील राजकीय सत्ता शिवाजीच्या निधनानंतर कमी होत चालली. निरवदेवराज बोडेयार हा प्रदल होत चालला आणि बंगलोरच्या जहागिरीचा कारभार तंजावरहून चालविणे कठीण होऊ लागल्यामुळे १६८७ मध्ये येकोजीने ती त्याला तीन लाख रुपयांना विकून टाकली. म्हैसूर राज्याच्या पदरीही काही महाराष्ट्रीय बेळेबेळी मोठ्या अधिकारावर होते. हैदर व टिपू बाना यशस्वी विरोध करण्यात म्हैसूर राज्याचा मदत करणारा दुसऱ्या कृष्णराजाचा विश्वासु सेनापति सेंडेराव, तिसऱ्या कृष्णराजाचा सेनापति विठोपंत बदामी, अशी काही नावे सांगता येतील. १८१८ साली पेशव्यांची सत्ता नष्ट झाल्यावर त्यांच्यावर अवलंबून असलेली बरीच महाराष्ट्रीय घराणी म्हैसूरच्या आभयाला गेली व त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा तेथील राजकर्त्यांनी चांगला उपयोग करून घेतला. यातंबंधी बंगळूर येथील रावग्राहेव सी. हयवदन राव लिहितात,

"The continued effect of the influence wielded by these Mahratta families in the state has been the spread of Marathi language as the language of the administration at one time and the spread of Mahratta culture which made active service for the good of the state its primary duty; whether in the higher administrative or military walks of life, the Mahrattas have always distinguished themselves by their zeal, hard work and infinite capacity for taking pains in the interests of common good. Politically they have been in the forefront, their sagacity, alertness and adaptability being well known".

१९३७ साली प्रसिद्ध झालेल्या या लेखात त्यांनी आणखी माहिती दिली आहे ती अशी : सध्या म्हैसूर संस्थानात ५३,००० मराठ्यांची वस्ती आहे. बाकिचाय महाराष्ट्रीय माझग आहेत ते निराळे. संस्थानातील आठही जिल्ह्यांत मराठे पसरले आहेत; पण शिमोगा, कोल्हार आणि बंगलोर या जिल्ह्यांमध्येच त्यांचे विशेष वास्तव्य आहे. यापैकी ५०,००० लोक मराठी भाषा बोलतात. काही घराण्यांनी मोंकताळच्या स्थानिक दळणानुळे कोनही भाषा स्वीकारलेली आहे. भारतीय सरकारचा एक भाग जमलेल्या म्हैसूरच्या गेल्या या मराठ्यांची पुष्कळ भरती होते. त्यांनी बरिष्ठ अधिकाऱ्यापन्हेही मुन्ना काढी म्हैसूरत पराक्रम गाजविणाऱ्या मराठ्यांचे वंशज असे पुष्कळ महाराष्ट्रीय माझग आहेत. हे म्हैसूर संस्थानातील महाराष्ट्रमधली इतले. तंजावरमध्ये गेल्या दलमाच्या

मध्यापर्यंत महाराष्ट्रीय सत्ता होती. सरफोजीचा पुत्र शिवाजी १८५५ साली पुरपसंतान मागे न ठेवितां निघून पावल्यामुळे हे संस्थान खालसा होऊन इंग्रजी राज्यांत समाविष्ट करण्यांत आले.

एकाद्या भागांतील राजकीय सत्ता नष्ट झाली, तरी तेथील जुनी राजभाषा नष्ट होत नाही, ही गोष्ट हिंदुस्थानांतील इंग्रजी भाषेवरूनही आज आपणांस दिसून येते. राजाश्रय नसल्यामुळे पोरनी झालेल्या मराठी भाषेचे दक्षिणेतील महाराष्ट्रीयानीं प्रेमळ माउलीप्रमाणें प्रेमानें संरक्षण केलें व सध्याही ते करीत आहेत. १९०९ साली झालेल्या बडोदें येथील साहित्यसंमेलनांत दिवाण बहादूर व्ही. पी. माधवराय म्हणाले,

"It is not Maharashtra proper alone which is interested in the cultivation of the Mahratta language. Mahratti was the court language in the small Kingdom of Tanjore up to the middle of the last century. His Highness the penultimate Maharaja of Mysore, who died in 1868 was an accomplished Mahratti scholar and many of his Nirups are in Mahratti. In some of the British districts in the Madras Presidency and even in the Board of Revenue, if I am not mistaken, there was a Mahratti Dufter up to the middle of the last century. In Travancore also, the southernmost state in India, the Mahratti Language was introduced in the court of one of the Maharajas and the late and penultimate Maharajas were good Mahratta scholars. A knowledge of Mahratti upto a very recent date was a mark of culture and refinement."

राज्याची भाषा परभाषिक असलेल्या महाराष्ट्रीयानीं शिकावी, हे स्वाभाविक आहे; परंतु स्वतः राज्यकर्त्यांना व विक्रडाल परभाषिक लोकांना मराठी भाषेचे ज्ञान हे सुसंस्कृतपणाचेच एक लक्षण आहे, असे वाटण्यास लावावे, यावरून 'महाराष्ट्राबोहेरच्या या महाराष्ट्रा'ची प्रगट तेजस्विता आपणांस दळून येते. तरी-पण इतर महाराष्ट्रीयानांपासून अलग झालेल्या आणि परभाषिकामध्ये सांपडलेल्या कांहीं एकलौढ्या महाराष्ट्रीय घराण्यांनी स्वतःच्या मराठीचा त्याग करून स्थानिक भाषेला स्वीकार करणे, हेही तितकेच स्वाभाविक आहे. अशा कांहीं घराण्यांचा उल्लेख रावसाहेब हयवदनराव यांच्या वर उद्धृत केलेल्या उताऱ्यांत आलाच आहे. त्या काळीं जमीन पुष्कळ कानडी घराणीं महाराष्ट्रांत येऊन महाराष्ट्रीय बनल्याचेही दाखविताने.

अद्याच मजारे काही महागष्टीन मुरतेंत जाऊन गुजराती झाल्याचें दादोबा पांडुरंग यांनी आपल्या आत्मचरित्रांत लिहून ठेविलें आहे. ते लिहितात: “येथे इंग्रजी झाली तेव्हांवायून या शहरांत मुंबईचे काही प्रभु बस्ती करून राहिले आहेत. पूर्वी ते त्या वेळेच्या इंग्रजी अमलांत बरेच अधिकारी होते व त्यांनी बराच पैसा गोळा केला होता. त्यांची मी गेल्या तेव्हा मुरतेंत दहादहा घरे होती व त्यांची येथे जन्मभाषा बद्दल गुजराती भाषा झाली आहे. घरी वायकापोरांमुद्दां गुजरातीत पोहोतात. भिन्नेभांग तर मराठी येऊच नाही. कित्तेकांनी तर महाराजाची कंठीमुद्दां वाचली आहे...यांचा मुंबईच्या परभाषी संबंधव्यवहार असतो.”

याच्या उलट काही गुजराती कुटुंबे महाराष्ट्रांत येऊन पूर्णपणे महाराष्ट्रीनांत मिसळून गेलेली कुळावा झिह्वा व इतर ठिकाणी आहेत, असें दाम्निष्यांत येते.

मराठ्यांची राज्यसत्ता नष्ट होऊन त्यांचा आशय माहीत झाल्यामुळे संजावर, बंगळोर बगरे भागांतील पुष्कळ महाराष्ट्रीय कुटुंबे उदरनिर्वाहाच्या निमित्ताने ठिकठिकाणी गेली. अशा महाराष्ट्रीयानांची बरीच मोठी बस्ती मद्रास शहरांत आहे. आपली महाराष्ट्रीय संस्कृति व मराठी भाषा यांचे संरक्षण करण्यासंबंधी त्यांनी केलेले प्रयत्न पाहून या महाराष्ट्राबाहेरच्या महाराष्ट्रीयानांसंबंधी अत्यंत आदर वाटू लागतो, आणि त्याचबरोबर आपणांस या आपल्या महाराष्ट्रीयानांची मुळीच माहिती नसावी, याबद्दल लजा व खेद यांनी अन्तःकरण भरून येते.

अद्या काही प्रयत्नांची उपलब्ध असलेली काही माहिती खाली देतां:—
१८८३ साली मद्रासमध्ये महाराष्ट्र भाषा व संस्कृति याच्या रक्षणाकरिता ‘दि मद्रास मराठा असोसिएशन’ नांवाची एक संस्था स्थापन झाली. तिचे कार्य १८८८ पासून विशेष जोराने सुरू झाले. या संस्थेचे आश्रयदाते थरणीचे जहागीरदार ए. ए. धर्माविरावसाहेब, राजा सर टी. भाषवराव, आणि अख्यस्त दिवाणसाहेब आर्. रघुनाथ राव हे होते.

त्यांनी सांगील उपायांनी मराठी भाषेला उत्तेजन देण्याचे ठरविले:

- (१) मराठी भाषेच्या विकासाकरितां वादविवादमत्ता घडवून आणणे.
- (२) ग्रंथसंग्रहालय व वाचनालय उघडणे.
- (३) व्याख्याने देणे.

(४) मराठी मातृभाषा घेऊन चुनिव्हरिटीच्या परीक्षांना बसणाऱ्या विद्यार्थ्याकरितां शाळा उघडणे.

या संस्थेची एक महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या शिक्षणक्रमांत मॅट्रिकपासून एम्. ए. पर्यंत झालेला मराठी भाषेचा अन्तर्भाव होय. याविषयी श्री. इ. विनायकराव हे लिहितात,

" They were able to persuade the University of Madras to include Marathi as a subject for examination from the Matriculation to the M. A. Degree Examination. Be it noted that at that time such a recognition had not been accorded to Marathi even by the Bombay University. "

या संस्थेमार्फत त्रिप्टिकेन येथे एक मिटल स्कूल स्थापन करण्यांत आले. या शाळेत सर्व शिक्षण मराठी भाषेनुच देण्यांत येत असे. येथेच एक ग्रंथालयही उघडले होते व व्याख्याने किंवा वादविवादसभाही याच जागी भरत.

सा. २६ वेव्हारी १८८८ रोजी या संस्थेच्या सम्राट्दानीं प्रावणकोरच्या महाराजांना मानपत्र अर्पण केले, त्या वेळीं उत्तरादासल केलेल्या भाषणांत महाराज म्हणाले :

" As I said at Tanjore, the southern home of the Maharattas, the state of Travancore is much indebted to you-intellectual race for some of the best Dewans * who have administered its affairs and to none more than to the distinguished politician, Sir Madhao Rao, who came into Travancore a scholar and left it a statesman of renown, to carry into the service of two Sovereigns successively to his own race, the benefit of the knowledge and experience he had acquired in the land of the Perumals. A nation with a history like yours, which can in the present day, produce such remarkable men as Rajah Sir T. Madhao Rao, Dewan

* दक्षिणेत जे महाराष्ट्रीय दिवाण झाले, त्यांची उपलब्ध झालेली नावे, ते कोठे दिवाण झाले एतद्विषयक माहितीसह पुढे देतो :—

१ राय राया वेंकट राव (प्रावणकोर), २ दिवाण टी. रामा राव (प्रावणकोर), ३ दिवाण रेड्डी राव (प्रावणकोर), ४ दिवाण सुब्रह्मराव (प्रावणकोर), ५ राजा सर टी. माधव राव (प्रावणकोर, इंदूर, बडोदे), ६ दिवाणवहादुर व्हाट. रघुनाथ राव (इंदूर), ७ दिवाण व्ही. पी. माधव राव (प्रावणकोर, भईसूर, बडोदे), ८ प्रधानशिरोमणि टी. आनंदराव (भईसूर), ९ दिवाणवहादुर के. कृष्णस्वामी राव (प्रावणकोर). न्यायाधीश, प्रोफेसर, वकील, इंजिनियर, संशोधक, पोलिस अधिकारी, अशा इतर विविध क्षेत्रांतही दक्षिणेकडील महाराष्ट्रीयानीं मानाच्या जागा मिळविलेल्या दिसतात.

Bahadur Ragunatha Rao and others, whom I have lately met in Tanjore and Poona need have no fear of being beaten in the race for a position, in the front ranks of civilisation, which is vigorously being run all over India".

‘आरंभशूरा : सलु दाक्षिणात्या : ’ या निवन्नास अनुसन्धन ही संस्था मागे पडली व ‘ धि सौथ इंडियन मराठा ब्राह्मणसभा, मद्रास ’ ही नवी संस्था अस्तित्वांत आली. “The development and preservation of the Marathi language and culture and its usages and tradition” हे या संस्थेचे उद्दिष्ट होते. आणखीही एक संस्था ‘महाराष्ट्रसभा’ या नावाने त्रिप्लिकेनच्या आसपास राहणाऱ्या महाराष्ट्रीयांनी ता. १८-१०-१९०४ रोजी दख्ख्याच्या मुमुहूर्तावर स्थापन केली. या सभेचे उद्दिष्ट “bringing together the scattered members of the Marathi speaking community and to encourage the study of Marathi language and literature,” असे होते. संस्थेचे एक मराठी ग्रंथालय होते. ‘केमरी’ पत्र तिकडे येत असे. मधूनमधून या संस्थेत मराठी कथा-कांतेने होत. शिवाजी-उत्सवही दरवर्षी साजरा करण्यांत येत असे. १९०८ साली भारतीय सभा मद्रासमध्ये भरली, त्या वेळी दिवाणगवाहदूर के. कृष्णस्वामी राय हे ब्राह्मणकोरने महाराष्ट्रीय दिवाण स्वागताध्यक्ष होते. या वेळी नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले तेथे राष्ट्रीय समेकरितां गेले असतां या मस्थेने त्यांना निमंत्रण करून त्यांचा सत्कार केला होता. ही संस्था पाच वर्षे चालली.

१९०७ साली कुंभकोणमूला ‘मराठी मंडळी’ नावाची एक संस्था स्थापन झाली. “To encourage the study of Marathi and to arrange for meetings and debates for the benefit of the young men of the community,” हे या संस्थेचे ध्येय होते. दिवाण-गवाहदूर रघुनाथ राव या संस्थेचे अध्यक्ष होते. हीही संस्था अरुणाचुपी ठरून १९०९ साली बंद पडली.

या ज्या संस्था अल्पायुषी ठरल्या यांचे कारण सर्वसाधारण लोकांची आर्थिक अस्वस्थता हेच दिसून येईल. पेढ्यांच्या राज्या बुडाल्यावर विद्याव्यासंगी लोकांची जी स्थिति मूळ महाराष्ट्रात झाली, तीच स्थिति दक्षिणेकडील “महाराष्ट्रा-बाहेरच्या महाराष्ट्रातील” मराठ्यांची गुत्ता संपुष्टांत आल्यावर झाली. दक्षिणेकडील या महाराष्ट्रियांसंबंधी लिहितांना सर ए. डेपेंच्या शास्त्री म्हणतात: “they are not rich, they cannot beg, they cannot starve, they must live.” आजच्या जीवनाचे घडपटीमध्ये टिकून धरण्याचा

असेल, तर द्रव्यार्जनाचें एक साधन जें विद्यार्जन त्याचे मार्ग या समाजातील तरुणांना मोकळे झाले पाहिजेत, ही गोष्ट श्रीयुत इ. विनायक रावांनीं अचूक ओळखली आणि त्याप्रमाणें (१) समाजामध्ये शिक्षणप्रसार करणें, (२) स्त्रीपुरुषांमध्ये नव्या सहकारी तत्वांचा व काटकसरीच्या कल्पनांचा फैलाव करणें, (३) समाजामधील निरनिराळे लोक एकत्र घेऊन त्यामध्ये दळणवळण बाढण्याकरितां मराठीमध्ये कीर्तने व भजने घडवून आणणें आणि (४) वाचनालये व ग्रंथालये उघडणे आणि सरकारमान्य शाळेमध्ये मराठी शिक्षणाची सोय करणें, या गोष्टींकरितां एक स्वतंत्र नवी संस्था स्थापन करावी, असें ठरलें. त्याप्रमाणें ता. १५ सप्टेंबर १९१२ रोजीं मद्रासमधील प्रमुख महाराष्ट्रीवांची सभा भरून 'मराठा एज्युकेशन फंड' नांवाची नवी संस्था स्थापन करण्यांत आली. या संस्थेचे पहिले अध्यक्ष, नावणकोरचे दिवाण, दिवाणबहादूर के. कृष्णस्वामी राव हे होते. या संस्थेचें उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणें आहे :

" The object of the Fund shall be to afford facilities for the education of Maharatta youths in the Madras Presidency and the province of Mysore by meeting their college and school fees and if funds permit by arranging for their boarding and lodging. "

१९१२ साली स्थापन झालेल्या या संस्थेने १९३७ साली आपला राय्य-महोत्सव मोठ्या थाटानें साजरा केला. अद्यापिही ही संस्था उत्तम प्रकारें चालली असून Mowbray's, Teynampet (Madras) या ठिकाणीं महाराष्ट्र-निवास या नांवाची इमारतदेखील चालकांनीं उभारली आहे. संस्थेच्या या यदाचे पुष्कळसें श्रेय सनत २५ वर्षे ज्यांनीं ऑनररी सेक्रेटरी म्हणून कार्य केले त्या ई. विनायक राव यांना शोधें लागेल. या संस्थेच्या उद्दिष्टांत मराठी भाषेला जितकें महत्त्व द्यावयाला पाहिजे तितकें न दिलें गेल्यामुळे कोही सभासदांनीं अंतर्गुष्ट होऊन आरंभीं कधी चळवळ केली, त्यासंबंधीं उपरिनिर्दिष्ट विनायक राव लिहितात,

" Those who wished to give primary importance to the development of Marathi among the objects of the Fund began to press forward their proposal insisently. I suggested that a separate association may, if necessary be formed with the sole object of encouraging the study of Marathi... My suggestion was accepted and a separate institute was started under the name " Marathi Sangh " at Triplicane. . During its short existence of about a couple of years, it did useful

work in arranging for periodical meetings and debates where the proceedings were mostly in Marathi. After the Marathi Sangh ceased to function, with the idea of doing something exclusively for the promotion of Marathi, an association called the "Marathi Library Association" was formed. Those connected with it thought of running a free Marathi Girls School at Triplicane, teaching only English and Marathi. The name of the association was therefore changed to "The Marathi Girls' Schools Association". After some months even that name was dropped and the name "Maharashtra Association, Triplicane," was adopted."

अशा प्रकारे थोडक्यांत हा दक्षिणेकडील महाराष्ट्राबोहेरच्या महाराष्ट्रानीत, महाराष्ट्र भाषा व संस्कृति यांचे रक्षण करण्याच्या घडणुकीचा इतिहास आहे. महाराष्ट्रनिधि लिमिटेड, नांवाची बँकही तेथे उभारण्यांत आली होती; पण ती पुढे बंद पडली. मगटा एज्युकेशन फंड हीच एर संस्था सध्या जोरात चालली आहे. तिचा मुख्य उद्देश मराठी भाषिक विद्यार्थ्यांना मद्रास व म्हैसूर (चे विद्याभ्यांतील उच्च शिक्षण येव्हाग स्कॉलरशिपा देणे आणि औद्योगिक व व्यापारी शिक्षण घेव्हाच्या व परदेशात जाव्हाच्या विद्यार्थ्यांना मदत करणे हा आहे. मराठी शिक्षणाच्या मदत करणे, मराठी वाचनालये स्थापने, मराठी भाषा घेऊन परीक्षेला बसव्हाच्या विद्यार्थ्यांना मदत करणे आणि मराठी भाषिकांना एकत्र आणव्हा-करिता व्याख्यान, हरिकथा, मञ्चन, कीर्तने वगैरे, प्रवचन घडवून आणणे, दाही एक या संस्थेचा दुसरा महत्वाचा उद्देश आहे. (The next important object of the Fund to promote the study of Marathi and preserve the language in South India). या संस्थेचे अलीकडील काही बडवाच मी मुद्दान तिकडून मागवून आणले, व वाचून पाहिले; परंतु या दुसऱ्या महत्वाच्या उद्देशाकडे चान्दकांचे धोरणकडे पूर्वीच्या लोकांसारखे लक्ष आहे, असे मला वाटले नाही. मराठी भाषेचा तिकडील जुना अभिमान मंदोदर चालला आहे, अशी मला संका येते. तो पुनः काढव्हाय महाराष्ट्रातील महाराष्ट्राशी त्याचा जस्त संबंध व दळगदळन राहो अचम्य आहे.

मद्रास शासनाच्या महाराष्ट्रसंबंधी अभिमान बाळगव्हारा एवढा मोठा सम्राज आहे, याची आपल्यापैकी कित्याकांना माहिती आहे! निदान मला तरी नव्हती. एका वर्षापूर्वी, माझ्या एका डॉक्टरमित्रांना पारंपर्य भालेचे दुर्मिळ शास्त्रेचे एक पुस्तक हवे होते, म्हणून एका सेक्रेटरीड पुस्तकाच्या दुकानांत मी सहज गेलो

असतां तेथें 'मराठा एल्युकेशन फंड' चा १९३७ साली प्रसिद्ध झालेला Silver Jubilee Souvenir दिसला व तो मी विकत घेतला. घरी आल्यावर त्यांतील या महाराष्ट्राशहरेच्या महाराष्ट्रांतील मराठी भाषेच्या घटपडीचा घृतांत वाचून मी आश्चर्यचकित झालों. या लोकांच्या आम्ही आतांपर्यंत केलेल्या उमेद्वेदका मला दाज वाटली. मला या गोष्टीची मुळीच जाणीव नव्हती, असे मात्र नाही. महाराष्ट्राशहरेच्या महाराष्ट्रीयांशीं संपर्क घटवून आणण्याची आवश्यकता कारवारच्या साहित्यसंमेलनांतील अध्यक्षीय भाषणांत मी जोरानें प्रतिपादन केलेली पुष्कळांनीं वाचली असेल. "मुंबई-पुण्यासारख्या नोंवत्या शहरात संमेलने भरविणें सोपें असलें, तरी अशा ठिकाणीं ती पुनः पुनः न भरवितां ज्या ठिकाणीं संमेलनानें मुळीच पाऊल टाकलेलें नाही, अशा जागीं हा साहित्यसोहळा राजरा होईल, अशाप्रकारची व्यवस्था करणें यापुढें युक्त होईल. दिव्हीमध्यें महाराष्ट्रीयांची घरीच बसती आहे, अशा ठिकाणीं एकादें वर्षीं आपणें संमेलन कां भरू नये!... अशाच प्रकारें थारवाड, मंगळूर अशा कर्नाटकांतील भागांत महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन भरविल्याम तिकडील महाराष्ट्रीयांमध्ये मराठीसंबंधी आत्मीयता जागृत करण्यास त्यांची फार मदत होईल," असे मी उद्गार काढते होते. त्याप्रमाणें अहमदाबाद व दिव्ही येथें अर्पिद, घेल्यादरी व थंदा गराटी साहित्य संमेलनें भरलीं हें पाहून मला संतोष झाला; परंतु याहीपेक्षां तंजावर, वंगळूर, मद्रास या भागांत तीं भरण्याची जास्त निकट आहे यांत शंका नाही.

आपली स्वतःची भूमि सोडण्यास ज्या काही गोष्टी फारणीभूत होतात, असें वर सांगितलें, त्यापैकी दुष्काळ किंवा धर्मछळ याचा विचार करण्याचा राहिला. रा. व. आर्. कृष्णराव भोंसले हे दक्षिणेंतील महाराष्ट्रीयांच्या बसती-संबंधी लिहितात, "South Canara and Malabar, Cochin and Travancore were probably colonised from the coast and these settlements had little or no connection with the political domination established in the middle of the seventeenth century by Shahaji and his sons".

या बसतीच्या मुळाशीं दुष्काळ व धर्मछळ हीं कारणें असावीत, असें मला वाटतें. दुष्काळासंबंधी निश्चित सांगता येत नाही; परंतु मंगळूर, कोचीन वगैरे भागांत गोमंतकातील पुष्कळ कुटुंबे पोर्तुगीज धर्मछळाच्या वेळीं गेलीं, हें प्रसिद्धच आहे. तीं केवळ हिंदूच नव्हे, तर नुकतीच वाटविलेलीं ख्रिस्ती कुटुंबेही त्यात पुष्कळ आहेत; कारण ईश्वरसिंघनचा धाक हिंदूपेक्षाही ख्रिस्ती लोकानाच जास्त होता. ख्रिस्ती धर्मान्तराच्या कार्यांत अडथळा आणल्याच्या आरोपासाठीं हिंदू लोकांना ईश्वरसिंघनला साधी शिक्षा देता येई; परंतु त्यांना जीवत जाळण्याचा

इन्विसिशनन्या अधिष्ठात नसे. एकाचा खिस्ती मागसाला जुन्या धर्माच्या चाळी-रीती पाळल्यापद्धत मिथा झाल्यावर त्याला जीवंतही जाळण्यांत येई व त्याची अर्धी मालमत्ता इन्विसिशनन्या व अर्धी रियादीला मिळे; त्यामुळे प्रत्येक खिस्ती माग-साचें जीवित पोर्तुगीजांच्या मुलगांन नेहमींच धोऱ्यांत असे. केव्हा कोणता माणूस सासगी द्वेषानें किंवा अर्धी संपत्ति मिळविण्याच्या लोभानें इन्विसिशनकडे आपली कागाळी करील, हें सांगणें कठीण होतें. खुद्द आपल्या नवऱ्यानें, प्रॉटेस्टंट पंथाचे ग्रंथ जवळ पाळगल्याचा इन्विसिशनकडे कागाळी करून एका बाईनें त्याची अर्धी संपत्ति मिळविल्याची हकीकत, फ्रांसो विरार्ड यानें आपल्या प्रवामवर्णनांत दिली आहे. हिंदु लोकांना तर गोवं सोडून जाण्याबद्दल वेळोवेळीं फर्मानें निघाली होती. अशा गोव्यांतून नेलेल्या देवांच्या कितीतरी मूर्ती कोचीनच्या असल्याचें कळतें. कोंकणी बोलणार तिरुडील सगळे खिस्ती व हिंदु लोक मूळ गोमंतकांतील आहेत. खिस्ती लोकांना त्यांची हिंदु आडनांवें आम्ही माहंत आहेत; परंतु गोव्यांतील खिस्ती लोक ती विसरलेले दिसतात. कांहीं महिन्यांपूर्वी श्री. एन्. एल्. फामत नांवाचे गांगोळी (South Kanara) येथील एक वृद्ध गृहस्थ मला भेटायसाला आले. त्याचें मराठीचें ज्ञान चांगलेंच दिसलें. मूळ महाराष्ट्रापासून इतके लांब असतांना आपण इतकें मराठीचें ज्ञान कोटून मिळविलें असा मी त्यांना प्रश्न केला असतां, आपण 'केसरी' मागवीत होतो व तिकडील लोक मराठीच धर्मग्रंथ वाचीत असतात, असें त्यांनीं मला सांगितलें. दक्षिण कॅनरामध्ये कांहीं चित्पावन ब्राह्मणांचीं घराणींही अजल्याचें कळतें. तीं माघ दुष्काळासारख्या कारणानें तिकडे गेलीं असावीन; कारण खुद्द गोव्यांत त्या काळीं चित्पावन लोकांची वर्ती होती, असें वाटत नाहीं.

अशा या सर्व महाराष्ट्राबाहरील महाराष्ट्रीययांची पुनः संरंभ जोडण्याकरितां वळे, कीर्तनकार आणि एक मराठी नाटकमंडळी बरोबर घेऊन त्या भागांत जाणें अवश्य आहे. निदान त्यापूर्वी कांहीं मंडळींनीं तिकडे जाऊन या महाराष्ट्रीययांची पाहणी करावी, अशी माझी सूचना आहे. एकादें मराठी साहित्य-संमेलन त्या भागात भरविण्याची व्यवस्था झाल्यास पुष्कळ कार्यभाग आपोआपच साधेल. श्री. काकासाहेब गाडगीळांनीं दिल्ली येथील मराठी संमेलनाकरितां रेल्वेची सवलत जी यंदा मिळविली जाहे, ती प्रथा अशोच चावू राहिल्यास या दूरच्या भागाचें आर्थिक अंतर अर्धे झाले, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. तिकडे संमेलन भरविल्यास आतल्या महाराष्ट्रातील पुष्कळ लोक मोठ्या आनंदानें या महाराष्ट्रा-बाहेरच्या महाराष्ट्राला भेट देतील.